Наталці та Павлу Кривошликовим з любов'ю і вдячністю присвячую.

Автор

Книга перша

1

Давно уже, власне, усе своє свідоме життя, я пробую написати історію свого раннього дитинства, своєї душі, свого роду, свого Хутора. Найперші мої спроби "художнього письма", ще в класі третьому, в учнівському зошиті, — про діда Семирозума, про змайстрований ним літак, про його "лисапету" із дерев'яними колісьми, про його повітряних зміїв і про збудований дідом вітряк, на крилах якого ми, хлопчаки, шугали в небо. На жаль, зошит той загубився, тоді ще ані Інститут літератури, ані літературні музеї України не дбали про мої архіви. Вистачало інших претендентів на всесвітню славу і вдячність нащадків. Пізніше я весь віддався творенню віршів, геть графоманських, газетно-декларативних, ані мене, справжнього, ані моєї душі у них не було й близько. Десь літ у сімнадцять, уже працюючи в редакції газети, я написав своє перше щире оповіданнячко, занотувавши глибокі дитячі враження від розстрілу німецького офіцера енкаведистами в Петрушині біля комори. Наївний, я хотів надрукувати його на сторінках районної газети. Редактор, недавній партійний функціонер, повернув рукопис, звинувативши мене в натуралізмі і позакласовому гуманізмові. Я і слів таких ще не знав, довелося дошукуватися їх у редакційній енциклопедії, яку я тоді вперто штудіював, сподіваючись у такий спосіб здобутися на енциклопедичні знання... Натуралізм, виявляється, проявився в описові того, як сусідський пес лиже закривавлене око німця, вибите кулею, а позакласовий гуманізм у тім, що сільські жінки плачуть, спостерігаючи за показовою стратою. Десь той етюдик і досі жовкне в моїх рукописах.

Як казала про себе одна відома поетеса, "увійшов у літературу" я, а точніше і правдивіше — у члени Спілки письменників, новелеткою "Голубий попіл", теж про вразливого сільського хлопчика. Потім ще були спроби повернутися в дитинство, зокрема в деяких моїх повістях і романах. Мене вабили і ваблять ті, воєнні і перші повоєнні роки. І справа не в цікавості до самого себе, як, мабуть, здасться моїм критикам, хоч і в такій цікавості не бачу я нічого поганого. На жаль, хлопчика з живими, чіпкими до навколишнього світу очима, на руках у сестри, з єдиної тодішньої фотографії, яка дивом дивним з'явилася і дивом дивним збереглася у веремії літ, і мене нинішнього уже мало що єднає. Моє я, коли згадую раннє дитинство, дуже і дуже умовне. Уже сам дивлюся на нього, як на доісторичну бджолу що навіки застигла у краплині бурштину. Але хлопчик докірливо зирить на мене із прозорого зливку літ, із свого часового полону. Чи не єдиний я залишився в цьому тимчасовому, плинному земному світі, хто його ще пам'ятає. Зникну я, розтане безслідно у небутті і той хлопчик. І не лише він. Навідуючись зрідка до свого Петрушина, уже чужого мені, на свій ХУТІР, де немає жодної людини з тих, що серед них я народився і відкрив для себе земний світ та й не тільки земний, я обов'язково простую за село, на кладовище. ТАМ тепер мій Петрушин, мій Хутір. Проходжу між могил, читаю на хрестах КНИГУ свого дитинства. А над багатьма уже й хрестів нема, — підгнили, упали. Над багатьма уже — лише зелені хвильки могилок, страшне, у своїй застиглості море. Скоро і тих хвильок не стане: усе зрівняє, підретушує невблаганний час. Лише в мені ще живе пам'ять про людей, схоронених у тій землі, під цією зеленою трав’яною скоринкою. І пам'ять ця, як не дивно, з роками, десятиліттями не тане, як паморозь на вікнах нашої хатини з дозріванням дня, навпаки стає рельєфнішою, глибшою, виразнішою. Можна вірити чи не вірити в існування людської душі після смерті людини, і все ж саме там, на петрушинському кладовищі, край села я відчуваю особливу дотичність, особливу близькість свою до похоронених у цій землі моїх односельців, моїх хуторян і свій обов'язок розповісти про них. Звичайно, я розумію всю ілюзійність цієї спроби — зберегти згусток часу у слові. Книгу мою, як і паморозь на вікнах, зітре потік років. Але це єдине, що під силу людині, під силу мені, письменникові.

Немає нічого незбагненішого у світі, аніж час. Сорок сороків мудреців земних сорок літ товктимуть воду у ступі, засіють літерами сувої паперу, але нічого достеменного не скажуть. Сорок сороків творців сорок літ писатимуть свої грубезні томи, але не скажуть у них про час чогось значимішого, аніж давно сказали древні китайці: "Швидкоплинне земне життя, пропливе умить воно..." або "Життя людини — як роса уранці..."

Колись на землі існувала біологічна цивілізація прокаріотів, їх зітерли з лиця планети евкаріоти, на цей процес витрачено не менше мільярда літ. Сотні мільйонів років на планеті царювали динозаври. Де ці мільярди і мільйони літ? Що вони для нас живих? Розум зупиняється перед ними, як перед неоглядною і непроглядною гранітною брилою. Колись, якщо моя писанина хоч чогось вартує і хоч хтось із живих нею цікавитиметься, у примітках напишуть: письменник народився в тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році, помер — ну, ще не знаю у якому. І оці мої шістдесят, сімдесят чи вісімдесят літ для тодішнього землянина уже будуть таким же непроглядним, німим каменем, як і мільярди літ прокаріотів чи динозаврів. Між тим я справді — жив, жив і відчував кожну мить, кожну годину, кожен день свого життя — як вічність.

Стоячи над рікою чи морем, не забуваймо, що колись кожна краплина цих водяних товщ була дощовою краплиною, у якій віддзеркалювалося сонце. Так і злиток часу минулого колись ділився на секунди, хвилини, дні, він тік, він був живий.

Минулий час — сувій полотна, зітканого із ниток миттєвостей на кроснах всесвіту. І кожна мить для того, хто жив у тому часові, самоцінна і неповторна.

Щойно я процитував сторінку із свого рукопису "Миттєвості життя", повісті про раннє своє дитинство, над якою тяжко працював декілька тижнів. І — припинив роботу, відчувши, що це знову, як і мої попередні намагання написати про той час, — література. Або ще, як полюбляють казати мої деякі велемовні колеги, — красне письменство. Нічого не маю

супроти літератури, віддав їй усе своє свідоме життя, розміняв на слова свої найкращі роки і десятиліття. І все ж у літературному плетиві, навіть найвишуканішому, є елемент гри у слова і образи. Можливо, це уже втома на схилі літ, можливо, розчарування у власних літературних здібностях чи у вимушеній фальші суспільної і літературної епохи. Але коли бачиш в уяві зелені хвильки петрушинського кладовища, хочеться писати про людей, які уже — ТАМ, але ще живі у пам'яті твоїй, якомога простіше, правдивіше, без жодної гри в слова і без демонстрації тренованої письменницької фантазії. Як писала б свою єдину книгу життя звичайна людина, ту книгу, яку, за висловом одного з класиків, може і мусить написати кожна людина. Можливо, справді це буде моя НАЙГОЛОВНІША І НАЙПРАВДИВІША книга. Можливо, для того я і народився на Хуторі, в забутому Богом і людьми поліському селі, аби її написати. Можливо, Хлопчик із уже згадуваної фотографії, Хлопчик, якого вже давно нема, бо я нинішній — уже не він, для того і жив, глибоко, трагічно і, не побоюся цього, модного нині слова, містично відчував світ, аби хтось, колись розповів майбутнім людям про його щасливі і стражденні миті, про розбрунькування його юної душі. Не дивуймося письменникові — він сприймає життя, як Книгу. І хто знає напевно: можливо, цей білий світ і ми в ньому — лише КНИГА, яку пише Бог, матеріалізована Його уява?

І ще про одне. Я назвав свою оповідь "Пришестя". Я давно і глибоко переконаний, що з'ява кожної людини на Землі — з'ява Бога. Бо в кожній душі людській — промінчик Його світла. Отже, і кожне народження людини — пришестя Бога на Землю. Інша річ, що не кожна людина спромагається пронести крізь усе своє життя сяєво Боже в душі, збагатити його земним досвідом, земними набутками духовними і повернути дарунок Бога, опісля смерті тіла, до Його небесної скарбниці. Якщо ж не вірити у це велике покликання людей, то навіщо усі наші земні страждання, наші тяжкі ходіння по земних муках?!

Як не дивно, але світ існував ще задовго до моєї з'яви у ньому. Саме з цим, здається, людині найважче змиритися. До усвідомлення, що нас не буде після нас, ми тяжко дорослішаємо впродовж усього життя. А все ж багато разів у дитинстві спалахував у мені раптовий здогад, що я уже тут був. В один із таких днів ми грали на шкільному дворі в апуку. Збитий із овечої вовни, ударений палицею м'яч жайвороном злетів у синє весняне небо і упав на грядку, нижче спортивного майданчика. Я довго шукав апуку у сухому бур'яні, а коли розігнувся, побачив новими очима продовгуватий, під червоним бляшаним дахом будинок школи, директорів дім на схилі, пласку вершину гори по той бік вулиці, а на вершині гори — церкву із блакитною банею в піднебессі над старезними, кучматими липами.

Дивний то був стан. Час ніби зупинився, заклинило машину часу. Не гойдалася жодна гілка, не ворушилася жодна бур'янина, хоч перед тим був рвучкий вітер, він і зносив апуку. У голові моїй тоненько дзвеніло, гуло, ніби в телефонних дротах, тієї весни до Петрушина додибала нарешті телефонна лінія. Я не розумів, що відбувається зі мною, але напевно знав одне: щось схоже уже було в моєму житті, але не в цьому, в іншому, колись, давно. Так само я грав із хлопцями в апуку біля школи, так само м'яч закотився в бур'ян і так само, розігнувшись, бачив я з подолу гори і школу, і будиночок директора, і церкву по той бік вгрузлої у глинища сільської вулиці. Отже, я не вперше на Землі, і не деінде, а саме тут, у Петрушині. І вже стояла на схилі школа, і стояла на вершині гори церква, а школі нашій і церкві, я знав од учителів, — за сто літ. Але усе те моє колишнє життя — ніби гумкою зітерте з пам'яті, і лише іноді на білій сторінці проступають сліди колись написаного…

— Гуц! Гуц! — загукали з бугра хлопці. — Що ти там телишся?!

Я прокинувся, ніби зі сну, і почвалав до товаришів, на бугор. Але грати уже не хотілося. Мовчки віддав м'яча і пішов геть. Вулиця навіть тут, на Горі, ще була грязька, багниста, я перебрів її і звернув на Ковганків город, де була стежка на Хутір. Сідало сонце, бузковий присмерк стелився над городами, над полем, посмугованим удалині

ярами. Неподалік Загального двору, на згір'ї, доживало свої останні роки (бо невдовзі його поглине колгоспна ферма) старе кладовище, зелений острівок посеред чорної, як смола, ріллі. Де-не-де над хвильками могил дотлівали трухлі дерев'яні хрести. Більшість їх спиляли і спалили в печах у холодні воєнні зими. Тут уже давно нікого не хоронили. І раптом мене усього сколотнула — навіть не думка, ні! — а якесь гостре почування, відкриття, прозріння: якщо я не вперше на Землі, якщо я уже ходив по цих пагорбах, полях і ярах, колись, давно, то колишнє тіло моє похоронене на цьому старому кладовищі. Здається, десь у глибинах пам'яті лишилася смутна згадка про похорон мого колишнього тіла на цьому зеленому острівкові, шерхіт корогов, монотонне бурмотіння попа над труною, хриплувате голосіння півчих. Усі ті голоси — ніби на зітертій патефонній платівці, а сама картинка, спостережена мною збоку, згори, як на бляклій, старій фотографії. І вже я не йшов, а біг стежкою. Проминаючи старе кладовище, а скумасна поляка, жахота наздоганяла, хапала за плечі, трусила тілом і душею.

А може, думаю тепер, ми справді олюднюємо землю вахтовим способом, як нинішні нафтовики?

І все ж білий світ, і ця земля, і це село, і небо над ним існували задовго до мого пришестя на планету Земля, першого, другого чи вже сотого, не знаю.

Розумом ми усі це розуміємо, але вперше я відчув і пережив це, коли працював, ще у сімдесяті роки, в архіві і надибав на опис свого Петрушина в Рум'янцівському переписові. "Село Петрушин Чорторийской сотий, при болоте Свин, в шестнадцати верстах близ города Чернигова... В оном селе жительствуют козаки, владеет селом магистрат Черниговский... Двор старый, в нем хата одна, комора одна, сарай один, в этом дворе живет козак Василь Дрозд, урожденный оного села, лет шестидесяти, жена его Мотрона Григорьевна, урождена оного села, лет пятидесяти, у них дети: сын Семен, лет тридцати, здоров, жена Федора Климова, урождена села Халявина, лет тридцати, здорова, дочь Февросия, лет шестнадцати, здорова; у него пахотной земли и

других угодий нету, имеет корову одну, овець четыре, промыслу не имеет, а бавится ремеслом возным; он, Василь Дрозд, с предков козак..." Іншої сім'ї на прізвище Дрозд у списку немає, отже, це таки — мої предки, мої прапрадіди і прапрабаби. Отже, і я — з предків козак. Сьогодні, коли у козаки пнуться усі, кому тільки не ліньки, коли хлипкенькі новітні поводирі приміряють на себе гетьманські вбрання, коли навіть учорашні друзі мої, вихідці з таких же глухих сіл, проголошують створення в Україні "духовної і політичної аристократії", самих себе, звичайно, до тої аристократії вписуючи, нагадувати про свою приналежність, хай і родову, до козацтва — аморально. Виправдовує мене лише те, що я усе це вперше опублікував у ті ж таки сімдесяті роки, не очікуючи дозволу на козацтво згори.

Козаки Дрозд і Бецик згадуються в історії Чернігівського козацтва ще у сімнадцятому столітті. У класі, здається, п'ятому я сидів за однією партою з Катериною Бецик, не відаючи, звичайно, що три століття тому наші предки разом козакували. В Історії міст і сіл Української РСР, у томі, присвяченому Чернігівщині, є коротенька довідка і про моє село. Ось декілька рядків з неї: "Перша писемна згадка про село Петрушин належить до 1623 року… У Петрушині народився український радянський письменник В.Г.Дрозд". Том з'явився друком у сімдесят другому році і мою тодішню цікавість до останнього рядка можна по-людськи зрозуміти і вибачити: якихось півтора десятка літ тому мене фактично попросили із восьмого класу, позаяк батько не мав із чого платити за навчання, а коли я таки закінчив середню школу, уже в Чернігові, не видали атестату. Атестат я "викупив" з першої своєї платні. Наприкінці кожної чверті у старших класах мене викликали до директора школи і нагадували про несплату за навчання. Не тяжко уявити цей постійний стан приниження, комплекс бідності у гордій душі не безталанного юнака. Перші декілька місяців я працював, не маючи пашпорта, бо голова петрушинського колгоспу Миронько, той самий, що звинувачував мене в контрреволюції за мій перший вірш "Берізка", про це я уже розповідав не в одній своїй книзі, не давав довідки, вимагаючи, аби я повернувся до рідного колгоспу "Шлях до комунізму". З колгоспного кріпацтва мене викупили працівники олишівської редакції,

зібравшись на невеличкий бенкет у райцентрівській їдальні. Після бенкету, в окремій, для начальства, кімнатці, із соковитими відбивними, вірменським коньяком і яблучним (пінистим) сидром, ще й пивом (із бочки) на десерт, мені виписали пашпорт без довідки з колгоспу. Для тих, для кого той час уже давно скам'янів, став непрозірною, холодною брилою, нагадаю, що для дітей тодішніх колгоспників був єдиний шлях із села — через вищий навчальний заклад. Я не мав за що навчатися і вже через три дні після шкільного випускного вечора працював у редакції районної газети.

Але то уже — з іншого життя мого. Вірити чи не вірити у перевтілення душі людської, у її безсмертя, у її неодноразове гостювання на Землі, випробування, так би мовити, земним життям, — залежить від стану психіки кожного з нас. На реальності своїх тодішніх почувань, химер і фантазій я не наполягаю. Але знаю достеменно одне: десь до восьми-дев'яти років прожив я цілісіньке життя, складне, трагічне, в чомусь глибшому, внутрішньому, — і щасливе.

Щасливе, можливо, своєю чуттєвою, духовною наповненістю. Ось про це перше життя своє я і пишу "Пришестя". Пишу про Хлопчика з одної єдиної, яка існувала дивом і дивом збереглася, фотографії, позначеної на звороті тисяча дев'ятсот сорок п'ятим роком. Завдячувати маю мандрівному, з Чернігова, фотографові-інваліду і старшій сестрі Любі, яка, почувши про з'яву фотографа, не полінувалася умити, причесати мене і побігти через яр на інший куток села, у Зевченків сад. Під яблунями, на зеленій траві стояла, на трьох цибатих ніжках дерев'яна, з чорним мішком і блискучим скляним оком попереду скринька. У ночвах, наповнених водою, плавали карточки і біле лушпиння від гарбузового насіння. Сестра узяла Хлопчика на руки і опустилася на стілець перед скляним оком. Дядько сховав голову у чорного мішка, Хлопчик хотів заплакати, він боявся і того мішка, і скриньки, і ока її, але заплакати не встиг, бо сестра сказала: "Дивись, дивись, зараз вилетить пташка..." Хлопчик напружено чекав на з'яву пташки, але пташка не вилетіла, натомість щось клацнуло у скриньці і голова дядька випірнула з чорного мішка:

— Червінець із вас, кохана. Карточки — завтра.

— А де ж пташка? — крізь сльози запитав Хлопчик, глибоко розчарований.

— Уже вона в небі, — відповіла сестра. — Пташка в небі, полетіла.

Хлопчик підняв голову. Велетенський, на півнеба біло-сизий птах плив над садом. Окрайки його крил, висвітлені сонцем, яскраво сяяли. "Онєчки пташка!" — хотів вигукнути Хлопчик, але стримав себе. Він уже здогадувався: те, що чує і бачить він, інші люди не чують і не бачать. Він лише не розумів ще, не замислювався: на радість чи на горе усе те даровано йому.

Я "не примазуюся" до того викопного, доісторичного Хлопчика з фотографії сорок п'ятого року. Усі свої свідомі, дорослі роки я тікав од нього. Тікав, час від часу озираючись, і пришвидшував ходу. Тепер нарешті розумію: я біг по колу. І, виписавши коло життя, знову повертаюся до Хлопчика. Повертаюся у світ тіней. Бо уже нікого, про кого згадуватиму, нема на світі. Немає і Хлопчика, який котить по стежці вздовж призьби змайстроване батьком колесо, впевнений, що це він котить по небу сонце. Бо я — не він, давно уже. Інше, старіюче, догасаюче, витомлене земним блуканням тіло, інша душа в тій тілесній скриньці, інший розум. Що нас єднає? Хіба що печатка долі, як казала матері баба-повитуха, що приймала пологи, на лівій руці, великий родимий знак, а в душі — те ж наївне зачарування земним світом, яке дається, дарується нам один раз і назавжди і не зникає з набуттям тяжкого житейського досвіду. Зачарованість, посвяченість, обворожіння, віщунство, відьомство, перелесництво, нестандартність душі, — слів багато, але усі вони — приблизні, жодне з них нездатне виявити сутність явища, нема таких слів у людській мові — це назавжди. Це тільки твоє і більш нічиє. Кажуть, відьма свій тяжкий дарунок, своє знаття мусить комусь передати і передає перед смертю. Те, що єднає мене і доісторичного Хлопчика із очарованими очима, не передається нікому, навіть найближчим людям, навіть синові чи дочці, не

передається із генами, не передається вихованням, воно хіба що повертається тобою після смерті тіла твого тому, від кого воно одержане, позичене, ким воно дароване. Куди і кому — ніхто того не відає достеменно. Є лише здогадки, прозріння. Які втаємничуєш навіть од самого себе, бо так прагнеш вірити в реальність чогось більшого, аніж земне комашіння людей, що уже і вірити боїшся.

Але поки що воно в тобі, те щасливе і гірке дарування, те знаття, для означення якого в людській мові немає слів, бо й саме воно пливке, інтуїтивне, хибке, химородне. Крутишся день за днем у колесі буденного, клопітного життя і забуваєш, що воно — в тобі. Нарешті, в один із днів опиняєшся наодинці із самим собою, на ходжених-переходжених тобою пагорбах, полях, де кожен кущ, кожне дерево і кожна бадилина вітаються до тебе, бо знають тебе уже не одне десятиліття. І настає пронизлива мить, коли тобі здається, що усе це ти бачиш уперше, бачиш іншими очима. Неначе дивом якимсь переносишся на іншу, незнайому тобі досі планету. Яскраво-жовтий від розквітлих царських свічок схил гори, із рожево-білими острівками соловейків, над якими гудуть, уже раннього ранку, невсипущі бджоли. Хвилясте, по видолку, пасмо вівса, густо-зеленого, в багатоколірних блискітках роси. Розлогий кущ полину на вівсяному полі, сизо-зелений, а може, зелено-сизий, а може, блакитний; його дрібне, рясне листячко вбирає в себе усі кольори — і землі, і неба, і трав, вбирає і — випромінює в душу твою чутливу, що бринить, як напнута туго струна. І яскраво сині очі землі — цвіт Петрових батогів, вздовж польової дороги, на гінких стеблах. І дзвіночки жайворонків над схилом, і щедре кування зозулі в лісі. А над усім тим — незворушна блакить небес, чудернацьки розмальована білястими хмаровиннями, які міняться, кучмляться, колобродять у герці з вітром-верхняком, ніби й зараз ось, цієї миті пензель Майстра в шаленому натхненні розмальовує неоглядне полотно. І душа твоя на якусь хвилю ніби залишає тебе, пливе в небеса, невидимим оболоком розпростоюється над тобою, інших слів не знайду, а тіло проймає солодкий, благовійний трепет. "Господи, який же ти незрівнянний, геніальний Майстер!" — шепчу я крізь щасливі сльози. Уже давно я не випрохую у Нього хоч якогось знаку, що Він є, чує мене, комашину

земну. Бо знаю: оця неймовірна краса сотвореного Ним і творимого Ним світу, краса, яку не просто відчуваю, бачу, чую, а всотую, вбираю у душу свою, і є знак, що Він є і що Він чує мій зухвалий поклик, мою німу молитву. Обезсилений спалахом, усе ніби ватяне — і тіло, і душа, бреду зеленою полівкою, що покотисте збігає в лісистий яр, до Зеленого озера. Мій пес, мій Жульєн, зачувши слід зайця, чорною, меткою почварою стелиться по зеленому, скошеному схилові пагорба. Заєць на лисогорі, ніби дражнячись із нас, спинається на задні ноги, завмирає на мить, а потім, виписавши півколо, мчить в шалину. В озері срібною райдугою сплескується щука, потривожені хвилею жаби в очереті зчиняють лемент. Загогулисто, лунко, печально перегукуються у верховітті осокорів та верб іволги, а гай стиха мудро розмовляє з вітром. І перестає бути вигадкою, химерією, письменницькою фантазією давня мрія моєї душі після смерті тіла навіки залишитися на цьому зеленому Острові серед моря узвичаєної людської суєти, людських пристрастей, на цих пагорбах, у цих полях і перелісках. Моє тіло ще чеберяє по стежці над озером, а душа поволі розпросторюється по заростях акаціями, дубками, кленами згір'ях, вона уже розчиняється, тоне в зелених хвилях живого світу, народженого Землею і Сонцем, і вже кожне дерево, кожна травина — це я, і кожна рибина в озері, і кожна жаба, і кожна іволга у верховітті — це я, і ця зелена стежка в зеленому тунелі гаю — теж я…

Безсилля слів. А можливо, тому, що тут — таємниця, перед якою безсилий куций людський розум, непроглядна завіса між тимчасовістю людського гостювання на землі і вічністю, тут — бездонна прірва між смертним тілом і безсмертною — вірю в це, попри все — вірю! — душею.

Але саме у ці свої пронизливі миттєвості на порозі пречуда, порозі, якого нікому із живих не дано переступити, я душею — найближче до Хлопчика з фотографії сорок п'ятого року. Бо те, до чого я тяжко дорасту на схилі літ, він уже мав — від народження, ще не усвідомлене, не осмислене, зате незатьмарене жодними сумнівами і копирсанням у словах та міфах, зате живе, природне, від Бога.

Повертаючись подумки до своїх предків, що їх вихопив з темного потоку часу перепис другої половини вісімнадцятого століття, конструюю схожий перепис кінця сорок п'ятого року двадцятого століття. Якби такий перепис справді був, запис звучав би, приблизно, уже сучасною, без давніх канцеляризмів, мовою так: "Село Петрушин Чернігівського району Чернігівської області, біля болота Свин, за вісімнадцять кілометрів від міста Чернігова... На території села розміщений колгосп "Шлях до комунізму", є семирічна школа, клуб, бібліотека. Двір старий, у ньому хата одна, один, плетений із ліси, сарайчик. У цьому дворі живе колгоспник Григорій Дрозд, народжений у Петрушині, сорока семи літ, дружина його Параска Матвіївна, народжена в Петрушині, сорока п'яти років, у них діти: дочка Люба, дев'ятнадцяти літ, дочка Марія, шістнадцяти літ, син Володимир, шести років; у них орної землі та інших угідь нема, а є город біля хати і садок, має корову одну, курей семеро, промислів не має, а займається в колгоспі ремеслом колісним; він, Григорій ДРОЗД, із середняків, але виявляв класову несвідомість, до колгоспу вступив одним із останніх". Можливо, додалася б і така фраза: "Був розкуркулений".

Розкуркулювати особливо не було чого. Лише батьків — швидше внутрішній — спротив колективізації спричинив те, що обійстя розтягли. Так потім називали те розкуркулення в нашій родині. Спадкове — ремісники — і прадід, і дід Іван, і батько мій, що навчався робити колеса до возів у Халявинській ремісничій школі. І прадід, і дід збирали бригади теслярів, сокирників, плотників, як у нас казали, брали підряд у Чернігові. Залишки старого Чернігова, що їх не встигло ковтнути сучасне багатоповерхове, бетонове місто, оті усі дерев'яні, зелені, під червоними бляшаними дахами будиночки, на берегах Стрижня, від Котів до П'ятикутків, то слід моїх предків на землі. Дід Іван приходив додому тільки на свята, приносив дітям в'язанку бубликів, про це згадував батько. Чернігів ріс, зате власна хата вгрузала в землю. Була клуня, був хлівець, землі — лише коло хати, соток шістдесят, половину городу дід засадив садом. По межі садиби, прямокутником, у два ряди — вишні. І вишні, і яблуні, і груші, і волоські горіхи — усе добрих чернігівських сортів. У діда з бабою було четверо синів і дочка. Григорій,

наймолодший, залишився в батьковій хаті. Наталку віддали заміж у село Звеничів, Денис пристав у прийми у сусідній Чортирийці, Андрій відбив у чоловіка сільську вчительку і переїхав до Остра, близько Києва, Василь скінчив школу лісничих і все життя пропрацював у містечку Корюківка на півночі Чернігівщини. Наприкінці двадцятих років саме Василь виписав у лісництві деревини на нову хату моєму батькові. Поставили зруб, накрити не встигли, почалася колективізація. Зруб муляв очі місцевим начальникам, його забрали в колгосп, доточили сільський клуб. У шістдесяті роки той зруб порятував життя багатьом моїм односельцям. П'яний колгоспний шофер розігнав машину і вгатив нею у пристінок, викладений з нашого зрубу. Деревина була добра, дуб і сосна, стіна не впала, не розсипалася, тільки нахилилася. У клубі було повно людей, показували кіно.

Окрім зрубу, забрали клуню і хліви. Навіть ворота, і ті зняли, відтягли на Загальний двір. Од воріт залишилися дві ушули і дощатий дашок між них. Вони пережили війну, як не сутужно було з паливом. Мати казала, коли сестри пропонували викопати ушули і попиляти на дрова: "Невже ви хочете, щоб наш батько, ідучи з фронту, не узнав свого кубла та й пішов далєй?.. "Ми з дітьми ховалися під тим дашком від дощу, коли вже пізно було бігти на ґанок хати, що теж мав дощаний верх, напнутий на різьблені дерев'яні колони. З хати забрали усе, що можна було винести, ряденце — і те стягай з черені. Залишалась одна-єдина подушка, на ній спали сестри. Вранці прийшов Сиса з комісією, став коліньми на лежанку, смикнув подушку. Голівки сестер стукнулися об черінь. Той стукіт, хоч я чув лише розповіді про нього, досі стукає в моє серце, як попіл у серце фламандського героя з популярної колись книги. Моє одне з найперших, серйозних оповідань "Колесо" — відлуння того болю. Сиса, на пам'яті моїй, ходив у широчезному ворсистому галіфе, підшитому у матні і на сідниці шкірою. Понурий, злий, він усе життя протинявся в колгоспних підначальничках, а здох під тином, у вуличній ковдобині, захлинувшись багном, — п'янющий, повз серед ночі додому, але не доповз. "Осе вже наївся і напився..." — казав мій батько. Батько був гордий, почувався в селі вільним митцем, майстром-колісником, чим більше його давили, тим впертіше опирався колгоспові.

Один час працював у Чернігові теслею в обласному театрі, що, здається, і порятувало його від заслання в краї далекі й холодні. Усе життя згадував і дивувався, наче дитина, як у театрі із полотна, дерев'яного кола і лампи майстрували сонце, що сяяло зі сцени, ніби справжнє. Потім його знайшли і там, повернули в село. Закони були жорстокі, а колгосп потребував колісника. У голодівку тридцять третього сестри мої ліпили із землі "ладочки" і їли їх. Ті "ладочки" — теж печія біля пам'ятливого серця мого. Обоє померли порівняно молодими. "Хто винен?" — одвічне, риторичне запитання, на яке ніхто ніколи не дасть достовірної відповіді. Винуватити у всьому отаких, як Сиса, смішно і наївно, вони теж — жертви ідеології, яку нав'язали суспільству, і власної, природної жорстокості. Винуватити далеких, як боги, вождів? Але що змогли б зробити вожді без отаких, як Сиса? Власне, і вожді — породження Сис, жорстокості, заздрості і загребущості, які десятиліттями, а може, і століттями, акумулювались у суспільстві. Батько у всьому винуватив Бога, твердячи, що пастух череди відповідає за кожну корівку, за кожну вівцю в отарі, якщо вже він узявся пасти. У хвилини відчаю він вимахував перед іконами на покуті кулаком і докірливо запитував: "А Ти куди дивишся?!" Глибоко віруюча мати у такі хвилини сварила батька. Втім, по той бік смерті батько, здається, примирився з Богом. Він лежав у труні з таким просвітленим, умиротвореним обличчям, що навіть я, у ті роки, сімдесяті, принциповий, інтелектуалізований невірко, зрозумів: батькові за порогом смерті відкрилося щось таке, що нам, живим, не дано знати. Але вже й перед смертю батько просив хоронити його не з оркестром, як тоді увійшло у моду, навіть у селі, а з попом, і обов'язково занести до церкви. Хоч попів за життя недолюблював і насміхався з них. Шанував лише старенького панотця, який служив у Петрушині ще до революції, а потім, коли церкву революційне перетворили на колгоспний зерносклад, доживав у селі віку і частенько у нас гостював. Цей старий панотець, за свідченням батька, щось знав. Якось він зайшов до двору, а пес наш був відв'язаний і кинувся на нього. Панотець скрутив йому три дулі, пес скулився і втік у будку. Це вразило батька.

Колективізація обезкровила наше село, колись багатолюдне. І кодло Семирозумів, з якого наша мати. Один материн брат подався аж на Волгу, пропрацював усе життя на ливарному заводі, там, у Волгограді, і знайшов він своє останнє пристанисько. Сестри Ольга і Марія зуміли прилаштуватися у Чернігові. Тітку Марію я знав мало, після війни вона з нами не родичалася, хоч, кажуть, була дуже схожа зовні на мою матір, така ж рудувата, невисока на зріст, натоптувата. Тітка Ольга, навпаки, висока, ставна, справжньої козацької статури, та й характером — вроджена козачка. Висококваліфікована медична сестра, знана, шанована в місті. Колись, літ дев'ятнадцять мені було, я, скручений від болю, трохи не повзком добрався від редакції обласної газети до лікарні, в якій вона працювала старшою медсестрою. Легенького доторку її чутливих пальців до мого тіла було досить, аби поставити точний діагноз: гострий апендицит. За годину я уже лежав на операційному столі. Місяць пролежав з трубочкою біля боку. "Не я, а Матвіївна порятувала тобі життя, — казав хірург. — Якби вона сьогодні не вклала тебе на стіл, завтра уже було б пізно..." Я горів на роботі, того дня мав надиктувати друкарці статтю про жнива в Олишівському районі... Матвіївною звали тітку Ольгу і всі ми, родичі, в лікарні, де вона, владна, строга, підтримувала ідеальний порядок. Мешкала по війні у власному будиночку, на околиці Чернігова. Фронтовичка, вона на фронті одружилася з військовим лікарем, на фронті ж і овдовіла. Вдруге вийшла заміж за чудесну, душевну, м'яку характером людину, обласного земле-упорядника. На жаль, контуженого на фронті, геть глухого. Звичайно, і в домі володарювала вона, тут було чисто, як і в її операційній. Коли я їхав на "свій хліб" в Олишівку, одразу після випускного вечора, тітка Ольга покликала мене до себе, дала простирадла і ковдру. Пізніше, наїжджаючи, уже з Києва, до "рідних пенат", я іноді гостював у її домі. Пам'ятаю один вечір, коли в Ольги була і тітка Марія, я жадібно розпитував обох материних сестер про свого діда Матвія, прозваного Семирозумом. І Ользі, і Марії тоді було зовсім мало літ, але вони пам'ятали, як батько їхній змайстрував літака, з дерева, а крила — з напнутого полотна, злетів на ньому з клуні, перелетів через город і приземлився у вишеньках. Для мене Матвій Семирозум був постаттю майже міфічною, придуманою, я уже написав

повістинку "Семирозум", і те, що політ Матвія Семирозума, десь на межі століть, справді відбувся, і ось, біля мене, свідки того польоту, мене глибоко вразило. Я обіцявся наступного свого приїзду до Чернігова узяти з собою диктофон і записати розповідь тіток на плівку. Але невдовзі помер батько, а там — і сестра Люба, я все рідше з'являвся в Чернігові, та й сам тяжко хворів у сімдесяті роки. Головне ж, попри усі уроки життя, замолоду здається, що люди — вічні, і я ще матиму багато нагод з ними поспілкуватися. Тихо, непомітно померла тітка Ольга, я дізнався про це десь через півроку, згодом і чоловік її одійшов до іншого світу, осиротів затишний, обплетений виноградом, будиночок на околиці Чернігова. У шістдесяті-сімдесяті роки я записав на диктофон спогади десятків, якщо не сотень людей, що й лягли (пізніше) в основу роману "Листя землі". Але рідних своїх, навіть батька, навіть сестер, не записав. Одійшов їхній час, зачинилися за ними двері, і вже до них не достукатися, не дійти. Один єдиний раз, здається, за все життя ми, з якоїсь нагоди, не пам'ятаю, зібралися у тітки Ольги, обидві мої сестри, батько наш і я. Довго сиділи за гостинним столом у вітальні, про щось буденне, житейське, теж не пам'ятаю, як у тумані вже, розмовляли. Тепер нікого з них нема на цьому світі. Вийшли з-за стола і пішли, тільки я залишився за тим столом, біля серванту з фужерами і порцеляновими слониками, модними тоді, інтелектуали мали їх за найпершу ознаку міщанства. Сумно і страшно мені, в самотині, сидіти за тим столом…

Виявляється, у матері ще був брат Іван. Я сам про нього дізнався лише кілька років тому. В Україну з Америки прилетів професор філології Рубчак. Тієї весни на Чернігівщині проводилися традиційні Шевченківські свята. Ми усі були у Седневі Чернігівського району і професорові захотілося побувати в моєму селі. Він добре знається на моїх писаннях, високо поціновує роман "Вовкулака", пропагує його на своїх університетських семінарах. Тоді ще на представників української діаспори в провінції дивилися як на посланців з іншого, не земного, світу, і районна машина закрутилася. Терміново оголосили про зустріч у Петрушинському клубі, прислали у Седнів колгоспну машину. І ось ми під'їздимо до контори мого рідного колгоспу "Шлях до комунізму", він, здається, і досі так зветься, незважаючи на усі суспільні переміни, наша

провінція традиційна і консервативна. Біля воріт двору стояли петрушани, я підійшов, привітався. І раптом шофер Олексій Бурсим, не набагато і старший за мене роками, запитує:

— Григоровичу, дак ото той, сивий, із бородою, Семирозум?

Цієї історичної миті професор Рубчак якраз виходив з машини і уперше ступав на петрушинську землю. Він справді сивий і справді з борідкою. Я довго не міг зрозуміти свого земляка: розмовляли ми, як німий із сліпим.

— Який Семирозум?

— Дак балакали ж, що буде зустріч із Семирозумом.

— То я ж і є Семирозум, по матері.

— Дак нє, про Івана Семирозума, що колися в Америку виїхав, балакали. Ніби йон вернувся. Старі баби з усього села, яни ще його пам'ятають, позлазилися до клубу…

Я щойно дописав "Листя землі", один із чільних героїв роману — Семирозум. Я весь ще був — там, у романі. І раптом реальність наклалася на витвір письменницької фантазії. Мій герой теж то зникає, то раптом з'являється на обріях життя. Часове коло замкнулося. Мені крутилося в голові. Уже в клубі, перед зустріччю, я дізнався від бабок, що у матері моєї був брат Іван, у миколаївську війну дослужився він до чину офіцерського, хоч був із селян, із простих, що на той час — рідкість. Після революції органи тягали його сильно — то арештовували, то випускали. Врешті-решт однієї ночі він зник із села і через декілька років подав рідним вісточку із Америки. Аж тепер осе повернувся до Петрушина, і отой бородань, що під оплески пішов на сцену, йон і є Іван Семирозум, ми його одразу признали, тольки йон не признається, бо ще йому, мабуть, не дозволено признаватися…

Воістину, народна фантазія багатша од письменницької. І в батьковому роду була людина, що про нього нам, дітям, нічого не розповідали. Такі часи були. Батько мав ще одного брата — Павла, молодшого од нього. Я дізнався про нього уже в наші роки, записуючи спогади односельців. Павла Дрозда і ще одного хлопця з Хутора забрали органи десь року дев'ятнадцятого, коли мобілізовували молодь на фронти громадянської. Хлопці нібито ховалися від мобілізації, не хотіли воювати. Із Хутора, через село їх вело декілька червоно-армійців. Дівчина брала з колодяза воду і хлопці попросили напитися. А може, хотіли попрощатися. Коли я записував на диктофон спогади, колишній дівчині було уже за вісімдесят. Але вона на все життя запам'ятала Павлові слова. Напившись води, він підморгнув дівчині і сказав уголос:

— Я скоро повернуся. Ми їм навоюємо…

Червоноармійці, певно, із загону особливого призначення, які виконували тоді усі каральні операції, похмуро мовчали. Хлопців одвели в Городню, містечко за верст двадцять від Петрушина, там був штаб червоних, і — розстріляли.

У сімдесят дев'ятому році у нас народився син. Ми назвали його Павлом. В пам'ять про мого дядька, який загинув таким юним. Невідомо за які і за чиї гріхи. Син весь, принаймні зовні, — у наш, дроздівський, по вуличному — гуцівський, рід.

Неспинні колеса часу, колеса доль людських.

3

Уже нема на світі нікого, хто був свідком з'яви і перших кроків по землі Хлопчика із згаданої мною фотографії. І батьки, і сестри його, і тітки, і весь наш Хутір переселилися до, сподіваюся, кращого світу, усіх поглинули могильні хвилі. Той час став історією, міфом, уривки якого — у моїй згасаючій пам'яті, і тільки.

Хлопчик з'явився у врослій у землю хаті, на Хуторі, край шляху, що вів, через Халявин або Товстоліс, до города Чернігова, нежданo і непрохано. Лише матір, якій було уже під сорок, раділа йому і до кінця днів своїх коротких казала вдячно:

— Сього хлопчика мені Бог послав.

Сестри старші від хлопчика на тринадцять і на десять літ. Обидві дуже не хотіли, аби Хлопчик приходив у цей світ, ревнували матір до нього, ще не народженого. Батька, витомленого гірким колгоспним життям, а було йому тоді вже за сорок, теж не радував ще один їдок у сім'ї. Страх голоду, війни, наруги, усіляких суспільних пертрубацій уже був у крові людей, як вірус нової, породженої двадцятим століттям хвороби. Народилося дитя ледь живим, пуповина обвинулася навколо горлечка. Навернула його до життя баба-повитуха. Сталося це вночі, з двадцять четвертого на двадцять п'яте серпня. У сільській раді записали двадцять п'ятим. Був рік тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятий.

Наступна сторінка життя Хлопчика тоне у ще непрозірнішому тумані міфу. Хтось на небесах сильно не хотів, аби Хлопчик вижив. І хтось інший, теж, мабуть, на небесах не менш сильно хотів, аби Хлопчик — жив. Єдиний доказ правдивості цього міфу — глибокі шрами (і дотепер) на моїй шиї. Сліди від операції на лімфатичних вузлах. Фельдшерка була одна на декілька сіл, у сусідній Чорторийці. Вона запевнила матір, що надії на видуження — ніякої. Але направлення до чернігівської лікарні виписала. І матір, з тримісячним Хлопчиком на руках, попішкувала крізь осінню пасмур, по підмерзлому груддю у город. Уже наступного дня матір і Хлопчика посадовили на літака, кукурузника, як їх пізніше називали, і вони полетіли до Києва, у Чернігові не знайшлося спеціалістів, а операція потрібна була термінова. Так свідчить родинна легенда, яка уривками збереглася в моїй пам'яті.

Наступної весни, першої весни Хлопчика, мати білила до Паски хату знадвору, а колиску повісила на тинок. Бичок-годованець, чухаючи об тина лоба, підчепив ріжками вервечки і з колискою на ріжках почкурив

кружкома по нашому просторому дворищу. Мати зойкнула, сполошено закричала, заголосила, збіглися сусіди. Від того багатолюддя, лементу, від плачу Хлопчика в колисці бичок геть збаламутився, виписував по двору коло за колом, вистрибом, поки не кинувся з відчаю у розчинені двері хлівця, у стійло. Колиска зачепилася за лісу ясел, перевернулася, Хлопчик викотився у січку.

Не претендуючи на жодні паралелі, можу твердити, що вдруге, чи уже втретє, я народився в ясельцях…

Осердя, пуп світу — хата. З хати в двері — у сінці. Із сінець двоє дверей — на ґанок і на задвірок. По той бік сінець — хатка і комора. Усе інше, що є в білому світі, — окілля. Над хатою — горище, царство тіней, ночі, моторошної темряви; над горищем, сінцями, комірчиною, хаткою — стріха, темно-корицева, зверху поросла зеленим мохом; над стріхою — димар, над димарем — небо, у небі — Бог.

Кросна, розкладені на коники, победрини, поперечниці, жердки, стояки, літували у темному, таємничому чулані, під стіною, угорі якої — вузенька ляда для світла, віконце, затулене замурзаним склом. Кросна заносили до хати наприкінці зими, коли довшав день і стукали у шибки синиці, віщуючи наближення весни: "Кидай сани, готуй віз! Кидай сани, готуй віз!", а злагідніле сонце проганяло із шибок пишну, узірчасту паморозь, що під вечір знову розмальовувала шибки. Тала вода збиралася на підвіконнях і скрапувала на лави, в підставлені матір'ю кухлики із снарядних гільз, їх майстрував сусідський парубок Семен Будаш, що частенько приходив до сестер гуляти. За розплющеними, сонячного дня, очима шибок, на городах, у дворі навколо тину, на вулиці ще білили пагорби снігу, але зі стріх уже звисали крижані бурульки. Краплі сліз текли по них і падали в ніздрюватий вздовж призьби сніг, зима плакала, передчуваючи весну.

Кросна впливали до хати із чулана, із ночі в день, із зими у весну, схожі на чудернацький корабель, намальований у підручнику сестри Люби, причалювали до світлої, з двома вікнами, стіни, царювали на

добрій половині хати, від мисників до столу. Кросна супроводжувала численна свита: берда, веретена, човники, мотовило, сукало, цівки, клубки і пачинки ниток. Усе було давнє, як світ, а може, і ще давніше, медово-коричневе, тепле навіть для ока від рук бабок і прабабок, що їх торкалися, гладеньке, вичовгане долонями. Відтепер, на багато тижнів, життя у хаті крутилося навколо кросен. З клубків, пачинок і веретен накручували на навій основу. Мати з піднятими руками, на яких — пачинок ниток, годинами стояла біля покуття, під образами (я згадую її завжди, коли бачу у Софійському соборі знамениту Оранту), поки навій, поскрипуючи в улоговинах коників, намотував на себе золотаві, у сонці, що лилося з вікон, струни ниток. Ще день-два мати чарувала біля мотузяних ничниць і густого берда, пронизуючи крізь них нитки і натягуючи основу на верстата. А вже рокотало під сестриними, а потім і під Хлопчиковими руками сукало, намотуючи нитки на виструганні із бузини цівки. Цівки наштрикувалися на залізний стерженьок, збоку, біля кружала. Послинивши долоньку, б'єш по лискучому руків'ю, розганяєш кружало, аж дерево навколо залізних вісьок починає диміти. Сукало стрибає по дощатому полу, пальцям, крізь які тече нитка, намотуючись на цівку, стає гаряче, кіт з-під полу кидається на клубок, що метляється по долівці, впивається у нього лазурями, обриває нитку…

Нарешті в один із ранків мати сідає за кросна, бере у руку човничка з цівкою, опускає ноги на поножиці, і кросна оживають: опускаються і піднімаються, стрижучи настояне на пахощах льону повітря, ничиниці, стукає бердо, наче настінний годинник, зі скрипом повертається нижнє воротило, йому слухняно відлунює воротило верхнє, а золотистий човник бігає по сизуватій нитяній основі, як сонце по небу, — од вікна, що виходить у двір, до хлівця, з-за якого сонечко сходить, до вікна на задвірок, крізь яке сонечко прощається, вкладаючись спати.

І тче матінка моя біле полотно дня. Що кросна у нашій хаті, з човником-сонцем, — модель світу, а матір за кроснами — богиня світу, я зрозумію значно пізніше, коли на воротило долі моєї нагорнеться багато сувоїв полотна — із прожитих днів, років і десятиліть. Але Хлопчик усе це уже знає. Якщо не знає, то відчуває трепетною дитячою душею.

У класі, здається, четвертому вчитель дасть мені (на одну ніч) брошурку про будову Всесвіту. Я жадібно читатиму її до ранку, на печі, біля каганця на пічному віконці і дізнаюся про усілякі там планети, зорі, галактики і все таке інше. Світ у моїй уяві нарешті розпоширитьсяся до безмежжя, безкінечності. Але то уже — в іншому житті. Для Хлопчика ж світ кінечний, облаштований дуже просто, як колесо у возі або жорна у хатці, із жердиною до стелі. Годинник на стіні, з двома ребристими гирями на ланцюжку — і то набагато складніший, таємничіший, аніж світ. Хата. Двір. Город. Хутір. Загальний двір. Над усім тим — небо. Небо десь там, за городами, у полях зустрічається із землею, то і є край світу. І це уже в трохи пізніші роки. А спершу — хата, стріха над хатою, поросла зеленим мохом, а над стріхою — небо, по якому котяться, як колеса по дорозі, сонце та місяць і на якому вночі пасуться, як білі вівці з ягнятами на моріжку, зорі. І усе те, два світи — нижній, хатній, і верхній, небесний — взаємозв'язані невидиме, але міцно, як жорна — жердиною — зі стелею хатки. І домінує світ нижній, земний, не небесний, верхній. Мати вдосвіта запалює в печі — і розвидняється, сонечко викочується на небо, погрітися. Піч вихолодає, і вихолодає небо, вихолодає усе навколо, сонечко лягає спати. Мати тче на кроснах біле полотно — і довшає день. Мати запалює гасову лампу під стелею або каганця на комині — і загоряються в небі зорі. Не було б вітру, якби мати не наказувала щоранку сестрам відкрити верху комині, чорне, у сажі, кружало. Не було б хмар, якби мати не топила в печі чи в лежанці, бо хмари — з диму, який піднімається з димаря нашої хати. Не було б ані місяця, ані сонця, якби їх не змайстрував батько, як він майструє колеса для возів.

Батько робив колеса.

Хата стояла на колесі, по ободові якого небо стрічалося із землею. Люди жили на колесі, як лелеки на в'язі, на вершину якого наштиркнуте колесо. Колесо-сонце котилося по небесах, колесо-місяць у місячні ночі висів над хатою, вози торохкотіли повз нашу хатку на дерев'яних колесах, сотворених батьком. Котилося по небесах крилате колесо, на залізній вежі, водогону вітряного, у Загальному дворі, котилося по небесах і гнало перед себе хмари.

Творив батько у хатці, по той бік сінець, лише на зимові морозні дні перебирався із своїм струментом до хати. Стіни хатки, з одним вікном, на Халявинський шлях, обвішані рубанками, ватерпасами, долотами, стамесками, циркулями, свердлами, від маленьких, у мізинець завтовшки, до свердла-велетня, яким батько просвердлював березові колодки для колісних маточин… Обточивши колодку на верстаті, батько ще теплу од його рук і різака маточину клав в ослін із виїмкою посередині, вимірював її вершню циркулем, розкреслював по дереву хімічним олівцем, послинюючи грифель, і видовбував долотом окопчики для спиць. Спиці батько стругав у хаті, серед зими, коли шибки вікон геть заплющували, навіть серед дня, свої пухнаті вії. Заносив до хати ослона, схожого на гривастого коня, вершникував на ньому, закріпивши між дерев'яних виступів дубового спичака. Довго стругав його та вигладжував, до дзеркального блиску. Під добрий настрій батько садовив Хлопчика перед себе на дерев'яного коня, вкладав у його маленькі долоні руків'я струга, ножак ковзав по твердій деревині, але то були щасливі для Хлопчика хвилини, бо він почувався причетним до творення колеса.

Котилися дні і ночі, докочувалися до весни, вкочувалися у літо. За тепла батько перебирався під хату, де стояла збита з обаполів, на ногах-колодах, колесня. Од вулички їх затуляв бузок, що рясно розрісся під вікном, величезна яблуня-пепенка височіла до піднебесся, розкриливши гілля над колеснею і стріхою хати, над ступою-ножаною біля стіни. Батько вкладав маточину у виїмку посеред колесні і, хекаючи з кожним ударом, вганяв у видовбані ще восени окопчики промені спиць. Найтяжче для батька було — одягти обода, уже з просвердленими віконцями для спиць. Гухкання дерев'яного молота відлунювало від хатньої стіни і стугоном котилося через сад, городи, аж у поля за нашими вишеньками. Нарешті остання спиця затуляла віконце в ободі, випиляні кінці його ручкалися, коло замикалося. Батько, в розхристаній, вогкій від поту полотнянці, переможно виймав колесо з виїмки, ставив на край колесні. Сонце в небі, по той бік густих акацій та розлогих осокорів, було тільки подобою колеса, ясно-жовтого, як материне бурштинове намисто, блідою тінню його. Але ще довго батько

прихорошував колесо, пригладжував, пестив стамесочкою, змагаючись із Богом, який сотворив сонце рівненьке, без жодної щербинки, без жодної скабки. Аж тоді опускав колесо на стежку, що бігла вздовж призьби до задвіркових дверей, і казав до Хлопчика: "Коти, сину!" І наставав його час, золота мить для Хлопчика: він котив колесо по стежці і котив сонце по небу, уже розпашіле, червонясте, уже соннувате сонце, котив до золотих воріт його опочивальні. Колесо ховалося у хатку, сонце — у свою господу край неба і край землі, і верталася з поля мати, і корова верталася з паші, мати доїла корову, наливала в кухлика молока просто з дійниці, Хлопчик сидів на ґанку, уже в бузкових сутінках, і пив Хлопчик — сиродій.

Але і це все — пізніше, коли війна уже перестала буть, і батько повернувся з війни і з чужого, незнайомого дядька став батьком, і була вже корова Лиска, і мати — ще була…

А спершу були слова: ПІЧ. ПОЛ. МОЛОКО. ГАМ. ЛЕЖАНКА. ХАТА. НЕБО. СОНЦЕ. ЖИЖА. СКРИНЯ. КЕТА. ЯБЛЯ…

Слово "ЯБЛЯ" вбирало усі слова. Бо ЯБЛЯ — це був він, Хлопчик, так прозвали його сестри, а всі слова були в ньому, і все, що означали слова, було в ньому, і він був усім, що ці слова означали, бо Хлопчик і навколишній світ ще були нероздільні.

— МАМА. ДАЙ, ЯБЛЯ…

І НАЗВАВ АДАМ ІМЕНА ВСІЙ ХУДОБІ, І ПТАСТВУ НЕБЕСНОМУ, І ВСІЙ ПОЛЬОВІЙ ЗВІРИНІ.

Твій шлях на вершини — шлях на піч, в підстелля, підстрішшя, піднебесся земного світу.

Прочеберяти босими ногами по холодній, вистудженій морозним подихом із дверей підлозі, зіп'ястися навшпиньки, облягти животом на

край дошки, обіпертися ліктями, ривок усього тіла — і ти, щасливий, уже котишся по широчезному полу, до подушок біля стіни, високих, як кучугури снігу за вікном. УРА, НАШІ, НІМЦІ, БОМБА, САМОЛЬОТ, АТАКА, ОКІП, ФРОНТА! — ти безтямно і пристрасно, аби лише приглушити страшок, вигукуєш усі слова, які вклала у твою дитячу голівку війна. Проте лежанка упокорюється тобі без бою, вона лише трошки вища од полу. На лежанці ти озираєшся і спочиваєш після атаки. У кутку, під стіною — діжа, кругла дерев'яна хатка, щільно накрита віком, в ній живе квасне тісто, кавалочок, на самім денці, присипане борошном, воно спить, дихаючи кислим, спить до того дня, коли мати заходиться пекти хліб. Тоді тісто ростиме, підніме віко і гляне навколо білим, булькатим оком, і запитає тільки у тебе, бо ніхто, окрім тебе, того голосу не вчує: "А чи є ще хто живий у цьому великому світі?" Біля діжі хижо скалить до тебе зуби рубель, широкі, руді, але ти його майже не боїшся, він не кусається, лише погрозливо торохкотить, коли мати прасує твою нагорнуту на качалку свіжовипрану сорочку. Ти страшенно боїшся залізної праски, що дрімає на виступі комина, над лежанкою. Навіть сонна, праска страшна, бо у неї — великі, гострі ікла, а писок — як у сердитого пса. Коли ж сестра розкриває її зубату пащеку і всипає у ту пащеку совок розжареного, палаючого вугілля, праска клацає зубами і дихає вогнем, димом, наче змій із казки, прочитаної тобі сестрою Любою. У присмерках хати праска зирить хижими, червоними очищами і, побризкана водою, шипить, мов гадюка. Ти уже знаєш: люди їдять хліб, теля їсть траву, праска їсть вогонь із печі. Сьогодні вона люта, бо давно не годована.

Тепер страх перед праскою додає сили і мужності, ти безоглядно ставиш ногу у темну пічурку в комині, запахаєшся руками за край рядна, яким застелено черінь, ще одне відчайне зусилля і ти — на черені. Піч — пуп світу, який у тобі і в якому — ти.

— Мамо, я уже на печі! Я, САМ!

Твоя найдорожча, бо — найперша — перемога.

4

Лавочка під Артемовим, Блюмовим, по-вуличному, двором, що разом із невеликим городом, чітким прямокутником вписаний у двір Загальний. Початок Хутора, витоки Хутора, розстаньки, схожі на обчикрижену січкарнею Артемову долоню, з трьома пальцями-вуличками, одна вулиця — в глибину Хутора, в поля, повз колодязь, хутірські хати, нанизані на неї, як білі намистини, друга — до колгоспної комори і далі, на сільське кладовище, третя вулиця, крута, гориста, за Малащин двір, на Халявинський шлях, до таємничого і вабного города. Лавочка — хутірський клуб, хутірська збірня, хутірський парламент. Тут гуртується хутірська ланка (Параска Гуцова, мати моя, незмінна ланкова, аж до хвороби, яка звела її, молоду ще, в могилу), аби з сапками через плече чи із серпами брести в поля, на роботу, тут хуторяни чекають на корів із череди, тут збираються гулять у святкові дні. Моє постійне місце — біля лавочки, під тином. Ще є на Хуторі діти, мої однолітки, ще накочуються у хмарах куряви дитячі ватаги з Карусівщини, сусіднього, люднішого кутка. Але мене мало вабить гонитва за обручами, гра в піжмурки чи гра у війну, кидання "бомб" — із піску і широкого листя лопухів. Не розумію і не замислююся — чому, але мене магнітом тягне до себе людський гурт, людська гомонка. "Чого бо се ти туточки розсівся, коло старших! — гримне якась жінка, захотівши розказать щось таке, що для дитячих вух не підхоже. — Іди до діток гулять!" Я неохоче бреду на розстаньки, де кубляться мої однолітки, але невдовзі тихцем ковзаю повз тинок і знову клубком згортаюся неподалік лавочки. З часом до мене звикають, як до бузку по той бік тину чи до берези над лавочкою. І гомонка хуторян вростає, в'їдається в мою душу навік, як петрушинська курява, в якій ми, діти, купаємося. Вона вкладається у свідомість пласт за пластом, осідає на денці пам'яті, майже нічим не нагадуючи про себе впродовж багатьох років, аби через десятиліття, на схилі життя, настирно клубочіти, вирувать і проситися у Книгу…

Останнім пішов із Хутора, на кладовище, Олексій Отрохович. Уже стояла скумасною пусткою посеред поля садиба Карусів, навіть дочка

Петра Петровича і Марії — Віра Петрівна, моя учителька, — померла. Уже розсипалася в порох хата Палажки Лозової і бур'яном та дерезою заросло хатище, уже розібрала свою халупину на дрова Ольга Богулина, а сама перебралася у таку ж стареньку хижку своєї родички, але в селі. Уже на місці садиб Ніни Реп'яхової, Параски Ракової і Явдохи Теленової росли дачі міських скоробагатьків, а Олексій усе ще стеріг старий Хутір. Сам-один у порожній, холодній хаті, що її серед зими по вікна замітало снігом із полів. Діти і онуки жили в Чернігові, правда, не забували батька і діда, час від часу навідували, привозили харчі. На плівці мого диктофона досі його хриплуватий, спокійний, розважливий голос, записаний, коли я приїздив до Петрушина із професором Рубчаком. Десь через півроку Олексія Отроховича не стало, переселився на кладовище, здав свій пост… Кому? Вітрові з поля, небу над руїнами старого Хутора, такому незворушному. Звичайно, буде з часом нове життя на Хуторі, але це уже буде інше життя. Коли помер Артем Блюм, а невдовзі, наступної зими, і мій батько, і над Хутором, над полем, над кладовищем висів яскравий місяць-повня, моя мачуха Мотря Тихонівна казала: "Уже твій батько і Артем сидять на лавочці, між могил, покурюють і гомонять про жисть земну і небесну…" Ця уявна картинка досі в мені, хоч минуло після смерті батька уже понад двадцять років і сама Мотря Тихонівна лягла в землю сиру. Усі наші хутірські люди лежать в одному кутку кладовища, край поля. І я можу нафантазувати їхні посиденьки, їхні гомонки під маревним місячним сяєвом…

Палажка Лозова переселилася на кладовище лише декількома роками раніше від Олексія, найближчого, через вулицю, сусіди. Жінок хутірських, своїх поровесниць, вона пережила усіх. В останні роки свої просилася в сільського начальства, аби її влаштували у притулок для перестарілих. Задля цього їй доводилося цілісінький день дибати через село із Гори на Низ, де сільська Рада, і ночувати на лавочці під клубом. Іноді сільське начальство змилостивлювалося і відвозило Палажку на Хутір колгоспною машиною, їй усе обіцяли, посилали в район документи, але місця в притулкові не знаходилося. Я записував Палажчині спогади наприкінці сімдесятих і вже тоді вона скаржилася, що ось-ось помре в самотині або її привалить стеля. Стелю справді підпирало декілька

колод, вона вся прогнила, стріха текла, а знадвору похилена набік хатина була обтикана кілками. Опісля і Палажка, і хата прожили ще з десяток літ. Померла Палажка серед зими, у люті морози і тіло її пролежало в хаті тижнів зо два, а може, і довше, ніхто достеменно не знає, поки не переступила порога листоноша, що принесла бабі пенсію. Напровесні березневі вітри з поля повалили і хату, вона упала набік і справді розсипалася на порох…

Тетяна Отроховичова пішла із цього світу, з Хутора, тихо і непомітно. Втім, як і жила. Хлопчик, задля якого я, власне, і пишу цю книгу, мало що може пригадати про неї. Окрім хіба що чорного, розшитого червоними квітками фартуха. І весь її одяг — спідниця, кофтина — були переважно темні. Так відклалося у пам'яті Хлопчика. Тетяна рідко з'являлася на люди, до лавочки біля двору Артема Блюма. Хіба що, коли ланка збиралася на розстаньках, аби брести у поле, на роботу. Голосу її я в собі не чую, хоч голоси більшості хутірських жінок— досі в мені. Розмовляла вона стиха, а більше мовчала. Зустрічав корову з череди найчастіше сам Олексій Отрохович. Але і він сідав завжди збоку від гурту, під в'язом із лелеками, лише зрідка, коли до нього зверталися, випускаючи із тонких, сірих вуст скупі слова. Тінню ковзав він хутірською вуличкою повз наші вікна, вертаючи додому з колгоспної роботи, неодмінно — з кошовкою в правиці. На дні кошовки — інструменти, а зверху — щось та з деревини: обрізки дощок, заготовка для віконної рами, колодочка, хоч би стружка на розпал печі. Весь свій вік, відколи колгосп, Отрохович столярував у будівельній бригаді або на фермі. Тетяна була ще непомітнішою тінню, тінню його тіні. "Яна прожила свій вік за Олексієм, добренно прожила", — резюмувала моя Мотрона Тихонівна, сповіщаючи, щойно я, в черговий свій приїзд, переступив поріг хати, про кончину Тетяни. Про смерть вона завжди говорила охоче і з особливим піднесенням у голосі. Але для мене людина, якщо я встиг записати її спогади, не вмирала…

— Як жила я ще в Почепні, у батька свого, там лежень був дерев'яний через сінці у другу хату. Се вже і я пам'ятаю. Пол вдовж стіни, а над ним — другий пол, туди залазили по драбині. Чоловік

тридцять в одній хаті жило, сімейка така. На два столи обід. Дак був ще живий батько мого батька, болєй ста літ йому, уже не бачив. Сидить сліпий, вечеряє та й гомонить: "Що уже мені? І води всиплять, так їм, не бачу, що яно такоє..." Дак одна невістка за кухля, друга за миску та води, а тоє прийняла. Йон же сьорбнув та й каже: "Е, лихо батькові, а вже вода". — "Так ото ж і не говоріть такого!" Колись же гріха боялися, що ви. Батько мій умер, як розкулачили. Прийдуть: осеє, кажуть, заплатите, і все. Йон по усіх попобігає, напозичається, віддасть, а назавтра узяли і з хати вигнали... А перед тим його розстрілювать водили, із Загуменним разом. Землю в революції ділили, дак вони були проти. Семерих їй виводили у поле, сяя вже власть, поставили, ружжами поклацали, попужали. Та й привели їх назад, не стали стрілять. Дак яни сунялися, годі проти.

А тади якось що зайшли денікінці, дак тії уже нас, молодьонків, пополупили. Се і матку твою, і багатьох. Документи у сільбуді взяли, що Опанас Коршак обучав нас співать, на піяніні голоси підбирав. Сільбуд уже починав будуватися, там грамофон грав, ми співали і танцювали на сцені. А на піяніну ходили до школи. Дак яни, денікінці, за теє нам пліткою руки поперебивали. Матка моя і навколішки перед ними стояла: воно ще ж мале. Так били по руках, кров бігла. Випхнули з клуба — кровиця по пальцях цюрить, на землю скрапує. А то були ще чеченці, страшні люди. А одежі скільки побрали! Шовк, шерсть, шапки, кожухи. А на тих, на наших, що за Україну, одежа була красивенна. Більшовики ж голодненні були завжди, їда, видно, такая. Тольки неакуратні люди були, за столом сидить і на стіл із голови чеше. Але не перебірливі: мати картоплі в мундирах наварить, тільки лопотить. А перед денікінцем мати молока поставила, йон як упоров кулаком, гладишка і покотилася. Більшовики, коли відступали за болото, казали: хай дівки з нами їдуть. А я сердилася. Повернулися, денікінці недовго у нас були, побачили наші руки перебинтовані, питають: "Ну, як?.."

Не віддавали нас, дочок, до школи, що яни за батьки, не було в голові, їй-бо. Уже як пішла заміж, так письмо чоловік пришле, а я не вмію читать. Чотири сестри нас було і жодна до школи не ходила. А

хлопці ходили, тиї понаучувалися. Тади вже мене дорослою учили, три роки, як лікбез у селі став. Карусьову Машу призначили учить, далєй — Надю Новикову. А вже як останній клас, то чоловіка до мене мого приставили за учителя. Вписали йому Явдоху Гарбузову, мене і Лозового Машу. Оце вже яни учаться у нас увесь вечір, а я там, у хатці, піч топлю, управляюся по хазяйству. Сиї уже пішли додому, тади чоловік починає мене навчать. Починає навчать, а я звикла уже розписуватися так. Йон іншим оборотом навчає. Я кажу: "Не так!" А йон калошею по голові мене, і все, і розійшлися. Нічого з тою наукою у нас не получилося. Дак грошики пенсійні прийшлося получать, а я і не розпишуся, їй-бо. А тут іще із чоловіком то ревність, то гавненність, уже ж думаєш — чи ти сьому їх учиш, молодайок хутірських, чи чому, що попало…

Се ми ще до колгоспів училися. Ми тади ще в колгоспі не робили. Ми останніми пішли в колгосп. Ми, Будаші, Сашок Малащин, Явдак, Миколай Галанков, щось зовсім уже мало зосталося. Нас уже розбурали, уже й хліви забрали, сінці одірвали. Аби коня не одняли — нічого, жили б. Се ж одноосібники роблять і колгоспники роблять — красота. Поїдемо ми, і як воно велося, що дозволяли косити осюю траву во всю. Кінь добренний у нас був, сіна накосимо, у город одвіз, грошей привіз і усякої всячини. Ну, а в жнива, туди, де жну, мене забирає чоловік, їдемо. Колгоспники, хоч яка погода, шайками стоять, заздрять, думають: "От уже, як останеться сам собі хазяїном, так нігадки буде". А далєй уже сиділи ми сиділи, аж посилає мене Халимон у підводчики. Ну, я ощетинилася. Їдемо, я його із воза штовхаю, бо я — хазяйка. Він тоді мене у контору. Та як напужали, що завтра і з хати витуримо. А ще далєй, отам, де Платониха, жила монашка. Прийшла до нас та й просить: "Перевезіть мене у Чарниш, там мої родичі". Олексій поїхав, аж вертається на своїх двох, із пужкою: "Уже нема у нас коника…" Ми того дня і заяву до колгоспу подали. Корову од нас давно забрали. Пішов жалітися у город, так віддали. Але корова пропала, молочко ж було, так ніхто її в колгоспі не доїв. Ми її зарізали. Прибігли з колгоспу по корову — корови нема.

А тут ще й город одрізали. Вийдеш за хату — аж страшно. Ну, та вступили ми до колгоспу. Довго я звикала. Вийшла вперше з людьми у поле — наче дичина. Люди регочуться та кагаляться, позвикали вже, а я далеко отак одійду, та ніби боюся. Прийшла після роботи додому, плачу: "їй-бо, болєй не піду…" Так Олексій мені каже: "Ну що ти, Тетяно, справді, ну де ж нам подітися, дітися ж ніде. Люди ж роблять, а ти — що?" А далєй як стала робить, то і звикла, уже й дома не можу, до людей тягне. Іду, і получала ще й прем'я за роботу. Ранєй млини навколо села були, багато млинів, вітряні. У Отроховичів аж три вітряки було. Де Артемова клуня тепер, млин стояв. У колектив млини порозбурювали. А один вітряк зостався. Дак мого Олексія у млин посадили, йон умів, од батька вивчився. Дак ми не сильно і голодували. А люди навколо мерли, як мухи. По семеро на могилках лежало, і нікому ховать було. Як здохне коняка в колгоспі, вивезуть її на скотомогильник, шкуру обдеруть, люди голодні слідом біжать і тую скотину дохлу на шматки, як звірі, рвуть. Отакеє було. А ми — нігадки. Було і сеє, і теє, і бджілок Олексій глядів, медок у нас не переводився.

А тади ото сяя війна почалася. Ну, думаємо своїми дурними головами, визволителі прийшли. Як німці вступали, я кошик яєць винесла, по одному роздавала. Уже німці ввійшли, а колгоспну пасіку ще розтягали. Меду понаносили, хто скольки хотів. У Артема, йон сторожував на пасіці, бочки меду стояли. А тади один німець, солдат, напився, вікно вибив і примушував Артема з Артемихою по вулиці маршировать. "Айн! Цвай! Драй! — кричить. — Айн! Цвай! Драй!" І щоб ноги вище піднімали, показує. Дак яни, Артем із Артемихою, як гуси, попоходили вулицею. Реготу було. А в Аркана, що у Рачихи жив, п'яний німець стрелив і поранив. Далєй на порозі ліг і заснув. Артем з Артемихою у хлівці ночували, разом із скотиною. А тади ж стали молодьонків у Німеччину забирать. І Віру Карусьову, і Сашка Артемового. І се ж Любу, сестру твою, только яна якось що втекла і довго ховалася. І нашого ж сина. Дак Олексій пішов у німецьку комендатуру за сина просить, відпустили, а тади ближчей забрали — у поліцаї. Тади сильно у поліцію сватали. Одежа у поліцаїв красивенна була, за все красивеє і пішли. А которих — силою. Тади зібрали їх і

кажуть: "Поїдете на партизанів!" Куди діватися. Се ж і Гаврило Реп'яхів із Хутора, і Сашок Малащин, і наш син. Дак побили їх партизани сильно. Динякового Омельку геть покарбували, йон добровільно записався у поліцаї. Гаврилу руку одірвало, вирвався, лікувать повезли. А Омельку — того хоронили привселюдно. Староста і всі біля нього начитували. А наш, нігадки, вернувся, не зачепило. Дак поліцаї деякі відступили з німцем. Наш не став із німцями відступать, додому прийшов, на засторінок поліз, сховався. Бо ми уже знали, що у Стасях отаких людей побили, як німець відступив. Се ж ми самогонки понаганяли. Як вступила наша перва лінія, побігла я у солдат за самогонку коня куплять. Що ж думалося, що ми тепер самі хозяїнуватимемо, що колгоспів уже не буде. Сам Сталін нібито обіцяв такеє. А Марія Карусева письма читає солдатам та й каже: "Он того матка пішла, що в поліцаях був і на партизан ходив". Осе так, уже мені і не до коня. Солдати підбігли: "А де твій син?!" — "Дома". — "А чого дома?!" То я швиденько осюдою, поза городами, та попередила: "Утікай, куди видно!" А юно, як перва лінія іде, так треба не показуватися. Коли Марія Карусева уже веде їх, начальників. Дак йон у копиці сіна, за акаціями три дні пролежав. Далєй приходять: "Нехай німецьку одежу несе!" Одніс, і його одпустили. Се сьогодні одпустили, а завтра усіх їх погнали на перву лінію, на фронт. Которих на перву лінію, которих у тюрму. Наш синок і поранений прийшов із фронту, а вісім годиків своїх погодя одсидів. Отакая жисть наша була. Хоч круть, хоч верть, а під черепочком — смерть…

Ольга Богулиха ще жива. Принаймні, жива була, коли я востаннє навідувався в свій Петрушин, на похорони Мотрони Тихонівни. У церкві вона тулилася до півчих і підтягувала своїм тріснутим старечим голоском. Півчі непомітно відштовхували Ольгу плечима, там своя конкуренція, півчих садовлять за поминальний стіл, і щось перепадає від попа. Але жила вона уже на іншому кутку села, у хатині якихось родичів, що переїхали до Чернігова. Уже не було на світі її старшого сина Миколая, і онука не було, Володьчиного сина. І не було хатки на Хуторі, розсипалася на порох, як і Палажчина, тепер там бур'янище. Хатка стояла на узвишші, а до вулиці скочувався просторий, зелений,

зарослий споришем двір. І хатка Ольжина, і двір, і садок біля хати — то все моє дитинство. І досі часом сниться мені, як повертаю крутьолку, відчиняю двері, оббиті ганчір'ям та соломою, і ступаю босими ногами на земляну долівку. А від мене під піл тікають цибаті болотяні птахи, що зимували в Ольжиній хатині, їх, підранків, приносив із болота її син Миколай, чередник. Усе дитинство дружив я із її молодшим сином — Володькою. Уже працюючи в Олишівці, у редакції районної газети, провідав сестру та батька. Із Петрушина вантажівкою віз мене Халявинським шляхом Володя Богуля. Він шоферував у Чернігові і теж вертався на роботу. Був ранній передосінній ранок, сонце золотило верхів'я верб вздовж шляху. "У тебе є женщина? — запитав Володька. І з гордістю повідомив. — У мене є женщина..." Дитинство наше закінчилося. Володька побудувався в Чернігові, більше ми з ним не здибувалися. Миколай ще раніше пішов у прийми, на Низ. Ольга доживала віку у своїй хатці на Хуторі, поки хатка і завалилася. Синам вона не вельми треба була. Особливо невісткам. Із невістками вона не зживалася. Одну зиму няньчила онука у Володьки, але напровесні повернулася на Хутір. Десь у ті роки, ще в хатці на бугрі, я і записав на диктофон її балачку...

— Дак се ж ми уже перед війною сею на Хутір перебралися. Построївся йон, Борис мій, два годочки пожив, пішов на фронт і голову поклав. Зруб купили ми у Листвені, у вдови, клуня була. Непутящеє деревйочко. Але в своїх руках. "Поштукатурю, — казав, — і добренько буде". Хіба ж думалося-гадалося, що се на всю жисть мою горісну йон будує? Плотник був такий, що усе геть сам умів: і стріхи крив, і в колгоспі робив, і по людях ходив, із батьком. Батько його теж був майстер. А як оженилися ми, то жили у тому ж дворі, що й батько його. Пожили років півтора, мо', і два. Дак Миколай, братеник його, середульший, кріпко погано життя своє вів. Жінок по багату мав, дітей розпространив багато усюди. Ну й життя у нього таке пішло, що нас уже ідуть описувать. Трусять нас, і ми через нього горюємо. Батько до Бориса і каже: "Через що ти будеш таку неприємність переживать? Ти — на все робітник, бери собі порося, овечку яку і одходь. Без зла, без лайки, по-доброму щоб". Ну, ми ще трохи потерпіли. А далєй дійшло до

того, що Миколай, як нас удома нема, залізе у скриню, хліба набере із пуд, і які грошики, діне хтозна-куди, проп'є. А йон, братеник Борисів, кріпко горілочку любив. Доходило, що й за груди вони одне одного хапали. Я ж плачу, дитя мале уже у мене стало. Піду до матки, пожаліюся і думаю: "Ну як же се його жить та що?" Дак вони одне одного посмичуть та й помиряться, свої, а мені — і не підходь. І до того дійшло, що ми відділилися.

А в Загальному дворі, що біля Хутора, де ото ти дитиною усе свинок пас та книги прочотні глядів, отамочки Ковганкові хати стояли. Кімнати такі хороші. У тому дворі свинарня була. Борис звернувся до начальників, що жить нам нема де, а вони сторожем його ставлять. А він і каже до начальників: "Я сторожувать буду. Але продайте мені хати ці. А буде в жисті поворот новий і хазяїн на них знайдеться, то я — вийду". Начальники погодилися, оцінили тії хати у дві чи три сотні. Купили ми під зиму і вселилися, перетягли усе своє. І за сторожа уже Борис мій. Сторожує се він, а щеня кожної ночі аж охрипне, лелече так, лізуть у комори, ключі підбирають. Одганяє Борис, не дає руки вмочить у колгоспне. А не даєш лапи вмочить, так що ж, спалить тебе треба.

Нажив вороженьків. Підпалили тії хати, і ми чистенько ж попеклися, такеє горенько перенесли. Уже ж наче зиму перемучилися були. Коля маленький був. Телят маленьких у хату позаводили, штук семеро може чи болєй, я уже їх напуваю молочком, ну, і дитя моє, нігадки, молочко теє п'є. А навесні і запалили нас. Гомоніли на Ковганка, але і сяк, і так. Допитували і Чайку Василиху, і Аркадієвого Василя, що у Варки Радивилової проживав, ніби той полюбляв хати палить. Віри Пуделевої батько сусідував з нами. Він перший прибіг, коли вже усе вогнем обійняло. Серед ночі, одягнутий. Так я і кричу: "Боже ж мій, рятуй нас, відкривай вікно!" А він так нехотя усе робить. Дак мій чоловік коца на голову накинув та постіль мені викинув. А я дитя однесла в город, полишила там. А чоловік то постіль викине, то скриню витягне. Докуль коц на голові не зайнявся. А тади я бачу, що полум'я у вікно поперло, Боже, кажу, ніщо не треба, як чоловік згорить у хаті. Тут стріха узяла і бухнулася, жар по кісточки. Борис бачить, що погибель, закутався

коцом та як скочить у вогонь коло вікна, тади у кущі поповз, руки і ноги попік, і на милицях довго ходив, і в Роїще, в лікарню, попоїздили, і хлоп'я наше обпеклося. Усе ж було позамикано, од злодіїв ховалися. Покуль задвірки одімкнув — повітря гаряче як війнуло, у мене косинка геть згоріла, я дитя притулила, дак голівка спеклася чисто, водянки повискакували, страх такий, на ручечці. А сусіда наш так нехотя пішов од хати...

Узяли ми та й недогарки тії продали. Купив Пінчук. А ми нащо — одному батьку і другому? Перезимували якось, аж на тобі — тридцять третій. Голод. Уже ж діватися нам нема куди, пухли. Останні рубці продали, та вже ж якось підтримували одне одного, щоб від голоду не подохнути, сяк-так вижили. На тобі — тридцять четвертий наступає, давай їхать на переселення. Миколай корову продав, у Мотрі Сірого йон жив, та й каже до мого: "Я тобі дам на білет, ніде хужей не буде, як у Петрушині отутаки". Завербувалися, поїхали на Херсонщину. А я одна, із малим на руках зосталася. Думаю, тольки я і бачила свого чоловіка. Миколай Мотрю свою таки й покинув. А я уже й не знала: ждать його чи не ждать. Мішок житечка йон мені залишив. Я теє житечко у скриню всипала, і одежина там кой-яка. Дак улізли, обікрали мене. Жито із скрині витягли, не дали мені і з печі злізти. Отак проти неділі прокинулася, лежу тихенечко, коли крутьолочка — круть, скрип. А гачечок плохенький на дверях був. У мене уже і душа в п'ятках. Я одразу — проба! — на всю хату. А яни утрьох — двері сіпнули і влетіли. Я ні жива, ні мертва — сиджу в самім куточку печі, і дитя коло мене. Замок на скрині одкругили, житечко у два клунки висипали, одежу перебрали, де луча, де плохша. Останній шматок хліба одняли, іду до батька та плачу. А вже Борис приїхав по мене, по двору батьковому ходить. Почув про сеє, сміється. А у нього така вдача була, що б не сталося, погане чи добре — тольки сміється. "Поїдеш, — каже, — зі мною, там хужей не буде, якось житимемо". Дак і я з дитям поїхала на Херсонщину. Мо', з рочок ми там пожили, а далєй — урожай увесь згорів, сушина така була, треба додому тікать або там загибать. Йон мене відправляє: "Їдь сама". А я одвічаю: "Куди ти мене саму із малим дитям відправляєш, я ж не можу сама доїхати. Під тином уже не будемо, а поїдемо до батька мого".

Так і зробили. Отоковалися, йон давай уже на роботу в колгосп, і я. Пожили трохи уже в свекра та в мого батька, а тади побудувалися. Самі все, нам ніхто нічим нічого. Тольки б жить, дак війна, і — нема з ким. Володька, як Миколай у прийми одійшов, цеглини давай носить, та й сам у Чернігів поїхав, та й досі. Город ранєй у нас був маленький, а тепер розбільшився, тольки я уже не подужаю його порать. А помочі нема. Одне до одного, у хаті все валиться. Попросила Олексія Отроховича вікна перев'язать, геть перекосилися, йон постукав, дак яно усе негодноє, зогнило, трам сів на комин, хата у землю увійшла.

Хотіла я кріпко чоловіка свого, як на фронт ішов, до города, до Чернігова, провести, дак не прийшлося, маленький Володька на руках був. Тольки за хату Сашка Малащиного вийшли, там уже підводи стояли. Йон так кріпко, тяжко руку мені потиснув, поцілував мене і синка та й пішов. Навік. Сколько буду жить, жаліти буду, так хотілося далєй провести. Не прийшлося знать, де й голову поклав. Дак йому добро і честь за свою Родіну, а як мені було двоїх діток самій ростить, один Бог знає. Півсотеньку на двох було дадуть. А як німці увійшли, було і холодом, і голодом, усяк було. Добра од Сашка, ні од других поліцаїв ми не бачили. Хто голови поклав, а яни поповерталися і поробилися поліцаями. Другеє і тамаки, і тамаки живе добренно. Отакі перевертні. Прийшли по корову. Я плачу: "Залиште, дітки малі, молочка дітям хочеться". Ні, веди. Прив'язала до двору, не було сили вести. Прийшли, повели. А яна вирвалася коло двору Артемового — бігає. Я стою, плачу, що ой-ой-ой! А Сашок мені: "Не плач, червоні уже не вернуться, а ми — поможем". Дак помогли, півпуда одчіпного, з піском, та перегону виписали. Дак я пересівала, пересівала та в ступі товкла. А перегону і брать не брала. Самі ж яни, поліцаї, за німця добренно жили. Не знали, що пить, що їсти. Уїдали. І масла, і меди, і усяку всячину. А ми не жили, а одживали. А після німців похоронна на мого Бориса прийшла: такий-то пропав безвісти. Дак мені і досі обидно, що яни так написали. І наче ж грамотні люди, а про що бо яни так пишуть. Написали б: такий-то загинув. А то ж: пропав безвісти, печатними літерами. Якби ж я хоч чувствувала, знала, де йон лежить, де його кості хто пригріб. А чоловік — мировий був. У Володьки — уся його вдача. Як вип'є було, хіба що

цибульку де витопче, а щоб облаяв мене, чи бив, чи матюкався — ніколи. Багато води втекло. Хоч погано жилось і живеться, та не получчає уже. Усякого переживала, нікому — і ворогові своєму — не побажаю. Се ж ще яно так, а коли снігами двері запечатає, ніхто за усеньку зиму і порога не переступить. Палажка Лозова ондечки, як хатні двері снігом замело з поля, привалило, місяць у халупині своїй зіпала, поки й не розтануло. Хоч кричи, хоч плач, хоч смійся…

5

В отакий світ я прийшов.

І піду з нього, не відаючи, навіщо приходив. Бо світ опісля мене кращим не стане. Хіба що частинка його віддзеркалиться у Слові. Якщо слово моє ще буде комусь потрібне.

Але піду, щиро подякувавши Богові, що дав мені побачити і відчути красу сотвореного Ним світу. Мабуть, існують світи ще прекрасніші, немає межі винахідливості, геніальності небесного Майстра. Але і цей, у якому мені випало гостювати за нинішнього народження, випало пройти тяжкий шлях перетворення із гусені у метелика, із зернини у колос, вартий, попри усю гіркоту і незлагоди його, подиву та захоплення. Кажуть, учені мужі уже зважили душу, яка залишає тіло людське після його смерті. Навряд чи спромігся хто зважити душу, яка вселяється у тіло немовляти, щойно немовля з'явилося на світ. Так це усе чи ні, але якби подібні виміри існували, певен у єдиному: душа, яка колись залишить мою тілесну коробку, буде важчою, наповненішою од тої, що серпневого дня тридцять дев'ятого року невидимим згустком небесних дріжджів приземлилася на Хуторі. Бо увібрала у себе красу і болесті світу земного, перестраждала ними. А головне — не обірвала пуповини, якою зв'язана з океаном духовності, хоч і не дано людині знати достеменно, де той океан і чи є він насправді, а не лише нафантазований прагнучою вічності уявою людською. Я не стверджую, що цей матеріальний світ, у якому нам випало кублитися, лише ілюзія, але знаю, бо вірю, що є інші світи, у які ми і полинемо, залишивши на

переробку невтомній природі смертні тіла свої. Мій добрий Янгол, порадник мій і охоронець від зваб земних, дозволив мені краєчком свідомості відчути, хай лише у сні, щасливе ширяння у космічному безмежжі, на тій дорозі, що чекає на кожного з нас, принаймні на тих, хто вірить у безсмертя душі і має що у безсмертя нести, має чим звітувать перед вічністю. Я пам'ятаю і пам'ятатиму завжди той політ крізь синю-синю просторінь назустріч яскравому золотистому сяєву. До того я літав у сні безліч разів, дивовижні кольорові картини відкривалися моїм очам, але усе це були земні картини, хоч і побачені іншими, новими очима. Земне тяжіння, хоч і пересилюване відчайними зусиллями моєї волі, не відпускало мене. Цього разу Янгол летів поруч, узявши мене за руку, і земля нас відпустила. Той політ крізь блакить — найщасливіший, найобнадійливіший спогад у житті моєму, якщо то ще було життя, а не щось інше, на означення чого немає слів у людській мові. Уперше (і востаннє) пишу про це. Пишу, мабуть, з дозволу мого провідника по небесній блакиті, бо усе, що я писав і пишу щиро, черпаючи з глибин власної душі, надиктоване і благословенне Ним. Уперше і востаннє, бо усе це — занадто моє і водночас — не моє, значиме для всіх людей, аби гратися в слова навколо незабутніх миттєвостей. Політ цей був, було відчуття легкості, щастя і прозріння, які не описати жодними словами, було відкриття, утвердження у вірі, що Земля — лише колиска для душ людських, гніздо, з якого вони вилетять, якщо здобудуться на крила. Бо тільки душам-бджолам, які не впорожні, а з добутком вертаються до свого вулика, доступна ця небесна дорога. Додам єдине для більшої психологічної точності цього приблизного опису: і тоді, і потім мені часом здавалося і здається, що поруч мене крізь небесну блакить летів не Янгол мій, а летіла душа моєї давно померлої Матері. У якійсь миті я навіть вгадував у майже прозорому згусткові енергії (як інакше назвати те, що не має назви у людській мові?) обриси її уже забутого мною (лише на денці пам'яті), але такого рідного обличчя. А може, душі матерів, які оберігають нас, дітей своїх, і після смерті земних тіл їхніх, і наші янголи-охоронці — одне і те ж, зветься воно те, що не можна описати єдиним словом — любов, яка не має часових і просторових меж?..

Безмежне синє-синє, без жодної цяточки хмар небо наді мною — перше, що зафіксоване пам'яттю Хлопчика. Хлопчика, якого рідні звуть Ябля. Бо так він каже на яблуко: "Мамо, дай яблю!.." Сад за хатою. Можливо, цей спогад — ще з колиски. Я лежу горілиць, наді мною синє-синє небо, по ньому котиться велике яскраво-жовте, аж боляче очам, яблуко-сонце, я простягаю до нього руки: "Ябля! Ябля!.."

І ще, уже десь наприкінці літа: по дну синьої чаші наді мною кружкома пливуть бусли, виписують коло за колом, повільно, прощально, сумовито, білі, з темними цятками на розпростертих крилах. Потім ковзають по небесному схилу і зникають до наступної весни.

І ще, це уже на межі літа і осені, уже сорок першого року. Я уже стою на задвірках, на плацкові, над шляхом, що починається із розстаньків коло нашого двору і повз хату тітки Малашки тече до города. Город — це гостинці, білі булки, бублики і цукерки-подушечки та червоні півники на паличках, це уже я знаю, це уже в мені. Шляхом з боку міста бредуть люди з клунками за плечима, з хатнім майном на тачках, ведуть кіз. Люди звуться погорільцями, бо город горить. Люди тікають від німця, од війни. Війна насувається із заходу, де обрій ковтає сонце і звідки приходить ніч. Біля мене — сестра Люба. А над нами — на денці синьої небесної чаші — кружкома літають бусли, чорні. І стрекочуть залізними голосами. Один з них вихоплюється з кола: "Все, я більше з вами не граюся..." За ним тягнеться димок, ще прозорий, легенький, наче з димаря хати, коли піч їсть солому. Але з кожною миттю хвіст чорного бусла набубнявіє, темніє, стає широким пасмом на синьому, бусел летить до землі, ковзькома, по небу, наче по крижаній ковзанці, і вже це не птах, а літак, з хрестами на крилах, тепер він схожий на крилату зміюку, що зависає над Хутором. А потім десь у полях бабахкає так сильно, що деренчать шибки вікон, а літаки кружеляють і кружеляють у синьому небі і сварять одне одного злими, залізними голосами...

І знову небо. Пекуче, синє. Жодної хмарини. А десь за селом — розкотисте погримує. Хлопчик — на руках у матері. Мати з Хлопчиком —

біля хвіртки, що виходить на хутірську вуличку. Уже немає удома батька, він зникає з життя Хлопчика на багато років, він повернеться восени сорок п'ятого, повернеться чужим дядьком, і мине чимало часу, допоки Хлопчик звикне, що цей чужий дядько і є його батько. Матір ішла за підводами з новобранцями аж до мосту на Халявинському шляху і несла Хлопчика на руках, але Хлопчик знатиме про це лише з розповідей, пізніших. На вулиці біля нашої хвіртки — хутірські жінки. Тітка Параска, тітка Явдоха, тітка Ольга, тітка Наталка — Хлопчик уже вгадує їх, уже знає кожну в обличчя; широкі, як дзвони, спідниці, фартухи, босі ноги товчуть пісок глибокої, виїмкуватої вулиці. А грім котиться по синьому небу, і ніде жодної хмарини. Хлопчик уже знає, що гримить, коли край неба застеле темно-синя хмара. Грім із чистого неба — це і є війна.

— Дак се яно під Звеничевом бухкає.

— Мо', німець у наші болота і не попре, туточки з його машинами робить нема чого, загрузне по вуха.

— Йон і пішки прийде, по земельку нашу.

— Чернігів горить, як свічка, уночі скумасно на небо глянуть.

І досі в пам'яті моїй — криваво-червоне небо за нашим садом, там, куди стелиться шлях, що пахне городськими гостинцями. А серед дня край неба за нашим садом занавішено чорним димовиськом. Я побачу спалений Чернігів восени сорок п'ятого — чорні кістяки будинків, чорні згарища і зграї чорного вороння над руїнами. Рання, з двох літ, пам'ять Хлопчика, хай і уривчаста, епізодична, але чітка і щедра на деталі, що ніби вкарбовані назавжди у свідомість, — результат, звичайно, потрясіння дитячої душі війною. Осяяний теплим сонечком і синім небом, барвистий, затишний, добрий до дитини земний світ раптово повертався до неї іншим, злим, темним лицем. Для самого Хлопчика ніби нічого і не мінялося. Зник батько, але між батьком і Хлопчиком ще не було напнуто

струн, які б обривалися з болем. Руки і груди матері були такі ж теплі, лагідні, як і раніше. Як і раніше, світило сонечко і синіли небеса. Але горе, тривога, розгубленість дорослих і його обкутує невидимим для ока, проте важким, їдким туманом. Ось Хлопчик дибає по грядках біля хати. Лапате листя капусти, наче шматини неба, простелене по землі. Рудувате, присохле огудиння огірків, а між огудиння — пузаті жовтяки. Мати розрізає їх навпіл, вибирає насіння: "Посіємо, синку, навесні. Якщо Бог ще дасть життя нам..." Хутірською вуличкою іде Семен Будаш із відром у руці. "Тітко Параско! Чому ви не біжите на колгоспну пасіку, там мед хапають, хто скольки донесе, а бджіл викурюють!" — "Чужий мед — гіркий мед..." — одказує з грядок мати. "Дак німці все одно пасіці капут зроблять. Давайте посудину, наллю меду, дитині на скибку!" Мати ще роздумує, а сестра Марія вже біжить через грядку із горщиком у руках. У відрі, повному меду, плавають уламки стільників і мертві, з обгорілими крильцями бджоли. Золотистий мед пливе у горщик повільно, як погідний літній день у вечір. І того ж дня, а може, наступного під дашком нашого ґанку, на лаві, на яку мати звичайно становить дійницю з молоком, аби налити мені у кухоль пінистого сиродою, сидить, звісивши ноги, одноокий Андрій. Живе око його блимає до нас, наче каганець на комині печі, а друге — затягнене більмом. Чоловіків забрано на війну і він тепер за якогось там начальника у колгоспі. "Хапайте мішки і біжіть у комору по зерно, — каже Андрій суворим голосом, — бо мені наказано комору підірвать, щоб нічого фріцу не зосталося, сама земля мертва". — "Дак німець прийде і піде, а нам далєй жити на цій землі", — зауважує з призьби, де вона лущить у дерев'яні ночви квасолю, мати. "Як хочете, а тольки я зараз іду комору зривать, ось і міна мені на сеє владою видана... — Андрій дістає з кишені штанів круглу, з двома ріжками, металеву фляжку. — Ось тольки запобіжник одкручу і кину, од вашої хати і від усього Хутора самі тріски залишаться!" І він починає згвинчувати з одного з ріжків фляжки кришечку. Сестри кидаються із ґанку у темні сінці, я вростаю тілом в одвірок, не зводячи очей із в'юнистих пальців дядька, що ворожать над лискучою цяцькою. І тільки мати моя, наче заведена, лущить квасолю і спокійно каже до гостя: "Се у тебе така міна, Андрію, як я дівка. Я уже три війни пережила і набачилася. Ще в миколаївську мій дід з такої міни

косу на зиму змащував, аби не ржавіла. Іди одсюль, куди ноги несуть, і не пужай дітей моїх, їм і без твоєї цяцьки є чого пужаться". Андрій загвинчує ріжки, ховає фляжку до кишені, сковзує з лави: "Ну, як знаєте, моє діло сказать..." І хилитає далі на Хутір.

Мій батько, творець коліс, мав хист і в деяких інших сферах мистецтва. Він чудово малював коней, але про це я дізнався вже пізніше, після повернення його з війська. Ще батько мастакувато демонстрував на білій стіні, коли горіла гасова лампа, театр тіней. Зчеплював пальці рук і по стіні стрибав зайчик, його наздоганяв сердитий, голодний вовк, повільно, наче по грузькому болоту, брела рогата корова, за нею впідстриба бігло телятко. Перші казки, які відклалися в пам'яті Хлопчика, — з того театру тіней на хатній стіні. А ще батько вирізьблював з дерева ляльок, руки, ноги і голови їх кріпилися до тулуба дротинками, і були вони наче живі. Особливо, коли батько підвішував їх на нитках до пальців своєї правиці. Батько ледь ворушив пальцями, а лялька слухняно марширувала по столу, вимахувала руками, віддавала честь, зовсім, як солдатик. Батько пішов на війну, а одна з ляльок, ним змайстрованих, ще довго висіла під стелею, над полом, де я звичайно спав, обкладений, аби не скотився на підлогу, подушками. Коли відчинялися хатні двері або вікно у сад, вона оживала від повіву вітру і ніби летіла, розкрилюючи руки, під білим небом нашої оселі...

Оті мистецькі мандрівки батька у примарний світ ляльок та тіней і спричинили, мабуть, своєрідне сприймання Хлопчиком реальності у роки німецької окупації. Принаймні у пам'яті залишилося відчуття несправжності і тимчасовості усього, що відбувалося навколо нього. А може, йому передалося відчуття матері, яка знала серцем, що усе це лихо минеться і Грицько її повернеться додому, ще й переможцем. Навіть, коли серед ночі у вікно постукалася сестра Люба, яку староста черговий раз відправив до Німеччини, хоч їй ледь-ледь виповнилося шістнадцять, постукалася і розповіла, плачучи, як вона тікала із збірного пункту на станції на зв'язаних простирадлах з вікна третього поверху, навіть цей випадок Хлопчик сприйняв як дивну гру дорослих. У сорок

першому фронт обминув Петрушин, далекий від головних доріг, і в село зайшла якась господарча німецька частина. Німці їхали на великих, з підстриженими гривами і хвостами конях, запряжених у окуті залізом підводи. Нічого іншого, окрім тих коней і підвід, не відклалося у його пам'яті. Десь пізніше у селі стояли італійські солдати. Вони були смішні, бо нагадували Хлопчикові вирізьблених батьком із дерева ляльок. Так само вимахували руками, бігали навколо хати, джеркотіли по своєму і стукали у вікна. Поліцаї, а їх на Хуторі було аж троє, ковзнули по пам'яті тінями, на заметеній снігами вулиці, як на білій стіні. Можливо, сімнадцятирічний син Тетяни Отроховичевої Іван і спокусився на "красивенну одіж", форму поліцаїв. Але більшість їх, залишивши військо, що відступало, і повернувшись скоренько під жінчині спідниці, спокусилося на владу над беззахисними односельцями. У кінці Артемового саду стояло дерево, здається, бересклет, яке щовесни буквально обсипали яскраво зелені майські жуки. Вони геть об'їдали листя, і дерево ще довго стояло голе, наче всохле. І смерділо од нього на всю вуличку. Поліцаї так само обсіли село і пили з нього останні соки. Німці, принаймні для петрушан, були далеко, у місті, ярмо на шиї людей вони одягали руками наших таки ж "підшивайл". У пам'яті Хлопчика відкарбувався морозний зимовий день у холодній хаті. Мати, і сестри, і я — на ледь теплій черені, топити не було чим тої зими, лютої, ніби сам Бог розгнівався на людей, навіть хрести на кладовищах поспилювали і попалили у печах. На шибках — пишна, кучмата паморозь. Сестри прохукали вікновинку у шибці обмерзлого пічного вікна. Встромивши голову в ополонку на стіні, Хлопчик побачив засипаний снігом по самі вінця круч шлях. Шляхом корячкувате, така в нього була хода, брів од свого двору Малащин Сашок, за спиною стриміла гвинтівка.

— Шашок іде, з ружжом, — мовив Хлопчик.

Наче морозним вітром війнуло на піч. Сестра Люба забилася в куток, накрилася рядном. Для неї саме заходжувалося про відправку в Німеччину. Мати зблідла і перехрестилася:

— Невже знову по наші душоньки?!

— Поліцай чортів! — кресонула гостра на слова сестра Марія. — Щоб йому руки-ноги поламало!

І притихли, принишкли, слухаючи тривожно, чи зарипить сніг на задвірках, чи скрипнуть двері у сінцях, чи бамкне клямка. Навіть Хлопчик — і той занімів, всотуючи у душу страх і ненависть на все життя майбутнє. Здається, того разу пронесло. Але поліцаї порядкували на Хуторі, як хотіли. Стриму їм не було ніякого і влади над ними — жодної, окрім хіба що старости, який разом з ними їв і пив. Корову од нас забрали у перші місяці окупації. Викохана матір'ю з телятка, вона давала багато молока, і Сашок забрав її собі, а свою здав за нас у німецьку армію. Було у нас лоша, чи прибилось до нашого двору, чи мати виміняла на щось у солдат. Коли підросло, Малащин Сашок і на нього поклав око. Поклав око та й забрав невдовзі у свій двір, а нам нібито пообіцяв натомість теличку. Достеменно я цієї історії не знав, а розпитати уже нема в кого. Знаю лише, що ту теличку мати випрохувала у Сашка довго і безнадійно. Уже коли загриміло на сході і запахло для поліцаїв смаленим, він сам привів її у наш двір. Відчуття несправжності і тимчасовості тогочасного життя було, мабуть, не лише в Хлопчика. Було воно і в самих поліцаїв. Свій страх вони заливали горілкою. Якось мати взяла Хлопчика на руки і пішла до Малащиного Сашка нагадати у черговий раз про обіцяну теличку. Переступила поріг хати, а там — гульбище. Досі в пам'яті моїй — довжелезний, через усю хату стіл із наїдками та напитками. А навколо, як жуки майські на бересклеті, поліцаї у формі, на чолі стола — сам староста. Потім його судили, в самому Петрушині, і він зник із села, наче й не було ніколи. Ми з матір'ю сирітками, прохачами стовпіли в порозі хати, а поліцаї гуляли. Оте приниження матері — теж навіки в мені. Здається, саме тоді поліцаї гуртувалися на партизанів. На розстаньках біля нас було багато галасу і похвальби. А поверталися з лісів тихо, везучи на підводах загиблих і поранених. Гаврило Реп'ях залишив у лісі свою правицю і ще якийсь час по війні ходив з рукавом, схованим до кишені піджака. Потім усім колишнім поліцаям дали по десять літ. Гаврило і Миколай Карусів, він жив на сусідній із Хутором вулиці, через городи, з таборів не

повернулися. Малащин Сашок вижив, повернувся. Скоро уся їхня сім'я, продавши хату, виїхала до Чернігова.

Господи, що суворо і незворушно зириш із небес на криваве стовковисько людців на грішній землі, чи відаєш ти про сни дітей, обпалених війною?

Гул, свист, ревисько, гойдаються стіни хати, ми вибігаємо на ґанок — сестри, мати, Хлопчик — і застигаємо незрушно, скуті страхом, онімілі від подиху смерті. Снаряд, холодно виблискуючи металом, летить, повільно, важко, над нашим городиком, де мати звичайно садовить огірки та капусту, летить над вишеньками, над похиленим тином, над хутірською вуличкою. У нього одне крило, розпростерте на півгородика, схоже обрисами на гусине, що ним мати змітає пилюку з припічка. Летить снаряд над хатою по той бік вулички, над Артемовим садом, над Загальним двором. Сон цей снився так часто, так урізався в пам'ять, що пізніше Хлопчик довго ще не вірив сестрам, які переконували, що такого не було. Було ж таке: німецька батарея восени сорок третього стояла у Дубровах, ярові, кілометрів за три від села, і била по лісу, де вже окопалися війська червоних. Снаряди перелітали через Хутір, через Гору і падали в Розі. Тоді погоріло багато хат над болотом.

Глибоке, яскраво-синє небо раптово темніє, кипить, бубнявіє, пузириться, наче вочевидь заростає коростою. Пухирці видовжуються, ростуть, і вже вони схожі на чорні гнізда ос у піддашші колгоспної комори. За мить це уже не осині гнізда, а бомби, що ними завішане усе небо. Хлопчик знає, що це бомби, але вони живі, вони довшають, як бурульки на стрісі, і скоро нагадують чорні дійки давно не доєних корів. З них пирскає молоко, червоне, і це не молоко, а кров людська. Кривавий дощ падає з неба, червоні краплі його течуть по шибках хатнього вікна. І цього, звичайно, не було, але був літак, який скинув бомби на Загальний двір, де стояли перед відступом із села німецькі військові обози. Хата зойкнула склом вікон, підстрибнула і знову припала до землі, наче зляканий зайчик. А на Загальному дворі, біля колгоспної комори з'явилися три ями-глибки. В одну з них пізніше

кинули тіло розстріляного німецького офіцера, трохи пригребли землею, а зверху засипали сміттям із комори та клуні. Дві ж ями щовесни перетворювалися на баюри із гнилою, зеленкуватою водою, в якій полюбляли спечного дня купатися свині.

Але найжахніший сон, коли з гулом снаряду чи бомби розчахується раптом земля під хатою, тріщина живою звивистою змійкою повзе далі, через город і сад, через шлях та ростаньки на Загальний двір, і їй нема спину. Краї тріщини розходяться все ширше і ширше, відкриваючи глинисті ясна землі, нижче яких — безодня. І хата, і піч з нею, і ти з хатою та піччю падаєте в ту безодню, у ту пітьму, у той морок, аж поки сердечко твоє не стане грудкою криги у грудях, і вже ти не кричиш, бо не маєш сили, а тільки стогнеш крізь сон: "Мамо! Мамо!" І лише тепла материна рука, її заспокійливий шепіт, її молитва рятують тебе від безодні, від небуття, яке зветься, ти уже знаєш, смертю… Якщо я скажу, що психіка мого покоління травмована війною, я не скажу нічого, бо це усе слова, які ковзають по поверхні свідомості, і тільки. Усе набагато складніше і непоправніше.

Бо що б не писали вчені мужі про гени, то все тілесне — від батька з матір'ю, від дідів і прадідів земних. А душа людини прилітає з небесних сфер чиста, як аркуш паперу, на якому ще нічого не викреслено пером житейським. І чутлива вона до усього земного, як молодий листочок на дереві, ще аж липкуватий, такий ніжний. Пізніше душа погрубішає, загартується, в бруді земному і кіптеві од людського стовковиська. А поки що на ній, на душі дитячій, лише відблиски чистих, духовних сфер потойбічного світу, про який нам нічого не дано знати, лише солодко марити ним. І написане кров'ю людською на дитячій душі уже нічим і ніколи не змити.

Глибока, особливо для очей Хлопчика, хутірська вуличка, що в'ється між дворів і зникає десь у полях. По дну її тече піщана ріка, пісок, перемелений колісьми і людьми, м'який, теплий, босі ноги Хлопчика у ньому, як у купелі. На крутих берегах піщаної ріки, на випаленій літнім сонцем траві, попід тинками сидять хутірські жінки. Неділя, а може,

Пречиста, храмове свято, бо у нас гостює дядина з Чорторийки. Вона і розказує хутірським людям, стишено розказує, озираючись довкола.

— Дак німці оточили Лопатин, нікого із села не випускали, а поліцаї ходили по хатах і усіх зганяли до клуні. Своїх не чіпали, а тольки тих, на кого зло мали, ще з років колективізації, хто в колгосп записався. Бо староста тамочки був розкуркулений. На фронт із Сибіру попросився, тади лінію перейшов, до німців, і в село вернувся. Назганяли яни, мо', душ із сто, болєй жінки та дєтва. І усіх у клуню, як у мішок, набили так, що заледве воротя зачинили…

Валя Параски Ракової, однолітка, нагортає купу піску: "Се буде наша хата". Хлопчик обтиньковує хату паличками з плоту: "А се буде наш двір". Валя кладе біля купи піску крем'яхи: "А се — наші дєтки, яни у дворі гуляють". А ще Валя кладе жовтий березовий листок обабіч нагорненого піску: "Се наша корівка, на городі пасеться. Іди по корівку, бо треба доїть, дєтки молока хочуть". Але не іде Хлопчик по корову, він чує лише дядину.

— А тади поліцаї облили клуню бензином і підпалили. Як свіча спалахнула. Закричали людоньки, заголосили, од плачу дитячого і камінь би ожив. А поліцаї нікого не пожаліли. Стіни клуні — із плоту, дак чиясь дитиночка між ліси ручечку просунула, так та ручочка і стриміла, покуль стріха не впала…

Котилося сонце по синіх небесах, але стемніли вони для Хлопчика, і сонце затьмарилося. І лише ручка ота дитяча з палаючої клуні — блискавкою у свідомість, у пам'ять. Назавжди. Допоки й житиму.

Наприкінці вісімдесятих років їхав я в своє село машиною. Біля крайніх чернігівських будинків "голосувала" старенька, геть згорблена бабуся. Я зупинився. Вона попросила підвезти до Лопатина. Лопатин — трохи вбік від Терехівки, через яку мені все одно їхати. Але якби і далі — погодився б. Палаюча клуня, повна людей, і рука дитини — ятрили

пам'ять. Невдовзі виявилося, що бабуся — свідок тих подій. Я увімкнув диктофон. Запис виявився неякісним, заважав шум мотора, але і без диктофона розповідь моєї пасажирки лягала в свідомість незмивним вогненно-кривавим шитвом. Такою вона й залишилася на сторінках мого роману "Листя землі", тільки село Лопатин, якого нема на карті придуманого мною краю, замінено Крутьками. Ось рядки того страшного літопису.

"І настановили його німці старостою в Крутьках. І склав йон списки тих, хто людей розкуркулював та на станцію вивозив, хто з "червоною мітлою" по хатах ходив. І набралося таких — дворів із тридцять. І зовицю мою одною з перших вписав, хоч не була вона ніколи в активістах і чоловік її цурався галіфетчиків. Серед зими, саме сніги глибокі впали, оточив Крутьки загін німецький. А поліцаї ходили по хатах з тим списком, що Мефодій його склав, людяк хапали, з дєтками їхніми, і до клуні на краю села, під Страхоліссям, вели. І набили повну клуню людяк, гасом стріху облили і підпалили. А як підпалили повну клуню з людяками і стали люди криком смертним кричать і ламати лісу, дак вони з автоматів упритул стріляли. А Мефодій Нужда збоку стояв і сміявся з мук та смертей людських.

І казали нібито йому самі поліцаї, у кого совісті ще хоч на денці душі залишалося: "Побійтеся Бога, пане старосто, не робіть такого". А йон крізь сміх одказував: "Не я сеє починав, не на мені й закінчиться. Хіба не на ваших очах наша жисть текла, хіба ви не знаєте, що уже давно світом верховодить Бог смерті, а не Бог життя? Дак і служу я Богові смерті, вірно, як пес, служу…"

І служив йон Богові смерті до останку, бо вранці знайшли Мефодія мертвого у хаті, яку йон колись для родини своєї будував, а при колгоспах контора там була. Повісився йон на траму дубовому, поминки криваві справивши. Бо є крайня межа гріха перед людьми та Богом, яку душа, якою б не була вона, безкарно переступить не може.

А третього дня, почувши про таке, прийшла я в Крутьки. І знайшла я обгоріле тіло зовиці своєї та дитятка її на попелищі. Як стала клуня горіти, вигребла моя зовиця ямочку в землі, дитятко своє поклала і накрила собою, не розлучившись із надією порятувать його. Мати є мати, хто її серце і любов зміряє і міркою якою? І була та ямка крові запеклої повна…

І згадала я тади слова Нестора Семирозума, що їх матка моя переказувала, як ще жива була: "Посланець смерті ходитиме по землі, в ненависті зачатий. І будуть люди, які служитимуть йому вірою та правдою, і молитимуться на нього, забувши Бога життя. І просякне кров'ю земля наша, як водою". Аж так і сталося".

Пізніше Хлопчик навчиться майструвати калейдоскопи з пластинок скла, обклеєних папером, а ще краще — з уламків дзеркала, і химерний барвистий світ відкриється зачарованим очам його. Але такий же дивний калейдоскоп житиме в пам'яті його, де уламки часу, днів і ночей складатимуться в чудернацькі візерунки. Ось їхнє ще лоша, гніде, чеберяє тоненькими ніжками хутірською вулицею від колодязя, де його напувала водою мати, слідом і вона, матір, із відрами на коромислі через плече. І все — один лише цей кінокадр, вихоплений пам'яттю з потоку часу. Або усією родиною: мати, сестри і він, Хлопчик, вони молотять у сінцях просо, дорослі — прачем та палицями, а в руках Хлопчика — уламок дерев'яного обруча від діжі. І вже котить через село фронт, хутірські люди — в льохові, вогко, холодно і страшно, на сходинках — баба Телениха, з іконкою в руках. А вдосвіта вони родиною у вишеньках, в кінці свого городу, на розстеленій постилці; небо темне, хмаристе, шумлять верховіття дерев, у Малащиному дворі грюкає хвіртка. І мати каже: "Се Сашок повернувся". Одна ця фраза, викарбована в пам'яті, і більш нічого. Можливо, мовлена матір'ю особливим голосом, бо вона думала про нашого батька і снила його поверненням додому. І вже Хлопчик сидить на ґанкові того ж хмурого, осіннього ранку, сестри побігли до клубу, у центр села, де уже наші, мати доїть корову, що розстелилася наприкінці літа. Потім вона наливає Хлопчикові у кухля із снарядної гільзи молока, дає кусень хліба. А повз хату Халявинським

шляхом у бік Чернігова повзуть військові з ланцюгами на колесах машини. Декількома днями раніше нашу корівку хотів одібрати німець, але мати повисла у неї на шиї і не віддавала навіть під дулом автомата. Німець стрелив над її головою і подався геть. І хоч Хлопчик знає про це лише з розповідей матері та сестер смак молока від порятованої матір'ю корови, і той осінній ранок він запам'ятає на все життя.

Але серед тих калейдоскопічних картинок, де узори — з уламків часового потоку, чітко і сюжетно, довершеною картиною, вирізняється один із раніших днів, можливо, ще з літа сорок другого року. На лавочці біля Артемового двору — посиденьки хутірських жінок. Синє, з кучматими, білими оболоками небо, як це часто у спогадах Хлопчика. Шум машини з Халявинського шляху, за Малащиним двором. Жінки підхоплюються з лави і кидаються у Артемів двір, за хату, за хлівець. Сестри біжать через наш городик у бузкові зарості.

— Ти, Параско, з дитям, тебе не трогатимуть!..

І ми з матір'ю залишаємося на розстаньках, самі-самісінькі. Я — на руках у матері, тулюсь до її теплих грудей, обіймаю рукою за шию. З гори, з-за Малащиного двору, котить машина, легкова, зупиняється біля нас. Верх машини опущено. За кермом — шофер, німець, ще один німець, офіцер, сидить на задньому шкіряному сидінні, біля нього — дівчина, теж у німецькій формі. Офіцер киває до матері пальцем, аби підійшла ближче, джеркоче:

— Партизанен? Партизанен? — Так у пам'яті.

— Партизани у селі є? — запитує по-нашому дівчина.

Мені зовсім не страшно, машина така гарна, така цікава, відкрита, я вперше таку бачу. Страшно матері, і той страх нарешті передається мені, я ховаю лице в материному волоссі, що виглядає з-під косинки.

— Нема партизан, нема! — запевняє мати.

Машина рушає у бік села. Я довго дивлюся їй услід. Вона котиться попід Загальним двором і зникає за колгоспною коморою, назавжди з моїх очей, але не з пам'яті. Мати опускається на лаву і плаче. Від пережитого страху — за мене, за себе. Від принизливого страху на своїй і не своїй землі. Я виціловую її щоки в краплинах сліз. Солоний смак материних сліз — теж у пам'яті, назавжди. Через багато-багато літ у Сумському обласному музеї я довго стоятиму перед іконою, що зветься "Чернігівська Богоматір", жінка із величаво-скорботним обличчям, з дитям на руках, у червоно-кривавих відблисках, і згадуватиму наші хутірські розстаньки, і матір свою з Хлопчиком на руках, і той кривавий час, час війни…

Але що таке війна насправді, я дізнаюся лише через декілька днів після звільнення села від німців. Той страшний спогад нуртує в моїй душі, в моїй пам'яті впродовж десятиліть. Найперше моє оповіданнячко, написане ще в ранній юності, недолуга, але щира спроба побачити війну, смерть очима дитини. Так, як бачив її Хлопчик з материних рук осіннього дня сорок третього року. Хлопчикові щойно виповнилося аж чотири роки. Ані відчуття, ані розуміння смерті, звичайно, не було. Але була чітка, глибока фіксація кожної сцени кривавого дійства на кіноплівці-пам'яті. Мабуть, не лише пам'яті, а й душі, свідомості, підсвідомості, як тепер модно казати. Бо довго ще побачене знову і знову спливало у снах Хлопчика чорним кошмаром. І залишилося в ньому назавжди незаживаючою, пульсуючою раною.

Поранене дитинство.

Хмурий вересневий ранок. З котроюсь із сестер ми пасемо нашу Лиску за Артемовою клунею, на кагатах. Нудотно-солодкий смак пасльону, що китицями, жовтими, у краплях нічного дощу, дражниться з кущів. З поля, повз кагати, стоячи на возі по коліна в соломі, шмагаючи віжками худореброго коника, мчить одноокий Андрій:

— Там, у скирті — німець, офіцер!

Ми стоїмо край поля, за колгоспною вівчарнею. Військова полуторка із солдатами гуркоче полівкою. Сіється дрібна мжичка. В глибині поля, над Ближнім рівчаком, — скирта соломи. Від неї по стерновищу у бік рівчака біжить темна (крізь сіру мжичку) постать. І — все. Кінопроектор пам'яті гасне. Той же похмурий вересневий день. А може, наступний. На Загальному дворі, біля комори — гурт жінок, підлітків, дітей. Хутірські пси. На згірку, ближче до водокачки — шерега військових. Енкаведисти. Нове слово — шпичаком у пам'ять. З гвинтівками в руках. Коло них спійманий у полі, біля скирти німець. Світле, розкуйовджене волосся, кітель розстебнутий, з-під нього визирає нижня сорочка. Босий. Старший над військовими щось читає з паперу. Троє енкаведистів підводять німця до комори, становлять біля стіни, викладеної з грубезних брусів. Енкаведисти відступають на декілька кроків, зводять гвинтівки. Німець залишається біля стіни САМ. Як на сцені сільського клубу. У нього крейдяне обличчя. Плечі під кітелем перехняблені, опущені, і, може, від того руки видаються довгими, трохи не до підігнутих колін, висять, як одчахнені гілки, долоні з-під рукавів — кольору перестиглого пасльону, пальці бігають по сукну штанів. Очима німець ковзав по хмурому небу, з якого знову сіється мжичка. Старший над військовими різким голосом командує, гримлять постріли, з яблунь у дворі шукає в небо чорне вороння. Німець падає, як підтяте сапою кукурудзяне стебло або як стемніле на осінніх дощах уже безголове, вивернуте із землі соняшничиння. На лицях жінок — краплі дощу, а може, і не дощу. Солдати беруть мертвого за ноги і тягнуть через двір до вирви од бомби. Кидають тіло у яму, загортають землею. На моріжку біля комори, де щойно лежав розстріляний німець, — калюжка крові, з чимось білим на дні, а зверху плаває його око.

Голодні хутірські пси злизують кров.

Люди мовчки розходяться, хутірські жінки поволі бредуть Артемовою вуличкою.

— Може, і мой де отак одстав від своїх, а його узяли та поставили до стіни, — каже Богулина Ольга.

— А ти як наче жалієш німця! — суворим, командирським голосом кидає Карусьова Марія. — Яни наших не жаліють!

— Я усіх жалію, — зітхає Ольга. — Бо усі — людяки… І хто тольки сюю войну розпрокляту придумав?!

Ніхто з гурту не відповідає на її сумний зойк. Ніби онімілі, жінки розбредаються по своїх дворах.

Зграя потривоженого пострілами вороння чорним крилом сковзує по низькому, хмаристому небу у мокрі від осіннього дощу поля.

У дворі мати опускає Хлопчика з рук на землю. Але Хлопчик раптом припадає до її колін і плаче — безпричинно, ридає, аж захлинається слізьми.

6

Зими у ранній пам'яті Хлопчика злилися в одну, холодну і довгу, з білим напівмороком у хаті, од застелених войлоком морозу шибок, зі стогоном вітру у заслонках. Серед зими, коли хата геть вихолодала, а дров не було, щоб двічі топити в печі, біля лежанки ставили залізну (з бочки) грубку, колінкувата жестяна труба од неї вздовж комину тяглася в челюсті печі. Грубка страшенно диміла, дим чорними клубками висів під стелею, зате нагрівалася, червонобоке дихала палом од оберемку соломи чи бур'яну. Солому, соняшничиння чи тріски приносили із собою хутірські і з вулиць сусідніх, по той бік Загального двору, хлопці, що збиралися до сестер Хлопчика на вечорниці. Хлопці і дівчата, як казала мати, дуріли допізна, грали в карти навколо каганчика, розповідали страшні казки і бувальщини, багато співали. З часом хлопців усе меншало, залишалися самі дівчата, вони ще довго, десятиліттями,

співатимуть, старіючи, своїх сумовитих пісень, кличучи і недокликаючись із того світу своїх суджених...

Хлопці ішли на фронт і не поверталися, ніколи.

Ще довго згадуватимуть сестри, та й мати Хлопчика, Семена Будаша, він був добрий, особливо до нашої сім'ї, допомагав, як міг, закоханий у Любу. Пішов на фронт старший Артемів син, Сашко. Він повернувся, але літ через десяток, одружився на дівчині із сусіднього села і перейшов до неї жити. Прийшла похоронка на Івана Рака, Параска зосталася вдовою із трьома дітьми. Безвісти пропав Борис Богуля. Ольга, одержавши бомагу, бігала по Хутору, як дурна, в самій сорочці, кричала криком. Забрали у військо недавніх поліцаїв — Малащиного Сашка та Івана Отроховича. На Хуторі залишалися лише жінки, підлітки і діти. Бригадиром призначили високу, тлусту жінку із сусідньої вулиці, на прозвисько Бомба.

Головував у колгоспі Козин. Мати Хлопчика пішла на скиртовище у поле по солому. Принесла ношку, навпіл із кригою та снігом, сушила коло печі. Козин приїхав саньми по сліду, залетів у хату, як вітер, сварив (із матами-перематами) матір:

— Я тебе, злодійко, за совітське добро у тюрязі згною!

— За совітське добро мій чоловік у окопах гниє, а ти — під бабські спідниці од фронту ховаєшся! — моя мати не уміла мовчати.

Козин ударив матір. Кулаком, в обличчя. І кинувся із хати геть. А мати стояла на ґанкові і гукала йому вслід:

— Ось вернеться мій Гриша, йон тобі, проклятущому, голову скрутить!

А потім плакала довго і гірко, упавши головою на край столу. Плакала від образи і від тривоги, бо фронт покотився далеко на захід, а батько наш не обзивався і словом. Аж десь напровесні поріг переступила листоноша із синім трикутничком у руці. Мати, як побачила листоношу, упала посеред хати, і сестри довго приводили її до тями. Але то був лист не про батька, а від батька. Батько писав, що тяжко захворів на фронті, декілька місяців провалявся по госпіталях, був при смерті, але тепер поправився і направлений комісією на трудовий фронт, за Урал. Ще він запитував у трикутничку, чи живі його діти і його дорога жонка, а як нема їх серед живих, хай одповість хтось із сусідів. Листа батькові писала сестра Люба, бо мати ще багато днів опісля лежала в постелі із серцем. Під листом батькові підписався, каракулями, яким уже навчали його сестри, і Хлопчик: ВОВА...

Але усе то було життя, у якому живеш щодня і не вельми його помічаєш, звичайне життя. Як не вельми помічає воду, в якій живе риба або люди повітря, яким дихають. Воно ковзає по поверхні душі, з дня у день, з місяця в місяць, з року в рік, не залишаючи по собі глибокого сліду. А було ще інше життя, життя душі, і Хлопчик уже знав про нього, хай не розумом, не словами знав, а чуттям. Він знав, що у світі земному існує чудо, диво, і тільки відчуття чуда-дива — справжнє відчуття, і буде з ним завжди, на усе земне життя, і після земного життя. Бо Хлопчик уже не вірив у смерть, хоч бачив її вочевидь, смерть тіла, на Загальному дворі, біля колгоспної комори.

Чудом було, коли мороз після відлиги серед зими малював на шибках вікон свої чудернацькі мальовки. Спершу невидимий малярик викреслював на шибці тоненькими лініями самі контури рослин і дерев. Відтак на довгих, загогулистих стеблях з'являлися бруньки листя і пуп'янки ще не розквітлих квітів. Ближче до вечора крижані, ще прозорі штришки заповнювали весь аркуш шибки, і це вже був густий ліс, праліс, пуща, в який хотілося увійти і заблукати. Але Хлопчик терпляче чекав, і ось нарешті червоне (на мороз) сонце визирало з-за хмари край неба і прощально висвітлювало вікно холодним промінням. Тоді розбрунькувалося листя на деревах, а пуп'янки квітів розкривалися і

малиново спалахували назустріч сонцю. І дивні птахи тріпотіли червоно-бурими крильми у верховітті дерев, а в глибині пралісу жевріли очі сивого, заростого бородою, але доброго діда-лісовика. Аж тоді Хлопчик заходив до лісу і бродив між дерев та стеблистих квітів, поки день згасав, а разом з ним — і ліс, намальований на шибках вікон, що ставали темно-синіми, непроглядними, а мати запалювала каганця, роздмухавши в припічку вогонь, бо сірників не було, і гукала Хлопчикові, аби він сідав до столу вечеряти.

Чудом була сніжинка на рукаві материної куфайки, коли мати входила до хати знадвору. Сніжинка була майстерно намальована, білим по чорному рукаві, її візерунчасті обриси нагадували зимову квітку із саду, що його обтрусив на небі вітер. Невдовзі сніжинка танула, ставала прозорою краплиною, і це перетворення теж було чудом.

Чудом був приліт на крилах городського, теплого вітру весни. Довгожданий і — раптовий. Ще паморозь на шибках лежала білим пишним смушком, а рами вікон — у наліді, як вишні в клею. Ще сніги на городі ручкалися зі стріхою хлівця, а в хутірській, глибокій вуличці пінилися вище тинів, і люди брели по тих кучугурах урівень з вікнами хат. Усе це Хлопчик бачив лише крізь продухвини в шибках, бо взимку він був прип'ятий до хати, як теля на пасовищі до встромленого у землю кілка. Хлопчик не мав ані теплої одяганки, ані взувачки. Та ось мати, попоравши худобу, заходила ввечері до хати і вже не хукала на червоні від морозу руки, не тулила їх до комина, а казала радісно, особливим, передвесняним голосом:

— Вітер перемінився. З города вітер подув. На тепло.

І вранці Хлопчик прокидався від тоненького бриніння талої води з підвіконь у підставлені матір'ю кухлі та горщики. Шибки були прозорі, чисті, як щойно народжені. Сніги за вікнами ще царювали, але на широкоскулих лицях заметів уже не було колишньої, зимової радості. Зі стріхи звисали крижані бурульки, по них котилися і скрапували в проталини біля призьби сльози. То плакала зима, прощаючись зі світом. І

справді, за кілька днів лише стемнілі латки снігу ще ховалися в низинах, припавши до землі, наче злякані зайчики. А хутірською глибицею, ярком на задвірках вишумовувала, пінилася, ярилась прибутна (з полів) вода. Відтак чудесного в світі ставало все більше, воно накочувалося на Хлопчика хвилею, солодкою і дражливою, до щему в грудях. Висхла, зігріта сонцем, тепла і м'яка, на дотик босої ноги стежка навколо хати, худенькі, блідо-зелені личика травиці, що за одну ніч випнулися із ще вогкої обабіч стежки землі і жадібно п'ють пінистий сиродій весняного сонця, і густо-червоні, як жарини на споді печі, пуп'янки півонії на осонні з-під сухозлотиці торішнього листя...

І все ж найбільшим, найвиразнішим, найхвилюючішим чудом було для Хлопчика (і залишилося, на все життя, для мене) НЕБО. На доказ, що я не одорослішую почувань Хлопчика, це моя дочка у ранньому дитинстві. Орисі було трохи більше двох років, коли ми вперше вивезли її на літо за місто, знявши кімнатку в Ірпені. Вона часто хворіла, була дуже нервова. Одного вечора влаштувала нам такий концерт, що Ірина нічого іншого не придумала, як загорнути її в ковдру і винести в сад. Над Ірпінем цвіло серпневе, в повному буянні зірок небо. Такого неба над великим містом ніколи не буває. Дочка побачила його вперше. Зорі китицями звисали із темно-синього небозводу, блискучі, живі, сяйною пасмугою світла стелився аж до небокраю Чумацький Шлях. Так цвітуть хіба що акації у погожі, душні дні. Орися враз перестала плакати і зачаровано дивилася на вечірнє небо, простягаючи ручки до, здавалося, таких близьких зірок. "Салют!.." — сказала вона, засміялася щасливо і застрибала на руках у матері. "Салют життю..." — подумав я, згадуючи себе, малого. Я вперше отак побачив нічне зоряне небо, коли над селом зчинилася стрілянина і ми бігли через город у льох до баби Теленихи. Я не знав салютів і не міг ні з чим порівняти видовища, що відкрилося моїм враженим очам. Я увібрав, всотав його у себе навіки. Ми починаємо за традицією мислити себе десь уже із шкільних літ, хоч до цього прожили ціле життя. Але його потроху затягує непроглядною паволокою, як синю вікнину хмарою, пізніше, діяльне юрмління наше в людському вулику. Хоч нитки, з яких ми потім тчемо свою долю на кроснах років, прядуться, снуються в основу, напнуту на воротило емоцій, — у ранньому

дитинстві. Орисі було років три-чотири, коли одне з моїх оповідань переклали на японську мову і видрукували в часописі. Публікація відкривалася моєю фотографією з крихітною, ще в пелюшках, дочкою на руках. "Бач, як добре бути дочкою письменника, — мовила бабуся, — і твою фотографію побачать у Японії!" — "Мою фотографію надрукували не тому, що я дочка письменника, а тому, що я мрію бути ветеринаром..." — гордо заперечила Орися. Ветеринаром вона не стала, стала істориком, але любов до менших братів наших — з нею назавжди, в душі, в крові.

Небо для Хлопчика було майже тим самим, чим для сучасної дитини є кольоровий телевізор. З однією, суттєвою різницею. Телевізор розжовує уже готову інформацію і ті жованики вкладає у свідомість дитини, лише ковтай. У Хлопчикові небо лише розбуджувало уяву, фантазію, сприяючи творенню власних картин і сюжетів. Велетенський екран неба над Хутором ніколи не відключався, не гаснув, він схилявся навіть над сонним Хлопчиком, приходив у його сни. Небесний екран безперервно мінився кольорами, по ньому безустанно пливли хмарини, білі кучматі оболоки, чорні тучі, пливли сонце, місяць і зорі, а в особливо щасливі дні край небозводу засвічувалося багатобарвне коромисло райдуги. Хлопчик міг цілими днями сидіти в самотині на Артемовій лавочці або під копицею соломи в городі, або на стернищі, коли уже пас теля чи свиню, і дивитися в небо. Розкішні, сліпучо-білі оболоки у синьому бездонні його уява перетворювала на острови, по яких він бродив, на вітрильники, на яких він плавав, на казкові засніжені гори з дивовижними істотами, на птахів і звірів з материних казок. А ця яскраво синя глибінь літнього чистого неба, в якій подумки пливеш, у яку занурюєшся, в якій розчиняєшся, стаючи невагомим, безтілесним, стаючи — не знаєш ким і чим, бо ще в тобі немає слів для визначення твоєї безтілесної суті, є тільки інтуїтивний здогад, чуттєве прозріння. А це густо-синє, кольору Петрових батогів, розквітлих край дороги, небесне поле з отарою білорунних баранців, пір'їстих хмарок і з бліденьким, випитим ніччю, майже прозорим місяцем на видноколі...

З плином часу небо для Хлопчика ставало чимось більшим, значимішим, аніж екран для споглядання чи грифельна дошка для замальовок уявою. Чим суворішим, гіркішим ставало для нього земне життя, тим частіше почувався Хлопчик пташеням, що випало з гнізда. Гніздо було там, на небі, і він неминуче повернеться в нього, коли підростуть крила. Там, на небі, його справжня домівка, а на землі він лише в гостях. Невидима пуповина єднала його ще дитячу, але почутливу, мрійну душу із синім небозводом, розцяцькованим білими хмарками, а вночі — блищиками зір. Хлопчик тягся до неба, як тягнуться до нього трави, квіти, дерева. Він заздрив вербам і осокорам, які своїми сріблясто-зеленими, розчухраними вітром головами діткалися небесної сині. А найбільше заздрив водокачці на пагорбі посеред Загального двору, бо вона була ще ближче до неба, аніж куцуваті порівняно з нею дерева, розмовляла з небом, як рівна, котила по синьому полю своє крильчасте колесо, як він, Хлопчик, обруч по стежці. Можливо, це не переборне устремління в небо почалося з нашіптувань матері про доброго Боженьку, який живе на небесах і заступається за усіх людей, покривджених на землі, нашіптувань вечорами, перед сном, коли Хлопчик затишно окукоблювався між теплим комином печі і теплими материними грудьми. Мати навчала його молитві до Бога і розповідала про царство Боже на небі, що зветься Раєм, з такими подробицями, так довірливо і пристрасно, наче щойно сама зійшла з небес. Усе, чого бракувало матері на землі, — миру і злагоди між людьми, справедливості, тепла, їжі, — усе було ТАМ. І все ж, здається, материні солодкі нашіптування про справжню, небесну батьківщину людей лише потверджували те, що Хлопчик уже знав. Знав, не відаючи звідки і від кого. Знав ще від народження. Знав — до з'яви своєї на землі. Бо життя його ніколи не починалося і ніколи не закінчиться. Воно було і буде завжди, воно вічне, як небо над землею.

І коли Хлопчикові ставало зле на землі, він поривався повернутись на небо, у гніздо, з якого випав. Як жовтороте, безкриле пташеня, що жалібно цвіріньокає під деревом, вистромивши з трави голівку, поки його не схрумає кіт. Один час, на п'ятому чи шостому році життя, Хлопчик почав було мочитися в постіль ночами, у сні. Мати сварилася, виганяла

ранками у двір, на осоння сушитися, а сестри голосно, на весь куток глузували з нього. Він став боятися хати, постелі, ночей, сну, уникав товаришів. Уже він відкрив для себе простори Загального двору, як мореплавці у юності людства відкривали простори безберегих морів і океанів. І цілі дні нишкав по його глухих, безлюдних закутках, з жахом думаючи про вечір, коли мати з ґанку кликатиме його додому. Лише небо над головою, лагідне, глибоке, шовково-синє, розуміло його і співчувало його безутішному горю. І одного надвечір'я Хлопчик вирішив повернутися туди, звідки прийшов, — на небо, у гніздо, до своєї справжньої домівки. Шлях на небо був єдиний — по залізній верхотурі водокачки. Від самої землі до гострокрилого колеса, що увінчувало водокачку, щаблистою стежкою в небо стелилася драбина, вузька і прямовісна. По ній іноді піднімався дядько, що ремонтував водокачку, спочиваючи на дощатих, фарбованих у червоне майданчиках. Уже день хилився до ночі, уже зачинилися комора і млин, і Петро Петрович, коваль, погасивши вогонь у кузні, пошкандибав на Хутір. Але небо ще було манливо синє, ніжне, з білими пелюстками рідкохмар'я в чолопочку. Воно кликало до себе, обіцяючи край земному соромові, докорам і насмішкам. Через багато-багато літ я побачу, здається, в музеї битви при Берестечкові, ікону із зображенням драбини, приставленої до хмари. З хмари привітно і лагідно усміхається Бог, а біля підніжжя драбини — постать людини. Я не був одинаком у химерній історії наївно-довірливого людства, не я перший мріяв дістатися неба з допомогою земної драбини. Я узявсь обіруч за холодне драбинище, підтягся і зіп'явся на перший щабель, високий щабель. Далі вже було легше, лише перебирати ногами, не відриваючи рук від драбинища. Так я дістався до першого майданчика, пірнув головою у ляду і сів на теплі, зігріті сонцем дошки перепочити. Уже я був урівень із чорним, задимленим димарем колгоспної кузні і земний світ прощально стелився переді мною, аж до крайніх, по той бік Загального двору хат. І стріха нашої хати визирала з-за Артемового саду. І город наш, і сад, обрамлений зеленими пасмугами вишняку. Але усе те, земне, уже мене не обходило. Небо поклично, рожевощоко, бо кружало остигаючого сонця, наче шмат заліза на ковадлі, уже опускалося за обрій, усміхалося до мене. Я подерся вище і з наступного майданчика очам моїм відкрилися сільські вулиці на схилі

гори, чіткі, наче намальовані, схожі на намисто з нанизаними на них намистинками хат, а на самій горі, над бузковим земним смерком, густо-червона, ще висвітлена сонцем, баня сільської церкви. А потім земля віддалилася, розтанула, зникла, бо я уже боявся дивитися вниз, робилося страшно, до тремтіння, до корчів у тілі. Відтепер бачив я саме небо, вже пригасле, ніби посипане попелом, але ще з малиновими, кольору морсу в сулії, що його приносила з міста матір, видовженими острівцями хмар. Але й вони погасли, коли я вже сидів на верхньому, вузькому, як лава, майданчику, звісивши у ляду босі ноги. Наді мною бовваніло лише колесо, припнуте до верхотури водокачки, в крилах якого посвистував холодний вітер. А ще вище, — і навколо, і внизу — непроглядна, сизувата мла, крізь яку деінде визублювалися зорі. Але і вони звідси, з верхотури, із залізного шпичака водокачки, що загубився в порожнечі, між землею і небом, здавалися непривітними, суворолицими, чужакуватими. Ніхто не чекав на мене, не виглядав у цьому темному непроглядному небі, ні добрий Боженько з материних оповідок, ні його світлі янголи, як виглядала мене досі, дошукуючись, догукуючись у городі та на вулиці, моя матінка. Не було на небі кубла, з якого я випав, а було тепле, таке манливе тепер кубельце лише на землі, біля теплого комина, кубельце, яке я самохіть проміняв на холод ночі і небесної порожнечі. І я заплакав, заридав, заголосив, зі страху і розчарування. Мій безутішний плач почув Сашко Раків, що конюхував у бригаді, гнав коней у нічне, навернувши до корита з водою. Він і зняв мене з верхотури, притиснувши одною рукою до грудей, а другою ковзаючи по драбинищу. І ніколи ще, здається, не була мені така люба земля, на яку ми спустилися. Я біг додому Артемовою вуличкою, на якій ще теплів, нагрітий за день, пісок, сміявся і плакав од щастя, що мої ноги купаються в нім. Давно одмаювали зелені жуки на Артемовім бересклеті, і тільки недогризене цурпалля усе ще смерділо ними. Але навіть той сморід після холодного сирітства на водокачці, між небом і землею був приємний мені, бо земний і звичний. Мати сиділа на ґанкові і ридма ридала, уже подумки похоронивши мене. Я припав до її теплих колін, як до комина морозної зимової днини, коли забігаєш знадвору, геть задубілий, і знаєш, що тільки піч порятує…

7

І настали нарешті найсвітліші дні мого дитинства, їх було так небагато — від мандрівки на небо по стрімкій драбині водокачки до моєї хвороби, до голоду сорок сьомого року, до смерті матері. Короткий, як літо, сонячний спалах. І щасливими спалахами відклалися вони в пам'яті моїй назавжди. Занадто гірким і темним було загальне шитво дитячих літ, щоб не горіли вони тепер золотими нитками, золотими хвилинами. Досить часто ці сонячні спалахи в пам'яті зв'язані із рухом, бігом, торжеством і тріумфом юного тіла Хлопчика над законами земного тяжіння. Ось пошили мені обнову, чи не вперше, таку рідкісну на ті часи сорочечку, з червоного, у білий горошок краму. Мати виміняла метер того краму на курку в місті. Обнову пошили до Паски, ранньої весни, бо мати білить крейдою стіни нашої хати знадвору, а я іду ще вогкими, прохолодними стежками на Загальний двір, до колгоспної комори, сідаю на ґанкові, аби більше людей побачило мою обнову. Але не це запам'яталося. Запам'яталося, як я вертався від комори, до нашої хати, до матері, що білить щіткою сяючі стіни, вертався, лопотячи босими ногами по ще м'якуватій, прохолодній землі, бігом, щодуху, щосили. Червоно палахкоче в сонці нова сорочечка на мені, пружно дихає назустріч теплий весняний вітер, і я уже не біжу, лечу на крилах безмежної, неусвідомленої гаразд радості буття в цьому світі, я справді уже не чую землі під собою…

Або: Петро Петрович, коваль, дарує мені залізний обруч із старого колеса, згинає на ковадлі із грубого дроту руків'я з дужкою, я штовхаю обруч із гори, на якій кузня і млин, підтримую дужкою, і ось обруч уже слухається мене, котиться дорогою, що через увесь Загальний двір стелиться аж до Карусівщини, котиться із дзвоном — на весь білий світ, яскраво виблискуючи в сонці, наче вилитий не з заліза, а з блискавки, і вже не обруч я кочу, а саме сонечко, і не курною сільською дорогою, а по синьому-синьому небу… Я досить рано перестав писати вірші, зрозумівши свою поетобездарність, та й сковувала мене віршована форма, проза обіцяла більше стратегічного простору. Але й дотепер

іноді прокльовується… І набираюся зухвальства процитувати тут одну із своїх недавніх поетизованих вправ:

Відчути мить наповнення душі до краю,

Над озером, у лісі, серед поля

Або й на смітнику сільському, край дороги,

Де обід колеса залізний

Покотить по роках твоїх з дитинства в старість.

А ти слідком — із дротяною дужкою в руках.

Як вічний хлопчик.

Заради отого "вічного хлопчика" я і процитував свою недолугу, під настрій, вправу. Залишитися ВІЧНИМ ХЛОПЧИКОМ на все життя не так просто. Це вимагає не лише особливого душевного стану, а й сталого, глибинного погляду на світ земний і небесний. Вимагаєвчинків, а не тільки слів. Але зберегти в собі на роки і десятиріччя, хоч би дещицю від того Хлопчика, під силу кожному. І чим більше ми зберігаємо в собі від Хлопчика, тим щасливіші в суворому земному житті, тим спокійніше і мудріше можемо зустріти неминучу смерть свого тіла, тим надійніше і проникливіше проглядаємо своїм внутрішнім, душевним зором те, що чекає на нас по той бік смертного рубежа. ПРИШЕСТЯ наше у цей земний світ від нас не залежить, про згоду ніхто нас не запитує. Але чи існуватимемо ми опісля, в інших, не земних, формах, залежить уже, думаю, од нас самих, од нашої віри, од нашої здатності до потойбічного існування.

Збудоване нами в земному житті, збудоване у душі, не загине, не мусить загинути, інакше усе земне дійство позбавлене сенсу.

Хлопчик, хай і не розуміючи гаразд, хай інтуїтивно, підсвідоме, але ще близький до тих, вищих сфер, з яких ми сходимо на землю і в які прагнемо повернутися опісля земної путі своєї, надіємося повернутися. У ньому ще пульсує родима пам'ять. Пізніше радощі, прикрощі й шумовиння земного існування приглушать той живчик вічної душі, у зрілому віці його буде ледь чути, і то у хвилини "наповнення душі до краю", і лише на схилі літ, коли ми знову близькі до вічності, до Бога, родима пам'ять запульсує у нашій свідомості на повну силу. Якщо, звичайно, ми змогли зберегти в собі хоч щось од вічного Хлопчика.

Тим часом Хлопчик жадібно всотує у себе радощі буття.

Пізнаний ним світ розпоширюється, розпросторюється з кожним прожитим днем. Досі він нагадував цяцьку, яку принесла з міста сестра Люба: виточені з дерева, розфарбовані ляльки, що ховаються одна в одну. Найменша — піч, над нею — хата, а ще вище — небеса з чітко окресленим, незмінним обрієм. Тепер Хлопчик відкрив для себе, що насправді виднокіл — ніби гумовий, він розтягується, відступає перед його настирними, ненаситними очима. З плаского шпиля гори по той бік сільського кладовища видко колгоспний сад і луки із темно-зеленою стрічкою заросло ї аїром річки. Джерела, як називають її дорослі. Ще далі, за луками, ліс, таємничою темною стягою, а обрій — уже десь там, далеко, по той бік лісу. З високого, обсадженого старезними липами церковища очам відкривається село, що внизу, під горою, і зветься — Низ. Крайні вулиці — гострими виштирками, у луки, ті місця так і звуться — Ріг, там багато чорних попелищ, німецькі снаряди летіли через Гору і падали в Ріг. І на товстоліській дорозі, якщо не боятися вовків, русалок, польовиків і пробігти по ній у глибину поля, обрій покірно відступає, віддаючи очам залиті весняною водою видолки і зелені шапки крутосхилів над ярами, у які сестри ходять по щавель.

А радощі дарував кожен новий день, кожна відчута мить.

Дід Ладимир фарбував дахи колгоспних комор. Комори на Загальному дворі було три — зерносховища з двома дощатими

рундуками, із засіками по обидва боки проходу, просто склад — з упряжжю для коней, бочками солідолу, усіляким іншим господарчим начинням, і найменша, біля контори, — для харчів. Усі три — під залізом. Фарба, густо-червона, глибами лежала в залізній з дерев'яною кришкою бочечці. Дід Ладимир ставив неподалік складу триніжок, підвішував до нього чавунний казан, вливав у нього відром запашну, золотисту олію. Хлопчик допомагав дідові збирати по двору дрова, тоді біг до хати по хліб. Коли вертався, дрова дуже палахкотіли і лизали боки казана язиками полум'я. Невдовзі олія починала закипати і дух її, дразливий до спазмів у шлунку, котився хвилями по всьому Загальному двору. Дід Ладимир брав кусник хліба з рук Хлопчика, наштиркував на паличку і вмочав у киплячу олію. Відтак подавав Хлопчикові. І це була скибка. Смак її я запам'ятав назавжди.

Потовчену у відрі фарбу дід всипав у казан із киплячою олією. Вариво ставало яскраво-червоним, як сонце на краю ночі. І довго розмішував паличкою, аби у вареві не було жодної грудочки. Коли воно вистигало, наливав у відро, брав квача і ліз по драбині на дах комори. І там, де пройшовся квачем дід Ладимир, дах горів вогнистими кольорами. Пізніше сонце висушувало фарбу, дахи припадали пилюкою і вже не було чуда оновлення. Але перші години вогколиці стяги під небесами, в яких ті ж небеса з білими хмарками химерно віддзеркалювалися, дарували очам щасливе, незабутнє свято.

— Діду, а ви можете одтуль пофарбувать небо? — гукав Хлопчик.

— Можу, — відповідав дід Ладимир із гребеня даху, піднімаючи над собою квача, з якого скрапувала густа фарба. — Аби голова трудодні писав.

— Ні, не треба, діду, бо тади сонечка не буде видко.

— А й так, — погоджувався дід Ладимир.

Можливо, ми недооцінюємо нашу пам'ять. Можливо, і пам'ять прагне суверенності від нашої свідомості. І свавільно надиктовує їй те, що вважає за потрібне. Бо не такими уже й світлими були для хуторян останні роки війни, після повернення червоних військ. Ті ж нестатки, холодні і напівголодні зими. Повесні мати й сестри впрягалися у плуга, орали город. Корову мобілізовували орати колгоспне поле і вона прибігала у двір, до крові вишмагана колючими, з акації, хворостинами. Фінагент з портфеликом під рукою брів од хати до хати, відбираючи від селян останнє, від нього ховалися по кущах та городах більше, аніж од німців. Приходили із сільської ради, з городськими уповноваженими, нишкали по коморах і скринях, забирали теплі речі для Червоної Армії. Забрали материну кожушку, потім її носила дружина сільрадівського голови Дев'ятки. Згодом його судили в селі, не знаю, за які гріхи, пам'ятаю трохи лише сам суд. Але пам'ять усупереч реальностям буття, ніби сестра Марія чорнильні клякси у шкільному зошиті, стирає усе те гумкою часу, надиктовуючи натомість картинки світлі і радісні, вертаючи мені, через багато десятиліть, стан щасливого розчинення Хлопчика в яскравому і принадному земному світі. Можливо, пам'ять, у такий спосіб, обдаровує мене хоч дешицею щастя, на яке, згідно законів природи, має право кожна дитина, перед сумними, трагічними днями і роками…

У полі, за Хутором, посіяли льон. На початку літа я трохи не щодня бігав у вишеньки, в кінець городу, подивитися, чи ще не достигли вишні. Вишні ще ледь рожевіли, але на стовбурах старих дерев золотіли гульки вишневого клею. Гостинці літа, мої, чи не єдині, після вишень, порічок та яблук, ласощі тих часів. Я видряпався на дерево, жував молодий солодкуватий, з гіркими ласточками кори клей. І раптом, озирнувшись навколо, побачив по той бік Малащиного городу сині небеса, простелені по землі, наче полотна на леваді. Потім за роки дитинства і юності я багато разів бачив і милувався полями, на яких розцвів льон. Особливо гарні ці поля уранці, коли в кожному синьому келишку-квітці різнокольорове бринить, зоріє, палахкотить крапелька роси, що в ній віддзеркалилося сонце. Але ніколи вже не пережив я такого глибинного потрясіння побаченим. Я ковзнув по стовбурові вишні і побіг через

Малащин город, перестрибуючи через кущі уже обгорнутої картоплі. Я біг у сподіванні чуда: раптом і справді небеса відклеїлися від кроквів та бантин надземної покрівлі і опустилися на наше поле. Але чуда, на яке я сподівався, не було, зате було інше диво. Небеса незрушно висіли над кучматими вербами Халявинського шляху. А по всьому полі, аж до видноколу, такого ж синього, цвів льон. Поле затягувало в себе, як затягує вода, коли довго у неї дивитися. Я переступив полівку, що в'юнилася попід городами, і пірнув у синю-синю яскрінь. Не пам'ятаю, як довго я плив по ній, час для дитини такий відносний. Але коли заплющую очі, і донині здається, що я бреду по льоновому полю у щасливому забутті, полю немає кінця-краю, а в очах — синьо-синьо…

Хутірські жінки брали льон ночами, аби не висипався, висмикували із землі з корінням, в'язали в снопики і викладали з них кукеники. Я боявся сам залишатися в хаті і мати брала мене на льонище. Повний місяць висів над полем, суворий з лиця, наче колгоспний об'їждчик чи сам голова. Маківки льону шамотіли про щось своє, я не розумів їхньої мови, але відчував у тім шамотінні заспокійливу радість дозрівання, стиглості літа, що відбулося, і засинав під шепіт маківок в одному з кукеників. Сестри возили льон у клуню, на Загальний двір, і з останньою ходкою мати відправляла мене додому. Вона брала в оберемок снопи кукеника, в якому я спав, подавала їх на віз уже під рублем, оперезаний вірьовками, а слідом і мене сестрам у руки, сонного, розмореного. Одна із сестер цвйохала віжками, віз, височезний, схожий на скирту на колесах, рушав з місця, в розорах його трясло і гойдало, страх розганяв залишки сну. І знову над нами зависав місяць, так близько, що здавалося, простягни руку і торкнешся його білого, повного, холодного обличчя. Віз виповзав на дорогу і вже котився рівно, повільно. Я плив попід самісінькими небесами, з яких звисали китицями ще недозрілого пасльону зорі, вони весело переморгувалися, перемовлялися нечутними голосами, і тільки коли сова чорним, волохатим привидом зависала між возом і небом, наполохано німували. Віз вкочувався в село, торохкотів на вибоїнах повз нашу хату, а місяць плив за нами назирці, од верби до осокору, од осокору до Артемового в'язу, на верхівці якого у шапці гнізда дрімав білий, наче виліплений із снігу, лелека. Я ще не знав і не

скоро знатиму, що ця мандрівка під зоряними небесами, на возі, навантаженому під рубель шамотливим льоном, у лагідних руках сестри Люби — на усе моє життя, але серце трохи не вистрибувало з грудей, тьохкаючи від захвату, завмираючи від солодкого щему, а очі вбирали земний світ, залитий місяцевою повінню, спрагло, жадібно, ненаситно.

Ближче до осені у кутку Загального двору, біля клуні оживав привод, що досі бовванів на зеленому моріжку купою іржавого залізяччя. У нього встромляли дерев'яні крила — обстругані, гладенькі бруси. У них запрягали коней або волів, зрізали виткий солонець, лаштуючи тік, а на тік викочували з клуні льономолотарку. Привод крутився цілісінькі дні. Скрегочучи на весь двір залізними, зубчастими колісьми, торохкотіла молотарка, ковтаючи з рук жінок снопи льону. І можна було всістися бочком на дерев'яні крила приводу, аж поки не запаморочіє в голові або не зжене, хльоснувши по витоптаній копитами землі пугою, погонич. Тоді клубком котишся вбік від приводу, лягаєш на випалений сонцем, колючий, але теплий солонець, і довго ще небо, сонце, весь білий світ крутиться перед тобою велетенською каруселлю, ніби й там, у чолопочку небесної бані, працює привод, що в нього впряжено хмари, за погонича в яких — вітер…

У Загальному дворі ніколи не зупиняється життя, навіть уночі на ґанках комор і біля вівчарні покахикують, блимають самокрутками сторожі. І Хлопчик — частина цього життя, невід'ємна, бо Загальний двір — уже в його пам'яті, свідомості, назавжди закарбований, уже не буде двору, не буде людей, які в ньому юрмилися, але усе те ще буде, допоки живий Хлопчик. А, можливо, залишиться і в слові його найдовше. Хлопчик днює в Загальному дворі, од ранку до вечора, і ночами йому сниться гонитва з качалкою попереду, під дзеленькотіння залізного колеса, наввипередки з вітром, по його піщанистих, витоптаних людьми, кіньми, волами, телятами, посмугованих боронами і культиваторами дорогах. Одного літнього дня у село приводять колону військовополонених. Німці, вилинялі, наче курки ранньої весни, будують телятник на бугрі, між старим кладовищем і водокачкою, їм варять тут же, у дворі, у величезному казані з трубою, усе те зветься польовою

кухнею. За повара — німець, мати Хлопчика допомагає йому од колгоспу. Німці уже не страшні, але так само — чужі. Вони обідають, усівшись рівними рядами попід тином, на випаленій сонцем траві, на колінах у кожного — солдатський казанок. Вони вже наче коні в бригадній кошарі або як воли на волівні. І Хлопчик, збурюючи босими ногами пісок, що густою пасмугою зависає над німцями, біжить повз їхні чіткі ряди, повз казанки на їхніх худих колінах, від водокачки до клуні, де вони сплять ночами на соломі, від клуні до водокачки. Аж поки мати від польової кухні не завважує його біганину і сердито, дуже сердито, як здається, ніколи досі, гримає на нього:

— Ти що, очумів? Не бачиш — люди обідають! Геть відси!

І це теж — у пам'ять. Назавжди. Материна наука.

Узимку, поки не випадали глибокі сніги, Хлопчик бігав гулять через городи на сусідню вулицю до Чотирусів. Босі ноги ковзали по шерехуватій кризі. По струпкій, замерзлій землі, шурхали в першосніг, що вже білів у ковбанях. Спершу вони горіли вогнем, ближче до Чотирусової хатки дубіли і Хлопчик переставав їх відчувати, ніби вбирався в материні чуні. З порога він кидався на піч, де всю зиму гніздилося серед ганчір'я троє малих чотирусонят. Двійко старших уже ходили до школи, мати цілісінькі дні пропадала на колгоспній фермі, доглядала свиней. У хаті постійно пахло вареною в лушпинні картоплею, що її Чотирусиха приносила потайки, у приполі фартуха, зачерпнувши з фермівського казана. Сам Чотирус загинув на війні, похоронка прийшла скоро після вступу в село червоних військ. У Чотирусів майже кожного дня товкся сусідський хлопчик Коля, німий з народження. Його мати, теж німа, ходила по навколишніх селах — по куски. На теплому черені задубілі ноги швидко відходили, починали щеміти. Але Хлопчик витерпів би і не такий біль, аби лише, врешті-решт, сісти в куточку печі і узяти з коминакарти, які Чотирусам подарував італійський солдат, коли вони ще стояли в селі. Це не були справжні карти, картами їх називали Чотирусові діти, не знаючи іншого слова. Це був набір кольорових листівок, на кожній з яких — намальована пташка. Птахи були не наші,

вони були з країни, яка звалася Африка. У тій країні ніколи не траплялося зим, не замерзала земля і не випадали сніги. Там було завжди тепло. Так розповідали старші чотирусята, які вже відвідували школу. Хлопчикові у це мало вірилося, як це могло бути, щоб не було зими і снігу. Але птахи — ось вони, на замацаних пальцями картках, як живі, такі барвисті, наче зіткані з променів сонця, не щоденного, а сонця, що сходить Великоднього дня і піниться кольорами. Чудернацькі птахи, від крихітних, не більших од джмеля, до ширококрилих і дзьобатих велетнів, своїм існуванням, своєю реальністю віддаляли обрій, що був намертво пришитий до землі навколо ПЕТРУШИНА. Виявляється, світ — незміримо широкий, є в ньому інші краї, без зим, снігів, холоду, є інше життя, барвисте, як райдуга на небі після дощу. Хлопчик, поки діти Чотируса дуріли одне з одним або грали в намальовані на клаптиках паперу справжні карти, годинами в кутку печі вбирав у себе, всотував тих птахів і ті кольори. Повернувшись додому, лягав за комином, згортався калачиком, накривався з головою рядном, і перед його очима знову оживало буйство барв і різноманіття далекого, казкового світу, що зветься Африка.

Потроху поверталися до села хлопці і дівчата, яких було забрано до Німеччини. Малащина дочка, яка добровільно записалася до Німеччини, повернулася з чемоданами. У тих чемоданах, на заздрість сестер, було повно німецького одягу. Одяг Хлопчика не цікавив. Але одного дня вона зайшла до хати з квіткою на долоні, холодною на дотик. Коли згусли зимові сутінки, а каганця ще не світили, квітка раптом засвітилася в темряві. Засяяла червоно, як жива півонія на кущі, що ріс у них під вікном. І це було для Хлопчика справжнім чудом, і чудом була далека Німеччина, про яку захоплено розповідала Малащина дочка. Виявляється, є у широкому світі багато країн і народів, про які він ще нічого не знає. Світ у його уяві розпросторився безмежно і викликав тепер жадібну цікавість. Тепер Хлопчик усе частіше, слинячи пальця, гортав підручники сестер. Малюнки, які траплялися на їхніх сторінках, він запам'ятає назавжди. Сестрам не було коли читати йому, а мати лише знала розписатися. Літери Хлопчик уже запам'ятав, а відтак почав складати їх у слова. Тої зими, останньої воєнної, він уже сам прочитав

підписи під картинками в сестриних підручниках. А ще через зиму він прочитає усе в підручниках — від першої до останньої сторінки — і ходитиме по хатах, випрохуючи, як Колина німа мати куски, випрохуючи книги. Але то буде уже на іншій сторінці життя Хлопчика.

8

Про ранок Перемоги я вже писав — на останній сторінці роману "Спектакль". Писав років п'ятнадцять тому, живіше, енергійніше, аніж написав би тепер, на схилі життя. Ось ця сторіночка:

"…Світло від зір розлилося по землі — і став день. Од клуні до кладовища (без хрестів, як одразу по війні, самі хвилі могил) промінилися рядочки м'язистолистого тютюну. На клаптикові поля навколо Ближнього яру зеленіло молоде жито. Польовою дорогою від села до Ближнього яру ішла жінка в довгій спідниці і вишитому червоним фартусі, у білій, з парашутного шовку кофтині і в такій же, з парашута викроєній, хустині. З-під хустини вибивалося руде волосся. І по всьому вимарнілому, але такому живому, доброму, рідному, з вимовними очима обличчю — руде ластовиння.

Жінка пройшла мимо, не бачачи мене, я усе ще існував у іншому часовому вимірі. І тільки тепер я з душевним трепетом упізнав у жінці матір свою. І весь той травневий, сорок п'ятого року день до найменших подробиць, ніби я уже жив не своїм, а тим далеким часом, відкрився мені. Зранку по селу на правлінському жеребці носився Покришень і гукав у двори: "Бабоньки, Перемога! На мітинг, бабоньки!" Мітинг був серед дня, біля клубу, а до мітингу ми з матір'ю, святково вбраною, ходили у Ближній яр по щавель. Мати вела мене за руку, досі пам'ятаю тепло її шкарубкої долоні. А потім ми побачили зайця, що перестрибнув дорогу і сховався в траві на кладовищі. Я кинувся за зайцем і відстав од матері. Біля стежки, що вела через молоде жито на клинку поля до Ближнього яру, мати зупинилася, піджидаючи мене. Уся в сріблястому сяєві, вона, здавалось, не торкалася ногами землі, неначе небо, що

прихилилось до мене, коли я рішився почати усе спочатку, тримало матір мою у своїх невидимих долонях.

— Ярославчику, де бо ти?

— Тутоньки, біжу, — відповів я тремтячим голосом на поклик матері і побіг до неї, відчуваючи, як травневий вітер надимає мою сорочечку з білого парашутного шовку і лоскоче худеньке дитяче тіло. А ноги мої в модних фінських черевиках лишали в поросі польової дороги маленькі босі сліди…

Життя повертало на круги свої".

У героя "Спектаклю" Ярослава Петруні — моє дитинство, все інше в нього — від диявола, який спокушав наше покоління впродовж десятиліть. Герой роману повертається у власне дитинство, аби усе своє життя почати спочатку. Ще одна з багатьох людських ілюзій. Ніщо не повертається на круги своя, життя у нас таке, яке воно було, на яке ми спромоглися у складному часові, що випав на нашу долю. І тільки ось так, у Слові, можливе повернення письменника у власне дитинство. Уже не по якісь моральні цінності, теж ілюзійні, бо їх там не було. Уже в досить зрілому віці, будучи автором декількох книг, я приїхав до Петрушина провідати хворого батька. Батькові здавалося, що письменники гребуть гроші лопатою, і батько скаржився, що я мало допомагаю — йому і своїй мачусі. Міф про наших попередників, сталінських "соколів пера", жив у народі. Я намагався пояснити батькові, що великі гроші заробляють лише ті письменники, хто вірно служить владі, на біле каже чорне і навпаки, хто елементарно бреше в своїх книгах. Батько вислухав мою пристрасну промову і по хвилі сказав: "І ти, синку, так роби…" Так званий народ десятиліттями тяжкого виживання, пройшовши через революції, війни, голодівки, був здеморалізований ще більше, аніж "народна інтелігенція". Тепер ми пожинаємо гіркі плоди тої деморалізації. Якраз в середовищі інтелігенції якщо не жили, то хоч би животіли паростки моральності і духовного опору тоталітаризмові. А повертаюся я до свого дитинства, до Хлопчика,

аби ще раз відчути свою причетність до буття земного, та й не лише земного…

Іван Лозовий, чоловік тітки Палажки, повернувся з війни з чемоданом, повним сукна, на блискучому трофейному велосипеді. Він в'їхав на ньому в село, як генерал на білому коні. Генералів на білих баских конях полюбляв малювати пізніше мій батько. Велосипед мав високого, вигнутого, як баранячі роги, руля. "Кому война, кому — мать родна, — гомоніли жінки на лавочці біля Артемового двору. — Лозовий служив інтендантом і нажився…" Невдовзі він став у нас бригадиром, Бомбу одіслали в ланку, час керівних жінок у колгоспі скінчився. Того ж року чи наступного моя сестра Марія, скінчивши семирічку, очолила хутірську ланку. Ланка виростила високий урожай жита і ще там чогось, Марії колгоспне начальство пообіцяло звання Героїні. Лозовий, відомий бахур, сказав Марії, що стане Героїнею, якщо поїде з ним під скирту… Марія покинула ланку і пішла працювати на ферму. Батько наш повернувся з війська десь у вересні сорок п'ятого року, якраз возили з поля картоплю і мати перебирала її біля кагат. Хтось сказав їй, що бачив у полі Грицька, який простував на Хутір. Мати покинула кошика і бігла через Загальний двір, голосячи: "Ой, чи ж він без руки, чи ж він без ноги, чи ж він здоровенький?!" Я сидів на ступі під хатою, був вологий, прохолодний, уже осінній день. Городом од поля ішов чужий дядько в шинельці, солдатській шапці, в обмотках. Його зустрічали наші яблуні і з кожною дядько вітався, проводячи по стовбуру долонею. Тут з-за хати вибігла мати і з плачем кинулася до дядька в обійми.

Наступного ранку я лежав біля батька на полу, в постелі. І гриз рафінад, що його батько діставав із солдатського мішка. Окрім шматочків цукру в крихтах тютюну, він привіз мені ще пілотку. У ній я й піду через рік до школи. І забуду її під партою, і страшенно плакатиму. Другого дня на уроці підведуся і запитаю у вчителя: "Дядьку, а ви не бачили моєї шапки?" Відтоді і аж до класу сьомого мене тільки так і дражнили в петрушинській школі. А того, після повернення батька, ранку раптом випогодилося і наступило бабине літо. Павуки парашутили в синьому небі, наче білі хмарки викинули на землю свій

десант. Війна закінчилася, але військова термінологія надовго вселилася у мову людей. Мати, як сімнадцятка, крутилася коло печі, готуючи сніданок. Поснідавши, батько з матір'ю взялися до роботи. Коло нашої пригребиці стояла копичка незмолоченого жита. Батько підмів двір і обставив його попід тинню снопами. Відтак клав снопи на середину току і, вимахуючи ціпом, молотив. Золотисте зерно прискало у всі боки, шерхотіло в снопах. Околот мати знову в'язала у снопики і ставила замість необмолочених. Потім вона віяла зерно совком, а батько спочивав на ґанкові. Я тулився до нього, уже батько не здавався чужим дядьком. Бо господарював на нашому обійсті. Через сусідську грядку придибала і обвисла на тину Рачишина Валя. Я гайнув через перелаза, став коло неї і гордо, радісно сказав:

— Мій батько повернувся з війни!..

Валя раптом заревла, як мала дитина, і побігла геть, до свого двору.

— Ти дурненький, таким не можна хвалитися, — докірливо, але без гніву, того дня вона не могла гніватися, мовила мати. — Таким не можна хвалитися, вона ж — сирітка. Чи я казала тобі, Гриша, що Ракового Івана наші підмели ще в сорок третьому, десь тут, коло Чернігова, він і голову свою поклав?

Батько крякнув, як вутка, і став витирати подолом білої сорочки, в якій молотив, заплакані очі. Потім виніс із хати декілька рафінадин, всипав мені у жменю: "Однеси дівчинці, од зайця" Я поплуганився на Валине подвір'я, але вона зачинилася в хаті і дверей мені не відкрила. Я згриз їх у бур'яні. Рафінад був солонуватий од батькових чи моїх сліз.

Банально нагадувати зайвий раз, що світ земний — це театр. Та й небесний світ, принаймні в уявленні людей. Та й не знав я тоді, що таке театр, що таке кіно, навіть радіо в очі не бачив, чув лише від старших, що є воно. Телефонну лінію провели в село, вкопавши стовпи і навісивши дроти на сині скляні чашечки, наштиркнуті на залізні гаки,

денцями вгору, коли я вже ходив до класу третього чи четвертого. Стовпи гули, коли до них припадеш вухом, і мої однокласники переконували одне одного, що то гудуть людські голоси. Я зробив епохальне відкриття, що то гуде в дротах вітер, і відстоював свій єретичний погляд на природу явищ, за що одержав добрих штурханів від Ковганового Миколи, переростка і забіяки. Я ще жив у кам'яному світі, ранньому, а може, пізньому неоліті з його ручними жонами, ступами, дерев'яними олійницями і дерев'яними відрами, коромислами, ходив у штанях полотняних, фарбованих у бузині або в настій дубової кори, з паличками на помочах замість ґудзиків. І все ж те надвечір'я ранньої осені сорок п'ятого року згадується мені тепер мов якесь театралізоване дійство, сцена із найнайсучаснішої модернової вистави. Можливо, через те, що хата Ольги Богулі стояла на пагорку, а двір, заросли солонцем, без жодної халабудинки і деревини, зеленим фартухом збігав до хутірської вулиці. Сонце уже скочувалося за верховіття дерев по той бік вулиці, тіні видовжувалися, вповзали у двір, зате хатка і згір'я нижче неї були яскраво висвітлені. Павутиння бабиного літа ще політувало в небі, але вже прощально, нагадуючи про перший сніг, який не забариться. Ольжина хата з маленькими вікнами і низькими сінешними дверима була тільки лаштунками сцени, з-за яких актори з'являлися, аби узяти участь у дійстві. Точніше — акторки, бо двоє Ольжиних синів, Миколай та Володя і я сиділи в оркестровій ямі, якщо вже користуватися і далі театральними термінами, край двору навколо діжі, на віці якої стояв патефон. Ми накручували пружину патефона, міняли голки і платівки, яких було десь із півдесятка, усі з піснями і маршами воєнних літ.

Того дня, а це була неділя, Богулина Ольга, випросивши в колгоспі конячку, повезла на базар поросятко, поцвинка, а з базару привезла — патефон.

Хутірські жінки за звичаєм сиділи на лавочці, під Артемовим двором, зустрічаючи базарників, піших і кінних, перепитуючи про ціни в місті і хто що купив. Ще на горі, край Халявинського шляху, Ольга завела патефона, поставила платівку з якимсь побідним маршем і так в'їхала в

село. Воза трясло на нерівній дорозі, голка стрибала і скреготіла об платівку, але марш звучав на всю московську силу, як полюбляв казати Артем, на всю околицю. Хутірські жінки були вражені до глибини своїх практичних, такими їх зробило тяжке життя, душ. Ще багато років, та й десятиліть, згадуватимуть вони про ту тріумфальну, наперекір усім бідам, лихам і смертям, з'яву Ольги на наших розстаньках. Треба було знати крайню бідність Богулихи, аби належно осмислити сам факт купівлі нею патефона. Сини її, та й сама Ольга, ходили в такому дранті, що навіть я на їхньому тлі, в своєму полотняному, але фарбованому в бузині і без прорізів вбранні виглядав багачем і модником. У хаті не було доброї ряднини, діти спали на голому черені, а вкривалися — материною куфайчиною. Три закінчені горшки, глиняна миска та ще дерев'яні ложки, що їх вистругав старший син, Миколай, — ото й усе хатнє начиння. Я дружив із її молодшим сином, своїм тезком, і досі їхня халупка — від ямкуватої глиняної долівки до голих вогких кутків — перед моїми очима.

Одвівши коня в бригаду, Ольга пішла по кутку, скликаючи до себе гостей. Вибірково, таких, як і сама, вдів, кому прийшла похоронка. На патефон. Не знаю, що гості їли і пили в Ольжиній хаті, я за столом не сидів. Мабуть, пили бражку з проса та хмелю або сивуху, яку тоді у нас гнали з картоплі і пророслого жита, а закушували капустою і вареною з мундирах бульбою. Веселилися жінки не від горілки чи бражки, а з надриву душевного, з протесту своїй вдовиній долі і всьому білому світові, що з похоронками ставав для них на всі дні й роки, до смерті чорним. Вони з'являлися в сінешних дверях, у сірих своїх полотнянках, у шерхотливих спідницях з брезенту, у парусинових хустках, з'являлися з підскоком, вистрибом, дріботіли, вигуцювали по заростому шпоришем згір'ю, вистукуючи дерев'яними ложками об горшки і миски:

Ой, чуні, мої чуні, ласковіє!

І наліво, і направо — однаковіє!

І вже інша вигупувала босими ногами об суху землю:

Понад сахарним заводом

Пролетіла галка.

Він до мене вже не ходить,

Хай вона не гавка!

Узявшись за руки, жінки злились у пульсуюче коло, а посередині Богулиха крутилася млинком, вистукувала ложкою об горшок і виводила високим, тонким голосом нову частівку:

Дорогий, куди ти їдеш?!

Дорогая, на Донбас!

Забери мене з собою!

На чорта мені здалась!

А Параска Ракова, висока, статна молодиця, підхоплювала:

Якби я була циганка,

Та іще — красивая,

Вийшла б заміж за цигана

І була б щасливая!..

Тіні від дерев у сусідньому, через вуличку, саду довшали і скоро встелили весь двір Богулихи. Ми нагострили патефонні голки об мантачку для коси і знову наповнили окілля музикою. Потомлені і

раптово постарілі вдови сиділи на призьбі Ольжиної хатини, ще залитої густим, рожевим сонцем, рядочком, наче перелітні ластівки, що їх прихопили у наших суворих краях ранні заморозки, і мовчки слухали бравурні марші військових оркестрів. А коли з патефона залунало сердечне, щемке "Жди меня и я вернусь, только очень жди…", вони заплакали, заголосили, запричитали, мовби над покійником.

Сумнішого свята я за все своє життя не бачив.

День згасав, ранні осінні сутінки сизим туманом облягали Хутір. Першою з призьби підвелася Параска Ракова і сказала, ніби скомандувала:

— Ну, бабоньки, хопить нутро рвать. Жить якось треба, дєтву ростить!

І пішла з двору рішучою, енергійною ходою. Слідом й інші жінки розтанули у вуличці, як тіні. І лише Ольга усе ще сиділа на призьбі, сховавши обличчя в долоні, зігнута, перехняблена. Як її хатка. Я ковзнув у сутінки і побіг вуличною додому. Батько сидів на ґанку, смоктав самокрутку. Я сів поруч, прихилився до його теплого плеча, до пропахлої потом гімнастьорки.

А на Богулиному дворі ще довго надривався патефон.

Книга друга

1

Скільки часу збігло, літ п'ятдесят, а й досі в очах моїх: горбата хатинка в бур'янах, вхрясла в землю, перекошена, із замурзаними шибками вікно і недоглянуте, в дранті, одутлувате, бліде, з оскряками, що звисають з носа, як бурульки зі стріхи, хлоп'я, розіпнуте на віконній рамі…

Його звали — Пилип.

Не Пилипко, а таки Пилип, бо він не схожий був на дитину, а швидше на маленького, старого дідка. Припавши до вікна, він зирив на нас, гуртик дітвори, великими, печальними, водянистими очима. Мати, вдова, працювала на фермі і залишала його самого в холодній хаті на цілісінькі дні. На дні Пилипових очей, як на дні наших, заповнених болотяною водою, торф'яних кар'єрів, лежала темна ніч. Долею чи кимось вищим, не знаю, він був приречений на смерть, ранню, скору, і, справді, невдовзі помер, і мати одвезла фермівською підводою по грузькій, осінній дорозі гробик із його тілом на кладовище.

Діти — квіти, прибиті воєнним і повоєнним морозом.

Ми опадали, як листя з дерев, морозного осіннього дня, ми осипалися з дерева життя густим листопадом.

Ми помирали від хвороб, від недоїдань, від справжнього голоду у сорок сьомому, ми підривалися на мінах, снарядах, залишених арміями, що вогняними хвилями прокотилися по українській землі.

Дивно, що наше покоління вижило і таки щось зробило у цьому світі. Пройшовши крізь природний і неприродний жорстокий відбір, ми мусили б довго жити. На жаль, і цього нам не судилося. Скількох товаришів своїх я уже схоронив! Війна й розруха наздоганяють нас і досі, кулі летять рикошетом, але влучають, можливо, у найкращих. А в кого ще й не влучили, уже вони сиві. Нарешті ми — справжні шістдесятники, нам — під шістдесят і за шістдесят…

Хата наша хоч і стояла на узвишші, але з роками вхрясла в землю, підвалини зогнили, підвіконня струхли. Батько вирішив по весні її підлатати. Він товаришував з лісником Бурсимом, і той виписав трохи деревини. Пізньої осені, коли земля уже замерзла, а сніги ще не впали, батько з матір'ю двома підводами поїхали до лісу. Того року сестра

Люба вступила до Чернігівського педінституту і вдома з'являлася лише на вихідні та свята, Марія ходила в Халявин до восьмого класу. Я залишився у хаті сам.

Тієї осені Хлопчик задружився з Валею Рачишиною.

Він сидів на підвіконні, обхопивши гострі коліна руками, і дивився в сад. На опалих листях яблунь сивів іній. Небо над садом було низьке, холодне і теж сиве, наче в паморозі. На пепінці, що біля хати, попискували синиці, клюючи жовто-червоні яблука, уже підмерзлі на верхніх гілках. На межі Явдошиного городу у високих, сухих бур'янищах бурими промінчиками мерехтіли щиглинки. По стрісі Явдошиної хати ковзала сорока, до корита, з якого їв поцвинок. Далі, по той бік вузької грядки, темнів тинок Рачишиного двору, хлівець, що затуляв половину хати з ґанком і хвіртка на город. Учора Валя обіцялася прийти до нього гулять. Учора він гуляв у Валі, взувши сестрині чоботи. І хоч сьогодні сестриних чобіт не було, він міг би і босяка перебігти свій і Явдошин городи і погукати Валю від тину. Але він не буде цього робити, аби не думала про себе багато. Як домовилися, так хай і буде. На настінному годинникові, з двома котиками над циферблатом, хилитався, поцокуючи, маятник, але якось повільно, мляво. Хлопчик ковзнув з підвіконня, прочеберяв по лавах довкола столу і підтяг гирю годинника, як це робив щоранку батько. Але маятник не пришвидшив ходу, чалапав по стіні, наче три дні не годований. Тоді Хлопчик зіп'явся навшпиньки на краю лави і перевів велику стрілку годинника, виписавши пальцем коло навкруг циферблата. І вернувся на підвіконня. У розкоряці пепенки сидів, облизуючись, кіт Мурчик, синиці перелетіли на чорні, безголові соняшники і випивали оченята дрібному пасинчинню. Сорока в Явдошиному дворі дзьобала з корита, злодійкувато озираючись довкола. А хвіртка на Рачишин город була зачинена і ніхто не йшов через грядки в матових люстерках замерзлих калюжок, наче в бабиному літі. В підпіччі шкреблися миші. Небо облягало на землю сніговими хмарами, політували сніжинки, а з кутків хати насувався морок. Хлопчик ще раз крутнув стрілку годинника, підгинаючи час, а коли визирнув у вікно, Валя бігла через городи до його хати, босоніж, у довгій полотняній

спідничці, закутана у вовняну материну хустку, краї якої оперезували груди. Під її рукою метляла ватяними ніжками саморобна, з виточеною з дерева головою лялька.

Валя пробігла попід вікнами до сінешних дверей, двері скрипнули, розчахнулися хатні, кутки втягли в себе морок, наче корова з відра, і хата освітилася.

— Ой, матка, як ішла на роботу, сховала батькові чоботи, бо я кашляю. Але я однак прибігла босяка, бо знаю, що ти чекаєш…

І ковзнула на лежанку, притулилася до комина, натягла на червоні від холоду ноги поділ спіднички. Хлопчик вибрався на піч, стяг з черені теплого коца і поклав їй на коліна. Дівчинка вся тремтіла, щоки горіли вогнем.

— Ну, і дасть матка прочухана, якщо дізнається! Але я на трошки, скоро прийде свиню годувать, яна в коморі, зерно віє. А се тобі, матка з базару принесла, я вже одну злопала, я вже не хочу…

Валя дістала з-під хустки і подала Хлопчикові, провівши очима, базарний пряник, випечений із тіста, замішаного на малясі. Ми звали такі пряники баринею, бо на продовгуватому коржикові, що нагадував формою тлусту жіночу постать, були намальовані солодкою, червоною і білою помадками голова в очіпку, руки — в боки і фартушок. Пряник лежав у Хлопчика на долоні, він їв гостинця голодними очима, але пересилив себе і сказав:

— Хай йон луччей тобі буде. Се твоя матка купила.

— Дак я тольки шматочок одкушу…

Вона одкусила, од фартушка, тоді відкусив Хлопчик, од голови. Так вони одкушували по крихті, виставляючись одне перед одним, аби не

здатися занадто ласими до гостинця, поки од пряника не залишилася сама серединка. Валя узяла її в свої зубенята, самий краєчок, і прогугнявила:

— Одкусуй…

Хлопчик обережно наблизив своє обличчя до Валиного, узяв зубами краєчок пряника, їхні губи зустрілися.

Губи дівчинки були солодкі.

— А що я тобі зараз покажу! — протяжне мовила по хвилі гостя, розв'язуючи зав'язані на спині кінці хустки. — Сядь коло мене, та ближчей, я не кусаюся…

Хлопчик посунувся ближче до Валі, і собі обіпершись спиною об теплий комин. І чи то від тепла, чи від пряника солодкого, чи від губ дівчинки, солодких, йому робилося млосно, не ставало чим дихати. А ще як Валя розперезала хустку і накрила обох їх, теплою вовняною хусткою, з головами. Було жарко, задушно, страшно, і серце Хлопчика трохи не вистрибувало з грудей.

— Дивися мені на голову, — прошептала дівчина.

Аж тепер Хлопчик побачив у чорному піднебессі їхнього маленького світу, світу для двох, червонокрилого, із синім тулубцем метелика, він жеврів у Валиному волоссячку, як жаринка в пригаслому вогнищі. Сяєво від нього було холодне, як од квітки, що її привезла з Німеччини Малащина дочка, але наповнювало собою халабудинку з напнутої хустки, комина та лежанки, і Хлопчик бачив у рожевій напівтьмі усміхнені, горді Валині оченята, і її руки, якими дівчинка поправляла волосся, він потягся до метелика, рука ковзнула по її ліктях, лягла на її гострі колінця і знову подерлася, чеберяючи пальчиками, по тілу дівчини, як павучок по павутині…

— Ой, ну тебе! Я боюся лоскоту! — зовсім по-дорослому, немов дівчата на колодках, реготнула Валя і стягла з голови вовняну хустку. Метелик погас. І усе скінчилося. — Се дядько Лозовий подарував матці моїй, а я узяла поносити, яна мене уб'є, як дізнається. Побіжу я, бо скоро прийде з комори свиненя годувать. Трохи у тебе погрілася, і за те спасибі. Бо у нас піч ледве тепла. Дядько Лозовий обіцяв дров привезти, та й досюль везе.

Іван Лозовий, бригадир, підходжував до Валиної матері, про це знав увесь куток, знав і Хлопчик з розмов дорослих.

Дівчинка ковзнула з лежанки на піл, з полу на підлогу, завинулася в хустку, зав'язавши краї на спині:

— Скучай за мною, як соловей за літом… А завтра — ти приходь до мене гулять.

І подріботіла до дверей. Хряснули хатні двері, скрипнули сінешні, закушкана в теплу хустку постать дівчинки промерехтіла повз вікна. Хлопчик кинувся до вікна, що виходило у сад. З холодного, провислого неба сіявся сніг — густий, лапатий. Валя, блискаючи обліпленими першоснігом босими ногами, бігла через Теленишину грядку. Од хвіртки махнула йому рукою, ніби певна була, що Хлопчик дивиться у вікно. Я ще не знав, не думав, не здогадувався, що бачу її востаннє. На полу, розкинувши ватяні руки, лежала забута Валентиною лялька. На її дерев'яній голівці білів пошитий дівчинкою очіпок, а лице, розмальоване хімічним олівцем, усміхалося широкими, повними, синіми губами. Над круглими озерцями зіниць синіли густі і довгі віяльця вій. Я поцілував ляльку в білий очіпок, як цілувала мене мати в голівку, притиснув її до грудей і знову всівся на підвіконні. Зима заглядала у всі четверо вікон, у хаті посвітлішало, і, наповнюючись тим холодним, лопотливим світлом, вона пливла в небо, назустріч снігопадові. Не стало Хутора, не стало Рачишиного двору і Теленової хатки по той бік вузької грядки. Навіть наш хлівець і той розтанув, зник за пеленою снігу, що безупинно точився з невидимих хмар. Хату в небі гойдало, наче колиску, я

задрімав, облігши спиною на лутку вікна. Прокинувся від холоду, мене усього трусило. Зуб на зуб не попадав. Сніг перестав, вечір тулив до шибок сині долоньки, хата, наповнившись важкими сутінками, знову облягла на засніжену землю. У городі, за двориком скрипіли колеса і погукував до коней батько. По тому важко гухнув об мерзлу землю окоренок дерева. Увійшла в хату мати, засвітила каганця. Я ніби прилип до вікна, руки і ноги геть задерев'яніли, але ляльку усе ще притискав до грудей. Мати узяла мене на руки разом із лялькою, винесла на піч, поклала на усе ще теплій черені біля комина, накрила рядном. Я обійняв ляльку обома руками, зігрівся під рядном і заснув. Попоравшись, мати гукала до мене через комин од мисника:

— Вставай вечерять, ти ж голодний!

— Не голодний… — промимрив я крізь сон.

— А що ж ти їв?

— Пряник. Валя принесла.

— Бач, тебе уже дєвки годують, уже тобі матка не треба… — ревниво мовила мати.

Але я знову спав, важким, душним сном. Усю ніч мені снилася Рачишина Валя. Схожа на янгеля із ікони на покутті, у довгій білій полотнянці, боса, вона стояла на снігу під нашим вікном, у її руці жевріла свічка, краплі воску сльозилися по свічці і падали на білу, наче із снігу виліплену, долоньку.

Прокинувся я уже серед дня, весь — як у вогні, у горлі застрягла скабка, навіть слину боляче було ковтать і тяжко дихать. На лежанці, біля мого узголів'я стояла сестра Люба:

— Мамо, він вогнем горить. Треба до нього лікаря, тепер діти од дифтериту мруть, як мухи.

— Се його Валька нагородила. Рачиха, ледь розвидніло, по козиний жир прибігала, Валька її на часник дише, — озвалася з-за комина мати. — А де того дохтора у Петрушині взять? Змажу йому груди козиним жиром. А горлечко — гасом, яке ще лєчення я можу придумать?

Я спробував засміятися, почувши, що Валька — на часник дише. Бо ще не знав, що ці слова значать. У грудях забулькало, захрипіло, я зайшовся кашлем, не ставало чим дихати. Дні і ночі злилися для мене у непроглядний, гарячий, задушний морок. Якось із того мороку випливли, червоно засвітилися сестрині слова:

— Валька Рачишина померла і наш Ябля помре, треба щось робить…

Досі пам'ятаю ті хвилини. Ніби вчора. Я лежу на печі, одвернувшись паленіючим обличчям до комина. Уже я ніби відречений від світу живих. Уже ніби прірва розділяє мене і моїх сестер, матір, батька. І я радію, що скоро помру, бо напевно знаю, що смерті немає, а все як у материних, перед сном, оповідках: дітки із землі летять прямісінько до раю, там завжди тепло і ситно, там уже чекає на мене Валька, і, можливо, ми ще сьогодні гратимемо з нею в крем'яхи, синіми, небесними камінчиками…

Батько одвіз чорторийській дохторші кусень сала і таки упросив її поглядіти мене. Вона з'явилася в нашій хаті у чорній, довгополій шубі, пошитій з погано вичинених вовчих шкур, тоді вовків у нетрищах поліських було видимо-невидимо, одного осіннього вечора вони трохи не роздерли мою сестру Любу, що поверталася з Чернігова. Люба встигла видертися на вербу край шляху і просиділа на ній до ранку. У хаті запахло звіром. Пес скулився, сховався у будку і звідти тихенько підвивав. Кіт видряпався на комин, під стелю. Усе це я знаю уже з пізніших розповідей, бо у ті хвилини мені було байдуже і до вовків, і до пса та котика. Я уже не думав про смерть, про рай, про Валю і про

крем'яхи із синіх небесних камінчиків. Можливо, душею я вже давно був там, лише тіло ще опиралося смерті. Я задихався. Дохторша у вовчій шубі виматюкала батька з матір'ю, вона це уміла, чимось там намазала мені горло і наказала негайно одягати мене та нести на підводу. Батько, мати, дохторша і я, закутаний у кожушку, глядячи на ніч, покотили товстоліською полівкою до Чернігова. Саньми було ще ранувато, сніг ледве встелив землю, возом пізно. Сніг налипав на колеса, коняка ледве чвалала. Батько, тримаючи у руках віжки та батіжок, ішов поруч з підводою, мати дріботіла слідком. Дохторша сиділа на возі і диміла самокруткою. Вогник самокрутки то спалахував, то гаснув, це останнє, що я пам'ятаю. Ще — вовче виття у Дубровах.

Не знаю, кому я мушу завдячувати життям — чорторийській дохторші, чернігівським лікарям чи долі...

Але десь тижнів за два я вже виспівував у палаті чернігівської обласної лікарні. І сестри, і лікарі любили мене за мої співанки. Коли починався щоденний обхід і до палати впливав професор із білохалатним почтом, він найперше прямцював до мого ліжка:

— Як тут наш петрушинський Дроздик?..

І я заспівував. Звичайно, найперше воєнних патріотичних пісень, на кшталт: "Хороша страна Болгария, но Россия — лучше всех!.."

Оскільки слон добре таки наступив мені на вуха, і дотепер я, глибоко відчуваючи музику, принаймні класичну, не здатен правильно повторити жодного, навіть найпростішого, популярного мотивчика, уявляю, що то були за співанки. Я брав голосом. Але найбільшою популярністю у моєму виконанні користувалися не патріотичні пісні, а петрушинські частівки, яких я знав тоді безліч:

Ухи, ухи ухи! —

Танцювали три старухи.

Хоч і ножки болять,

А хочеться погулять…

Це з найпристойніших. А найчастіше я виспівував таке, що навіть медичні сестри, а багато хто з них пройшов фронт, червоніли і одверталися від професора під схвальний регіт палати. Я ж дивився навколо невинними, дитячими очима, гаразд не розуміючи, що я такого співаю, бо в Петрушині таке співали всі, і в клубі, і на будь-якій гулянці. Професор благодушно діставав з-під ковдри мою ногу, бив м'якою долонею по п'яті і казав: "Кую, кую чобіток на дроздовий роток…" Ще назавжди запам'ятав я смак компоту, який мені приносила тітка Ольга, мабуть, з якихось консервованих німецьких фруктів. Виписали мене з лікарні десь серед зими, бо мати приїхала за мною уже саньми. З нами верталася в село, на вихідні, Люба. Ми їхали через місто, чорне від руїн і обпалених будинків. Повз наші сани ішов гурт хлопчаків із палицями, сестра сказала, що тохулігани. На П'ятикутках ми зупинилися, мати пішла в магазин. У вуличці стояли військові вантажівки, криті брезентом, навколо юрмилися солдати. Один із солдат простяг мені кусень чорного хліба, намазаний маслом. Можливо, я уперше куштував масло, бо й досі та смачна скибка у пам'яті моїй.

"А де Валя?" — запитав я, коли ми під'їздили до хутора, хоч уже знав де. "На тому світі твоя Валя…" — відповіла мати, я більш ні про що не запитував. Навесні, перед поминальною неділею, ми з матір'ю пішли на кладовище, до бабиної могили. Рачиха садила квітки навколо глиняного пагорка, уже впресованого у землю зимовими заметами. "Отамочки твою Валю похоронили, — сказала мати. — Бідне дитя. Хай йому на тім світі буде кращенько, аніж на цім…" На посиденьках жінки шепталися, що Рачиха не догледіла дитини, бо тягається з Іваном Лозовим. А можливо, мати справді ревнувала мене до Вальки, моєї першої любові, не звикнувши до думки, що в моєму дитячому сердечку уже може тліти почуття ще до когось, окрім матері. Я майже байдужки ковзнув очима

по рудому глиняному окрайчикові на зеленій трав'яній тарелі. Я напевно знав, що під ним Вальки немає і ніколи не було. Валька грала в крем'яхи, десь там над нами, в синьому чолопочку весняного неба. Звісно, їй скучно без мене, вона усе ще надіється, що я скоро прийду до неї гулять. Але я уже не прагнув на той світ. Мені добре було й на цьому. Розквітала весна, сяяло молоде сонечко. Кетяги барбарисового квіту висіли навколо старих могил сонячними перевеслами. На кущах бузку червоно визублювався перший цвіт. Над молодим житом, по той бік теплої полівки видзвонювали жайворонки. З молодих вишень над канавою осипалися рожеві пелюсточки і встеляли мою пам'ять про Валю, як молода, яскраво зелена трава кладовище...

А взагалі, зима, весна і літо сорок шостого року, першого повоєнного, записалися на сторінках моєї пам'яті пунктиром, із широчезними пропусками, неначе проваллями в часі. Втім, як і все життя. В пам'яті людській викарбовується навічно лише те, що глибоко відчуте, що справді пережите. Людський вік, навіть незалежно від кількості прожитих років, може бути дуже короткий і дуже довгий. Ми живемо стільки, скільки відчуваємо глибинами душі. Дні, місяці і навіть роки можуть ковзати по поверхні нашої свідомості і безслідно зникати в небутті. Хоч ми ніби й жили, але не жили.

Навесні сорок шостого батько тесав деревину для нової хати голови колгоспу Галана. Галан — це було по-вуличному, справжнього його прізвища не знаю, здається, що й не знав ніколи. Галан і Галан — тільки так його в селі і прозивали. Меткий, темнолиций, із чорними, суворими, страшкими очима, він підлітав до двору на колгоспній двоколісній бідці, таратайці, оббігав навколо зрубу, хльоскаючи батогом по галянищах хромових чобіт, квапив, підганяв плотників і зникав до вечора. Головина хата росла, як на дріжджах, а привезені моїми батьками з лісу колоди лежали під тином, необтесані і нерозпилені, а з перекособочених вікон нашої хижі віяло ще прохолодними квітневими вітрами. За роботу на будівництві головиної хати Галан писав батькові трудодні, обіцяючи пізніше допомогти кіньми і будівельним матеріалом. Голова будувався неподалік від нас, на Карусівщині, і я хвостиком біг за батьком на його

дворище. Пахощі щойно обтесаної деревини, краплі живиці на соснових колодах, лусточки кори, що нагадували обриси фантастичних птахів і звірів, фактура, як казав батько, обструганих, до лоску, дощок, із загогулистими розводами навколо сучків, що нагадували малюнки, невідомо ким викарбувані, шерех дрібних стружок під ногами — усе це я відчув, здається, вперше і усе це залишилося зі мною назавжди. І батько мій, у білій з плямами від поту на спині полотнянці із сокирою в руках верхи на зрубі, наче на білому коні, що його він так полюбляв малювати...

Як би я хотів, аби саме таким він і залишився навіки в моїй пам'яті, ще гордий, ще молодий, ще переможець у війні, ще не принижений пізнішими нестатками, голодом, фінінспекторами, податками, облігаціями, родинними непоправними трагедіями, а пізніше — і нездоров'ям, каліцтвом, смертю. Ще верхи, хай і на зрубові чужої хати.

Знову і знову вертаюся подумки до наших уявлень про час. Ось основа основ світовідчуття, світорозуміння, світобачення. А не всілякі там політичні, соціальні проблеми людського комашіння. Потік часу тонкий, мов лезо (приблизне, земне порівняння, бо насправді порівнювати нема з чим), перетинає Всесвіт. А може, навпаки, час нерухомий, схожий на велетенську греблю, крізь яку могутнім потоком, вишумовуючи, мчить усе живе і неживе, і моя книга — не про себе, і навіть не про своє покоління, хоч воно і заслуговує на літописця, а про відчуття нами часу. Так чи інакше, а нема учора і нема завтра, є лише оця ось невловима, нікому не підвладна мить, яку переживаємо. Усе інше — лише в нашій уяві, в нашій пам'яті. Благословенний той, хто здатен тіні, народжені в пам'яті, зафіксувати в слові, на полотні, в металі чи камені, у цьому — щастя творчості. Через те й переконуємо себе, що талант — від Бога, бо лише Богові підвладний час. В майбутньому — ще немає нічого, лише морок. В минулому — самі привиди, тіні, чорні, дотліваючі головешки, сліди вогняного валу, що зветься життям...

Щойно я побував у своєму селі, на батьківщині, де, як мовиться, мого пупа закопано. Усе, про що пишу, справді — лише в пам'яті моїй. Інший Хутір, інші люди на Хуторі, навіть лице землі — і те інше. Од розкішного батькового саду, де проминуло моє дитинство, скороминущим пам'ятником бовваніють у кінці городу дві яблуні, напівзасохлі, чорні, справді, ніби обпалені часом. Од гаю, в ярку, де я біля куща розквітлої шипшини готувався до іспитів за десятий клас, залишилася тільки канава, поросла бур'янищем. І тільки в кутку городу, у колишніх вишеньках, дві стрункі, юні тополі, що виросли з невмирущого, ніби вічного коріння. Ще в сорок шостому, ремонтуючи стару хату, батько спиляв тополю. Пагін відріс, викохався в крислате дерево, і його знову спиляли, коли мачуха з дочкою будували новий дім. На місці Ольжиної хатки біліє котедж, вимурований дачником. Сама Богулиха, виявляється, ще жива, але у притулкові для перестарілих. Довго лежала в лікарні, забирати з лікарні не було кому, син навідріз відмовився: "Не треба мені матка..." Ось сільрада і "притулила" Ольгу.

І рядки могил у вічній книзі землі.

Час зітре і їх, напише нові — шматок поля для нового кладовища уже обгороджено парканчиком. Ця гола, ще не записана сторінка найбільше вражає.

Навколо батькової могили піднявся високий вишняк: у куточку кладовища, де приблизно материна могила, розлогі осокори, що ронять жовте листя, мов сльози. Мої сльози, і більш нічиї, бо вже нема кому пам'ятати мою матір і жаліти за нею, окрім мене. Пишу ці рядки того дня і тої ж години, коли вона померла, — сорок вісім років тому.

Я приїхав у Петрушин з книгою пам'яті в душі і почувався людиною з того світу. Бо усе, про що я писав, пишу і писатиму — існує вже лише в мені.

Вертаючись до Києва машиною, я підібрав на околиці Чернігова жінку з Олишівки, де минула моя юність. І Олишівка досі живе в моїй пам'яті, але та, моя Олишівка, якою вона була сорок років тому. Коли жінка, яку я підвозив, ще й не народилася. Я називав імена та прізвища людей, які жили перед моїм внутрішнім зором, і чув у відповідь: нема, помер, померла. Навіть шовковиць у дворі редакції і тих давно нема, вони залишилися лише в моїх романах та повістях. Особливо пригнітила мене вістка про недавню смерть колгоспного агронома із сусіднього з Олишівкою села, Сашка Солов'я. Він працював тоді у районній сільгоспінспекції, ми дружили, водили по райцентру "козу", я до найменших дрібниць пам'ятаю його весілля із вродливою олишівською дівчиною Ніною, навіть що пили і їли на весіллі. Не один раз, ще працюючи в редакції, я гостював у їхній оселі, в Хрещатому.

— Удова уже Нінка, вдова...

Я ніби мандрував по сторінках своїх книг. На петрушинській вулиці до мене підійшов підстаркуватий, більмоокий дядько: "Ти, Володю, мене пам'ятаєш? Ми разом училися в школі, я — в четвертому класі, ти — у першому". Справді, у перші повоєнні роки класи були спарені, в одній кімнаті, з одним учителем. "Звичайно, пам'ятаю!.." — запевнив я. Але не пам'ятав. Його не було в моїх книгах. Той світ ніби віддзеркалився в моїх писаннях, і вже годі розібрати, що справжніше, реальніше: відображення в слові чи сама реальність, та, колишня...

Але сад справді був. І був Хлопчик у саду.

Вишні стояли довкола обійстя двома рядами з трьох боків, як солдати в строю, здається, такий стрій зветься каре, і кожна була схожа на іншу. Зате яблуні і груші мали своє, неповторне лице, свою особистість. Навіть яблуні одного сорту, — путинки, антонівки, пепінки — різнилися одна від одної запахом, смаком яблук, поставою стовбурів, візерунком гілля на тлі неба. Хлопчик щоранку вітався до них, мов до живих, і дерева відповідали на привітання. Яблуні жаліли Хлопчика, коли йому було зле, коли його зобижали дорослі чи діти, раділи його

маленьким радощам. Яблуні приходили до нього в дитячі сни. І досі вони сняться мені, не сад, а кожна яблуня осібно, і досі я розмовляю з ними, як із живими, хоч більшості з них уже давно немає на світі, окрім двох напівзасохлих окоренків. Навіть пнів од них на городі не залишилося, коріння і те давно зотліло в землі. Побіля хати росли тільки три яблуні: пепінка, путинка і антонівка, та ще груша-дичка, просто задвіркового вікна, усі інші — в кінці городу, ближче до поля. І коли яблука та груші починали наливатися соком, батько лаштував у кінці городу курінь із сухих жердин, накритих торішньою соломою та сухим бур'яном. Долівку куреня він встеляв пахучим сіном, накошеним у вишеньках, де щоліта зеленіла рясна трава. Вночі сад стеріг батько, Хлопчик у курені — днював. Ці стиглі, літні дні, в самотині, наодинці із садом, під солодке гудіння бджіл і джмелів у конюшині, під солодкими яблунями, у сонячно жовтих ополонках гарбузового квіту по всьому городу, засадженому картоплею, під сонне шелестіння листя з вітерцем, що повіював із поля, під сполошне гупання яблук об суху серпневу землю…

Лірика.

І я мав у дитинстві щасливі дні. У літі сорок шостого. Які так швидко скінчилися. І не стало дитинства. Не стало Хлопчика. Хлопчика не стало, коли не стало матері. Той, що лишився жити у його подобі, уже був іншим.

Але і в щасливому літі сорок шостого уже звучала дисонансом одна тривожна нота. Коли так гостро, оголеною душею відчуваєш світ, вона не може не з'явитися… Бо світ земний — не лише день, а й ніч, не лише світло, а й темрява, яку щедра уява населяє усіляким страховинням. А може, це було передчуття — страх перед пітьмою, яка невдовзі поглине, забере навіки мою матір. Між садом і двором нашим на городі широкою смугою, густим гаєм стояла кукурудза. Вона тільки і вродила засушливого літа сорок шостого року. Довге листя кукурудзи на гінких стеблах таємниче шерхотіло, а під ним було темно. В тій зеленкуватій темряві росло багато бур'яну, але коли мати посилала мене нарвати свиненяті, я рвав його будь-де, тільки не в кукурудзі. Стежка від куреня

до хати стелилася повз смугу кукурудзи, і це було мукою — наважитися, врешті-решт, пробігти, пролопотіти, промчати по ній без оглядки, напівзаплющивши очі. А страх наздоганяв, хапав за плечі, морозним холодом забирався під полотняну сорочечку… Смішний тепер з вершини прожитих десятиліть страх, безпричинний, але такий реальний тоді, не підвладний тверезому розумові. Втім, і в пізнішому житті він не раз наздоганяв мене, і не лише мене, а й багатьох із мого покоління, страх не перед привидами, а реаліями суспільства, у якому нам випало жити, хоч тепер, у суспільстві оновленому, ті реалії видаються такими ж ілюзійними, як привиди із кукурудзяного пралісу. Лише одиниці з нас перебороли той страх, можливо, не такі чутливі, не з такими оголеними душами, і їхні імена тепер викарбувані золотом на сторінках політичної історії України. Ми ж, митці, були здатні на те, на що здатні. І хто вправі вимагати від нас чогось більшого, окрім хіба що нас самих?!

Якби той день міг тривати вічно. Або його можна було воскресити не лише у пам'яті. Втім, чи не забаганки це? Адже він існує в душі моїй, існуватиме, допоки я живий. Тепер залишиться в слові — на якісь роки, можливо, на десятиліття, можливо, і на довше. А вічність? Що таке вічність? Коли й світу земного вік, у космічних вимірах, — одна мить! Безсмертя — одна із солодких ілюзій, і тільки. Цукеринка в роті, яка швидко тане.

Але ж був той день. Передосінній. Кінець серпня, а долі, під яблунями, під волоським горіхом, під грушею-дичкою уже багато рудого листя. Бо літо видалося спечне. Ми рвемо яблука. Путинки. Жовто-рожеві, як вранішнє сонечко, вони — у кошиках, кошовках, на постилці, біля стежки через город. Ми — уся наша сім'я: батько, мати, сестри, я. Здається, ми уже ніколи отак, усією сім'єю не зберемося. Принаймні, якщо й зберемось, це не відкладеться в пам'яті моїй. Сестра Люба закінчить учительський інститут і вчителюватиме в Ізмаїльській області. Потім не стане матері. А поки що ми усі разом, і пахнуть у корзинах та кошовках жовто-рожеві путинки, і наливаються соком на сусідніх яблунях антонівки, і по-осінньому шерхотить під ногами опале листя. І крутиться поміж нас руде, під колір листя цуценятко, яке прибігло за

сестрою аж із Чернігова. Його звуть Агай. Раптом цуценя дзвенить на весь куток. Од хутірської вулички, через грядку, де вже викопано картоплю і самі червонясті чуби бурякової гички стримлять із чорної землі, до нас простує чужий дядько, у хромових чоботях, галіфе і темному кітелі.

— Чогось Баран суне, — батько розгинається над корзиною з яблуками, згортає цигарку.

— Дак, мо' ж, у школу дєтву записує, — одказує з-під яблуні мати. — Наше ж іще мале, хоч не додумайся записать, хай ще годок погуляє.

Дядько вітається з усіма, але підступає лише до мене:

— Я — учитель, Василь Миколайович, а тебе як звуть?

— Володя Дрозд, — відповідаю не без гордощів. — Я уже читать знаю.

— Це добре, що читать знаєш, — усміхається вчитель. — А в школу ходити все одно треба. Хочеш у школу?

— Хочу.

— Дак яно ж малеє зовсім, — пригортає до себе мати, ніби боїться мене втратити, відпустивши у світ широкий. — Ось тольки йому сім годочків сповниться. І переболіло зиму. Буде найменшеє в класі, старші лобуряки битимуть.

— Все одно у школу хочу! — я починаю плакати, а що мені соромно сліз своїх перед чужим дядьком, ховаюся в поділ материної спідниці.

— Хай іде, коли хоче! — мовить із драбини, прихиленої до яблуні, сестра Люба, учительським голосом. — Не дуже вони тепер хочуть навчатися, а наш сам рветься.

— Дак у чому яно пойде у тую школу, в осьому дранті? — бороніться мати. — Нема за що й метра краму купить.

— Щось придумаємо, а то боїшся од цицьки одпустить! — гримає батько. І учитель мене записує до свого зошита.

Наступного дня мати шиє мені нові штани з цупкого полотна, фарбує в бузиновому наварі. Темно-сині нові штани гордо сохнуть на тину, а сестра Люба шиє мені сорочечку, розпоровши свою стару кофтину, білу, в рожевих квітках. Батько дарує мені свою солдатську пілотку, із справжньою, залізною, зіркою. До холодів я ходитиму до школи босий, потім — у постоликах, виплетених батьком із лика, під зиму батько пошиє мені справжні, на виріст, чоботи, із вичиненої ним самим шкури нашого теляти. А штунда з Рогу, батьків товариш, пошиє пальто, справжнє, на ваті, верх — брезентовий, з плащ-намета, залишеного офіцером, який у нас квартирував, ще як працювали в селі полонені німці. Комір — із хвоста лисиці, що крала наших курей і втрапила, бідна, у поставлений батьком капкан. Пальто на мені шерхотітиме, як сухе листя…

Але це уже пізніше, коли піде в зиму. Поки що — перший день осені, батько бере мене за руку і веде до школи. Мати довго, поки ми і не зникаємо у вулиці, по той бік Загального двору, дивиться нам услід і плаче. Через плече у мене шанька, полотняна, у ній — два чисті зошити, подаровані сестрою Марією, і Любина залізна ручка, що зачиняється, з новеньким, блискучим пером, і скляна чорнильниця-невиливайка. І ось ми з батьком підходимо до школи, цю мить я добре пам'ятаю й досі. Старші віком діти на шкільному подвір'ї вимахують руками. "Що то яни роблять?" — запитую я. "Фізкультуру роблять", — відповідає батько. Я не знаю, що таке фізкультура, і настраховано примовкаю. Ми піднімаємося дерев'яними сходами на ґанок. На ґанкові стоїть сам

учитель, Василь Миколайович. У його руці — дзвоник, мідний, із дротяним, з гайкою на кінці, билом. Він дзвонить у той дзвінок, а потім бере мене за руку вище ліктя і веде через темний коридор до класу, садовить за першу, бо я справді найменший серед першокласників, парту. І починається моє нове життя, шкільне. У першу перерву я стою в коридорчику, розгублений, притуливши до грудей два своїх новеньких зошити і ручку, боюся, що, поки мене нема у класі, їх заберуть з-під парти. Навколо юрмляться, регочучи з мене, хлопчаки. Мені хочеться додому, на свій Хутір, у свій сад, у тишу і самотину. Колективіста з мене так і не вийде...

Був, є і залишуся до кінця днів своїх людиною з Хутора...

Одна із найхарактерніших рис творчої особистості.

Ніколи не любив і не люблю масу, череду людську, стовковисько людське, любив і люблю окрему людину з усіма її так званими позитивами і негативами. Не брак патріотизму, а внутрішня, вроджена неконтактність з масою тримала мене осторонь політичної боротьби у роки мітингових стихій.

Є закони юрми, мало ким у нас досліджувані. Усі ми в класі сільської повоєнної школи — голодні і голі, хіба що діти сільських начальничків та учителів підхарчованіші і вбрані трохи в краще лахміттячко. Але серед голодних і голих є ще голодніші і голіші. Батько мого однокласника Михайла Олійника загинув на фронті, залишивши п'ятеро чи шестеро, уже не пам'ятаю, малих діток. Окрім Михайла, з яким дружив, я добре знав ще Василя, трохи старшого віком. Обоє, як у нас кажуть, лобасті хлопці, найпершими в селі захопилися детекторними приймачами, а потім і ламповими. Їхня вгрузла в землю, перехняблена халупка нагадувала всередині радіомайстерню. Небо над порослою зеленим мохом стріхою було посноване антенами і громовідводами. Обоє блискуче закінчили школу, вступили до політехнічного інституту і стали радіоінженерами. Взимку ми в класі не знімали пальт і шапок, замерзало чорнило, і ми розігрівали чорнильниці за пазухами, коло грудей. За

командою вчителя стукали дружно об підлогу взувачкою, яка у кого була, щоб не одморозити ноги. В один з таких днів хтось прохукав у шибці віконинку і зчинив регіт: "Олійник на гору клубком котиться!.." Була перерва, клас гайнув на подвір'я. Школа стояла на горі і з двору проглядалася геть до низу крута сільська вулиця. Ми уже знали, що Михайло не має у що вбратися і в морозні дні пропускає уроки. Тепер він справді — котився, клубком, під гору, він сам собі пошив одяганку. Бо хотів до школи. Здається, із старого мішка, на якого Михайло нашив дратвою та дротом усе старе лахміття, яке тільки знайшов у хаті, від шматків вичовганої, облізлої кожушини до поли старого ватяника. Лише рукава тої одежини були ще цілі, із сукняної, коли б ще не дідової чумарки, але — довгі кінці їх метлялися нижче колін. Михайлове вбрання, зразок повоєнного індивідуального пошиву, пузирилося латками, грало у такт ході. Ступивши у шкільний двір, він підковзнувся на вичовганій стежці. Михайло лежав на боку, смикав ногами у закрижавілих ликових постолах, а підвестися не міг. Його латанина не мала пол, одягалася через голову, він лежав у ній, як у капшукові, спеленутий. А школярі навколо заходилися з реготу, вистрибували, витанцьовували, радіючи несподіваній розвазі. Я взяв його під руку, допоміг підвестися, і відтоді ми подружилися на довгі шкільні роки.

2

І настав гірко пам'ятний мені — та й усьому моєму поколінню — сорок сьомий рік.

Голодуху ми, діти, відчули раніше, уже з початком зими. Восени батько вивіз на базар яблука і купив мішечок житнього борошна. Капусняк, засмачений підсмаженою на сковороді кобзою, затираха на воді і кулага — ось наше розкішне родинне меню того часу. Розкішне без лапок, без іронії, бо наприкінці зими і того не стало. Ані діти мої, ані дружина не знають, що таке кулага. І слава Богу, що не знають. У довіднику написано, що це була пісна їжа поліщуків. Наш піст тривав місяцями, роками. Житнє рідке тісто заквашували у макітрі або чавунці, ніч воно солодало, гуляло в теплі, біля комина, потім його довго варили

в печі, їли без хліба, бо хліба уже давно не було. Перед Новим роком в одному із шкільних класів встановили ялинку. На ялинових гілках висіли ватяні, підрум'янені червоною фарбою яблука і паперові, порожні всередині цукерки, розцяцьковані кольоровими олівцями. Я досі пам'ятаю прикраси на тій ялинці, але це пам'ять не естетична, це пам'ять фізіологічна. Закарбувалося у пам'яті лише те, що нагадувало про їжу. Я постійно почувався голодним. А до першого кулешику із стовченого у ступі жита було ще так далеко, цілих півроку. Той кулешик (сестра Марія насмикала у полі колосків) я теж запам'ятав назавжди. Я читав біля шкільної ялинки віршика про зайчика, який жив у темному лісі; поруч, на зеленій гілці висіло ватяне, рум'янобоке яблуко, і мені так хотілося впитися у нього зубами, що зводило судомою вилиці, я ковтав слова.

Перш, аніж тяжко брести по днях і місяцях голодного, страшного сорок сьомого року, дозволю собі короткий відступ.

Це уже стало для мене своєрідним "пунктиком" — доводити, що не сьогодні, коли усе дозволено зверху, зробився я раптом таким "сміливцем" і згадав про пережите. Занадто багато подібних "сміливців" з'явилося в літературі останніми роками, вони не викликають у мені нічого іншого, окрім моральної огиди. Взимку шістдесят третього року я, теж не вельми ситий, гнаний усіма, ходив по зачумленому партійними догмами Києву і писав повість "Злодій", про голод сорок сьомого року. Надрукована вона буде лише через чверть століття не з моєї вини. Але уже до того я видрукував своє "Колесо" — про голод тридцять третього і колективізацію і оповідання "Солодкий цвіт акацій" — голодна весна сорок сьомого, якою вона відклалася у душі Хлопчика. За те крихітне слово правди я своє одержав. Тепер думаю: якщо марксисти хоч у чомусь мали рацію і буття справді визначає свідомість, як нам твердили десятиліттями, чи стало б моє покоління поколінням шістдесятників, чи сталося б чудо пришестя його на суспільну арену без голодного сорок сьомого року, без нашого страшного дитинства? Певен, що ні, не стало б, неприйшло.

Інакше доведеться пояснювати справді-таки пришестя покоління, такого несподіваного, такого відмінного від своїх батьків, на корені, наче квіти, прибитих тоталітаризмом, сталінщиною, впливом якихось космічних чи й потойбічних сил...

Зберігся мій лист до матері дружини, написаний у Сретенську, біля китайського кордону, на початку шістдесят четвертого року. Забудьмо, що це мій лист. Коли мене, земного, не стане, авторство його не матиме ніякого значення, навіть для тих моїх сучасників, кому я антипатичний. Сприймімо його як документ покоління, як голос покоління. Наш родинний конфлікт ніколи не був суто родинним, дріб'язковим, це був таки конфлікт, але не людей, а поколінь, таких різних, таких майже несумісних. Цей лист письменника-солдата — спроба зламати стіну, яка розділяла покоління, відповідь на письмове каяття за деякі не вельми моральні вчинки...

"Шановна Маріє Дмитрівна! Кожній чесній людині важко жити на цьому світі. Якщо ж вона ще й прагне у той чи інший спосіб говорити від імені певної кількості сучасників із нащадками, залишити якісь свідчення про навколишнє життя — важче вдвічі. Звичайна людина може промовчати, коли ж мовчить письменник — це уже підлість...Ви добре знаєте білялітературні кола. Задумайтеся: до чого призвела ця свідома, щоденна підлість багатьох наших визнаних літераторів? Найчастіше це духовні мерці, медузи, що не мають ані свого погляду на речі, ані жодних моральних принципів. Якщо людина у тридцять третьому році, обминаючи тіла вмерлих на вулиці од голоду, несла до редакції солодкого вірша про щасливе, багате життя, про столи колгоспників, завалені смаженими індиками і булками, вона усе життя наступне буде зневажати себе, і в цьому зневажанні котитися цинічно все нижче і нижче, до морального злидарства. Як бачите, мова іде навіть не про якісь там переконання, соціальні симпатії чи антипатії, а про неможливість для письменника жити нечесно, схибити хоч на міліметр від правди. Невже ж Ви хочете, щоб дочка Ваша зробилася одною із тих розжирілих свиней, що живляться біля літературного корита?

Так, нам би теж хотілося тихого, спокійного життя. Але ще більше нам хочеться поважати себе. Якщо людина перестає поважати себе — вона вмирає…Я ніколи не був і не хотів бути чимось схожим на революціонера. Навіть думка про якусь там боротьбу, за якісь ідеали — чужа мені! Я хочу бути лише духовно вільним художником, писати те, що я бачу і як я це розумію, писати так, як я вважаю за потрібне.

Я так довго пишу про суто літературні справи, бо у нас із Вами ніколи не було суто "хатніх" суперечок і вся наша сімейна історія має принциповий і, можливо, набагато глибший характер, аніж це нам видається. Якщо Ви щиро писали листа до мене, якщо з повним розумінням важливості і серйозності своїх слів благословляли Ірину й мене бути чесними, то будь-яких причин для суперечок, неприязні немає. Повторюю: якщо усе це щиро і серйозно, то, можливо, це один із найбільших і найважливіших кроків у Вашому житті, і ніколи, мабуть, не стояли Ви так близько до своєї дочки, як нині… РЯДОВИЙ ВОЛОДИМИР ДРОЗД".

Останні картоплини мати внесла з льоху десь на початку сорок сьомого року. Варила з лушпинням і плакала. Зайшла Явдоха Теленьова, довго і мрійно розказувала, як поталанило Малащиним: ще у війну у них примерзла і зогнила яма картоплі, тепер одігріли землю, відкрили яму — картопля хоч і гнила, проте всередині біла, як сонце. Малашка перетирає її на крохмал і пече налисники. Батько мій з Іваном, сином Параски Ракової, вирішили зайнятися рибальством. Декілька днів плели верші й топтухи і розмовляли лише про скорі багаті улови. Нарешті рушили до Джерела. Я, голодний, чекав їхнього повернення з такою надією! Повернулися ні з чим: риба в пробиту ними ополонку не пішла…

Картинка в пам'яті наче довгий, високий, пронизливий звук. Батько, облігши грудьми на край столу, у шинельці, у солдатській шапці-вушанці із задертим крилом, зирить перед себе у присмерки хати розгубленими, винуватими очима. На тлі стіни, під годинником — Іван Раків, з вибачливим усміхом на худому, висмоктаному сухотами лиці, бо це він усе підбивав батька плуганитися по цілику, по заметах у луги, на

Джерело. Мати — на лаві, коло мисника, поклавши на коліна руки, яким немає роботи: господар повернувся після цілоденного блукання в снігах, а годувати його нема чим. Голодна кішка нявчить, треться об її ноги в червоних, клеєних з американської гуми чунях. А за вікнами — сіре, холодне, безнадійне передвечір'я…

І ще один день тої безкінечної зими. Здається, недільний, бо і сестра Марія вдома, і батько перепочиває на печі, звісивши над лежанкою ноги у власноруч зшитих із рудої гаразд невичиненої шкіри чоботищах. Грюкають сінешні двері, щось шкребеться у хатні, нарешті поріг переступає старець, у дранті, підперезаному солдатським брезентовим ременем, із торбинкою на мотузці за плечима:

— Подайте Христа ради… Погорєльці ми, радульські…

— Нема чого подать, людяко добра, самі — хоч попід вікнами іди, — зітхає мати, — звині нас…

— Дак дайте хоч водички теплої, замерз до кісток.

Мати наливає у мідного, із снарядної гільзи, кухля узвару з чавунця, що стоїть на припічку. Ми ще маємо трохи сушні, узваром та вареними буряками тільки й живі. Старець сідає на лаву коло мисника, дістає з торби чималий кусень хліба, справжнього, із чистого, без полови та висівок, житнього борошна. Окраєць збоку ледь підсмажений, тріснула скориночка, сліпить наші очі, як промінчик сонця серед зими, а на розрізі — пухка, ніжна м'якушечка… Старець жує хлібець, запиваючи узваром, ми мовчки дивимося на нього. Хліба ми не бачили уже десь од Нового року. Його кисло-солодкі, дразливі пахощі наповнюють хату.

— А хто ж бо се вам хлібця подав у таку голодуху? — запитує мати.

— Дак туточки, на хуторі подали, у крайній хаті, — відповідає старець і далі жує.

Крайніх хат на Хуторі дві: Івана Лозового, колгоспного бригадира, і Петра Петровича, коваля, а жінка його завідує дитячими яслями. Нарешті старець дожовує хлібець, допиває узвар і йде з хати. Мати довго мовчить, похнюплена, відтак мовить крізь сльози:

— Дожилися ми, діточки, що й старцю заздримо...

Я залажу на піч, лягаю обличчям до комина і мрію. Усі мої мрії тієї голодної зими і весни — навколо їжі. "Осе б так хотілося хлібчика, хоч покуштувать..." — долинає до мене скрушний голос матері, і я уявляю себе дорослим, і не тут, у селі, а чомусь у місті, я купую у міській крамниці цілий мішок хліба — і чорного, і білого, і булок та бубликів, приходжу в село, мати стоїть у вишеньках, виглядає мене, я підходжу до неї, знімаю з плечей мішок, розв'язую і подаю матері — хлібина за хлібиною. Уже нема як їй той хліб узяти, вона стоїть, щаслива, усміхнена, притиснувши до грудей пахучі, із підсмаженими шкоринками паляниці. Але коли це ще буде, краще ось весною, щойно зійде сніг, я копатимусь у землі і відкопаю бочку меду, закопаного ще козаками, прикочу її до хати, виб'ю обухом сокири днище, а під днищем — золотистий, зацукровілий мед... "Їж, мамо, скольки душа просить!" — скажу, а сам і не доторкнуся до меду, допоки мати не наїсться. А може, мені пощастить знайти яму з картоплею, як Малащиним, хай і з підгнилою, мати напече млинчиків і усі їстимуть уволю...

І ще один день, тієї ж зими. Яскравий, сонячний, за вікнами, морозний, бо шибки геть затягло пухнастою памороззю. Мати топить у печі, черінь тепліє, хоч нічим їстивним не пахне, навіть буряками, і буряків у нас уже немає, доїли. Але я знаю із слів матері, що батько ще ранесенько пішов у Чорторийку до дядька Дениса. "Мо', чимось і розживеться, дядько — багатий", — обнадіює і себе, і мене мати. І ось нарешті батько вертається. У шинельці, солдатській шапці з опущеними крильми, бо надворі морозяка. За плечима — клуночок із картоплею. Довго змітає віником сніг із чобіт, відтак глухо, простуджено говорить:

— Не сильно у того Дениса розживешся. Йон сам — ще нічого, а жонка його — така нескосирна. Позичили відро картоплі до нового врожаю. Оддамо, кажу, калі доживемо. А тольки ж — чи доживемо…

Мати бере з клуночка сім, це я добре запам'ятав, бо стежив за її руками, картоплин, миє над помийним відром, кожну — лагідно, обережно, мов личко дитини, кладе у горщика, заливає кип'ятком, солить, підсуває рогачами до вогню в печі. Якийсь час я сиджу на лаві, просто челюстей печі, дивлюся на горщик з картоплею, закіптюжені боки якого лиже такий повільний вогонь. Нарешті не витримую того самокатування, ховаюся на піч, за свій рятівний комин. І ось мати дістає горщика, я чую крізь черінь, як він чиргає по подові печі, і в хаті пахне вареною картоплею. Мати подає мені на піч три картоплини в мисочці.

— Пожди, хай вичахне, обпечеш у роті.

Але чекати, поки вичахне, немає сили. Я ламаю картоплину на шматочки, кладу по шматочкові до рота. Картопля солодка. Уже ніколи в житті я не їстиму нічого смачнішого. Дві картоплини мати подає батькові до столу, а сама стоїть у мисниках і сьорбає дерев'яною ложкою з горщика юшечку, в якій варилася картопля. Дві картоплини вона залишила для Марії, яка скоро повернеться з колгоспної ферми голодна.

Тепер, майже через півстоліття, коли озираюся в ті повоєнні роки і бачу матір свою, яка заздрить старцеві з випроханим кусничком хліба, матір, яка сьорбає коло мисника юшечку, в якій варилася картопля, матір, що за коротке життя своє нічого доброго не з'їла і не зносила, а знала лише війни та голодівки, а ще — тяжку роботу, гостре відчуття провини перед нею, навіть — не синівської, бо що я, хлопчак, міг? — а провини вселюдської, всесвітньої, пронизує мене. Так склалося, що ані хлібиною не мав можливості порадувати її, ані бочки меду прикотити, як то марилось у моїх дитячих мріях. Я міг і можу лише, поки ще живий, побродити по сільському кладовищу, на якім поховано тіло її під вербовим хрестом, що давно струхлявів і розсипався в порох. А ще —

слово моє, що таке ж тимчасове, минуще, як вербовий хрест над її могилою…

У повістині "Злодій", написаній взимку шістдесят третього року, збережено імена батьків моїх — Григорій і Параска. Як і сам сюжет її, майже детективний, — не вигаданий, так усе й відбувалося, ранньої весни сорок сьомого року. Ранньої весни, коли уже зійшов сніг, а земля, ще мерзла, не залишає слідів, коли нема ще ані кропивини, ані цвіту акацієвого, ані торішньої, гнилої картоплини на розореному полі, які хоч би трохи утамували голод. Повістинка густо написана, у тексті її багато точних, правдивих деталей, адже писав її по свіжих ранах у пам'яті двадцятирічний молодик. І все ж відчувається в ній рожевуватий оптимістичний туманець, характерний для пересічної белетристики тих часів, адже всі знають, із чого ми виростали: не з Гоголівської "Шинелі", а із шинелі "Прапороносців". Насправді, усе було ще трагічніше, аніж описано в повісті. Внутрішній конфлікт був не в тім, красти чи не красти в колгоспі. Гуртове — чортове, колгоспне — не наше, гріх красти в людей, а не в колгоспній коморі — тут моральні засади селянина чіткі і однозначні. Згодом, пасучи свиней у Загальному дворі, я багато разів лазив під колгоспну комору, що стояла на дубових стовпах, і бачив: днище кожного засіка просвердлене, а свердловина забита чіпком… "Доїли" комору багато людей і багато років, голодних і не вельми голодних. Одна з найбільших трагедій колгоспних десятиліть, наслідки якої ми й досі гаразд не усвідомили, — руйнування селянської душі, людської свідомості. Здавалося б, так просто: експлуатнемо дурного селянина, висмокчемо з нього усі живі соки, не платячи за це практично нічого, і за його рахунок вибудуємо велику державу. Раніше — Радянський Союз, тепер — незалежну Україну. Але селянин не такий уже й дурний. У відповідь на такий державницький принцип він виробив принцип власний: не вкрадеш — не проживеш. І крав, і краде, і крастиме, допоки обкрадатимуть його самого. І ще одна із трагедій: охороняють колгоспне добро від селянина якраз ті, хто найбільше з колгоспу тягне, краде, лише в інший спосіб. І охороняли в минулі десятиліття.

У повістині "Злодій" рефреном звучить дитяче: "Мамо, тату, їсти!.." Він противився звабі. Поки сила була. Поки не різало ножем оте тихе синове: "Татку, їсти хочу..." Здається, з народженням пам'ятаю, що найсолодший хліб — чесно зароблений. Але хіба він не працює до кривавих мозолів? Трудоднів чи не найбільше в колгоспі, бо і взимку, і влітку, і весь рік робота є біля коліс. А що на той трудодень?.. "Пишучи ці сторінки, замислююся: а я, що за життя і на шеляг чужого не взяв, пішов би красти, якби діти мої — голодували? Пішов би, зізнаюся чесно. У мене, як і в батька мого, поки він не одружився вдруге, гостре, хворобливе відчуття обов'язку перед дітьми. Пішов і батько. З мішечком і свердлом під колгоспну комору. Коли вже ми геть додихали. Колгоспну комору охороняв Миколай Карусь, недавній німецький поліцай. Він сторожував у колгоспі, допоки й не забрали усіх колишніх поліцаїв та не повезли до Сибіру. Звідки Миколай, на жаль, так і не повернувся, осиротивши свого сина, а мого однокласника Сергія, з яким я потім, усе дитинство шкільне дружив. Востаннє ми бачилися під Новий, шістдесят другий рік у Чернігові. Я працював у редакції обласної газети, ще почувався "галіфетчиком", який успішно робить журналістську кар'єру. Сергій був робітником на камвольному комбінаті, жив у гуртожитку. Він забрів до редакції вже увечері, коли я, прикостюмлений, мав ось-ось іти до ресторану, де наш колектив замовив невеличку залу для новорічного бенкету. Та ще й не сам іти, а із своєю дівчиною, киянкою, з якою у нас заходжувалося на серйозне. Сергій поставив на мого робочого стола пляшку "Московської", дістав із кишені порізану у магазині ковбасу. Йому не було куди подітися у цей новорічний вечір. Я це бачив, я це відчував. Але взяти із собою до ресторану, де кожне місце за святковим столом було розписане, не міг. Та й що б сказала моя високоосвічена, елітна, як тепер модно казати, супутниця? А може, і міг би. Але не запросив. Рани, заподієні в дитинстві, ніколи не загоюються. Ми випили по ковткові горілки із редакційної склянки. І Сергій пішов, відчувши себе зайвим на чужому святі, сунувши до кишені куртки залишки питва і ковбасу. Якийсь час, сидячи за розкішним ресторанним столом, я ще пам'ятав про Сергія, уявляючи його самотнього на спорожнілих міських вулицях. Потім випив келишок вірменського коньяку, закусив бутербродом із червоною ікрою і забув. Більше ми не зустрічалися і вже

не зустрінемося ніколи. Щось там у нього не склалося в житті, розповідали в селі, він рано пішов на той світ.

А може, діти і справді платять по векселях своїх батьків?

Хлопчик сидів на краю печі, притулившись до комина. На комині дихав гасом каганець, але мати заборонила світити, хоч вечірній морок наповнив хату по самі вінця. Батько й мати, одягнені в тепле, стиха перемовлялися. Батько кресанув кресалом, рій іскор сяйнув у густих чорнильних сутінках. Запаливши цигарку, батько підніс її червоне око до циферблату настінного годинника:

— Скоро сім, треба рушать. Тольки ж ти кашляй голоснєй, бо мені після простуди у лісі — вуха наче ватою позакладало.

— Дак хоч цигарку ж викинь, здаля видко буде. Не насмокчешся ніяк.

— Якби я ще й не курив, то уже б давно здох од такої житухи. Я з рукава смоктатиму, як на фронті.

— Тольки почуєш, що я кашляю чи голосно балакаю, так і дьору давай. Не попадися, Грицьку, пропади яно усе пропадем. Що я без тебе робитиму?

— А в тюрязі, мо', хоч годуватимуть...

— Тебе, мо', і годуватимуть, а хто туточки годуватиме нас?

І вони пішли до дверей. Хлопчикові зробилося тривожно і страшно:

— Мамо, ти куди?

— Лягай спать, синку, ми скоро вернемося.

Зачинилися хатні двері, скрипнули сінешні. Морок волохатим чудищем плив по хаті. Хлопчик зліз із печі, ковзнув ногами в чоботи, накинув на плечі своє брезентове пальто. Пальто шерхотіло, наче хтось скрадався слідом. Він бережно, щоб не рипіли, прочинив сінешні двері, ступив на ґанок. Мати й батько ще стояли коло хвіртки. Потім батько шелеснув у Артемову вуличку, що вела до комори, а мати попливла вздовж Загального двору у бік Карусівщини. Березневий морозець холодив тіло Хлопчика, усього трусило, але ніяка сила і ніякий холод не примусили б його зараз вертатися до темної хати. З крижаних бурульок зір на стихлу, нічну землю скрапувало холодне сяєво. Раптом глухий материн кашель сколихнув вечірню тишу, слідом загучав чоловічий голос, але слів розібрати годі було.

— А осе ж застудилася, Миколайчику. Якеє там лєчення, коли в хаті і ока нема чим запорушить. Думала у Чотирусихи козиного жиру попросить, груди розтерти, аж у них і не світиться… — мати говорила голосно, майже кричала, наче до сусідки, з городу на город. — Дак я ж бо знаю, що ти — не глухий, а се у мене говірка така!

І знову мати кашляла, кашляла, кашляла. Кашель усе ближчав. Тепер у присмерках видко було дві постаті, що віддалялися одна від одної. Мати вертала до хати, а Карусь звернув у Загальний двір і вже наближався до комори. І тут мати знову загукала:

— Миколай-бо, забула тебе спитать, а мо', у вас єстяка козиний жир?!

Але Карусь уже нічого не відповів. Він зник по той бік Артемового обійстя, наче провалився у ніч. І раптом тишу розпанахав навпіл постріл із дробовика, слідом — другий. Мати уже стояла коло хвіртки, обхопивши обома руками ушулу. У Хлопчика зуб на зуба не попадав, уже не від холоду, холоду він не відчував тепер, а з тривоги за батька. Але

батькова постать, у шинельці і солдатській шапці, випірнула з Артемової вулички, перетнула хутірську.

— Господи, а у мене уже й серце впало! — зойкнула матір і повисла на батькові, як щойно на ушулі. — Чи йон хоч тебе не поранив?!

— Я почув, уже коли ти про козиний жир до нього загукала. Та навтьоки, у вуличку. А йон, поліцай проклятущий, по Артемовому саду шмаляв, аби тольки вислужитися перед властями. Але я встиг трохи гороху націдити. На, сховай у хліві, під солому, хоч якийсь тиждень дитя не голодуватиме. Бо уже мені туди дороги нема, хіба що в тюрму дорога...

Мати подріботіла до хлівця, несучи перед себе клуночок з горохом. Батько зайшов за хату, кресанув кресалом. І тут побачив мене на ґанкові:

— А ти чого тут?!

— Дак я...

— Геть на піч, щоб і духом твоїм тут не пахло! Бо як дам носциком...

Але я не сердився на батька. Я уже розумів: якщо він і робить щось не так, як належало б робити радянській, щасливій, осяяній світлом великих сталінських ідей людині (так мене навчали у школі), то лише заради мене, заради дітей своїх. А діти — це наше майбутнє, так навчає товариш Сталін, наш вождь і вчитель, вустами Василя Миколайовича, по-вуличному Барана.

Хлопчик ішов до школи, як на свято. Сонячний березневий ранок стелив дорогу. Ще підморожувало, ще біла паморозь лежала на узвишшях хрускотливими полотнищами, але сніг зійшов і вже можна було після уроків грати в апуку. Він любив подавати м'яча, а потім,

кинувши цурку, бігти щодуху в "поле", долаючи тугий весняний вітер, і вертати назад, під захоплені вигуки болільників, ухилившись від кинутої вслід апуки. У школі перше півріччя, поки писали палички та нолики в зошитах у косу лінійку, Хлопчик почувався кепсько, бо ненавидів каліграфію, та й не давалася вона йому. Але тепер, коли настав час арифметики і читання, Хлопчик розкошував у класі. Він складав у голові цифри швидше, аніж комірник на рахівниці, читав не згірше од учителя, а вірші із старенької, ще довоєнної читанки давно знав напам'ять. Він тяг руку на кожному уроці і клопотався єдиним: учитель дуже рідко його викликає.

З гористого, Зевченкового провулку вийшла Маня Дмитренко, однокласниця. Широка в плечах, рослява, на голову вища од Хлопчика, вона виглядала на старшокласницю. А головне, у руці її був справжній, хоч і потертий на зламах портфель, що на нього Хлопчик страшенно заздрив. Полотняна, в чорнильних плямах шанька на його плечі здалася ще незугарнішою.

— Здоров, Дроздику, — сказала вона трохи зверхньо, наче доросла до малюка. — Уроки поробив?

— А що мені їх робить? Я їх луччей од Барана знаю.

— Задавака.

— А ти ще больша задавака, своїм портфелем.

— Се мені братик привіз, із города.

"Мо', де вкрав, то й привіз..." — подумав Хлопчик, але вголос нічого не сказав. На лавочці під Артемовим двором часто балакали, що Іван Дмитренко робить не хоче, а тягне все, що погано лежить, — і в селі, і в місті. Та й мати у них така ж: нещодавно її побив сам голова колгоспу Галан, запопавши із клунком картоплі на плечах, що його Дмитренчиха

несла полями із ферми. Промовчав Хлопчик, бо вчорашній вечір згадав. Але й мовчанка Хлопчика вколола Маню, про балачки сільські вона знала, і захотілося їй будь-що верх узяти:

— А у нас корівка отелилася, завтра молозиво матка спече.

Хлопчик ковтнув слинку, згадавши смак молозива, їхня Лиска цього року ходила в передойках, заганяли її на колгоспній оранці. Нарешті він знайшовся:

— А у нас уже кури несуться…

Так вони мірялися словами трохи не до самої школи, наче на палиці, перед грою в апуку, кому стояти в полі, а кому м'яча подавать. Нарешті до них прилучилася, вибігши із свого двору, Ніна Кисловець, дівчата зашушукалися поміж себе, і Хлопчик підстрибом побіг на шкільний город, де старшокласники грали в цурки. Але до гри приліпитися не вдалося, без нього там вистачало малечі, аби приносити, як пес у зубах, ударену кийком цурку, і він подався до класу.

Господи, я ніби знову і знову переступаю поріг класу. Того сонячного весняного ранку. Вони уже чекали на мене. Під'юджувані Сергієм Карусем. Ні з ким у класі я не ворогував, та й не міг ворогувати за характером своїм, незлостивим, за малістю своєю, тілесною. З кожним окремо я навіть приятелював. Але коли вони збивалися у гурт, об'єднаний якимсь, як казала моя мати, дурноголів'ям, вони ставали злими, агресивними, наче пси у підворітні. Декількома роками пізніше вони трохи не довели до самогубства дівчину, семикласницю. Хтось пустив у школі побрехеньку, ніби її бачили з хлопцем у лісі. Уже ніби і на дитину вона чекала… її підстерігали щоранку на кручі біля школи і затюкували, засміювали. Того весняного ранку їхньою жертвою був я. Щойно переступив поріг класу, вони заскандували:

— Злодій! Злодій! Злодій!

Ними диригував Сергій Карусь. Я стояв біля класної дошки, наче метелик, пришпилений до картону. Метелик ще тріпотів крильцями, але вже був мертвий. Хвилі бездумної, стихійної ненависті котилися на мене з їхніх горлянок. Я нічого не міг протиставити тій ненависті, я не міг навіть перекричати їх. Я заплакав, єдине, на що був здатен. Побачивши сльози, вони вгамувались, ніби тільки й домагалися, що тих сліз моїх гірких. Вони втішилися своєю перемогою, ні на що інше гурт не був здатен, та й не претендував на щось більше. Лише Сергію Карусю було цього замало. І він прокричав на весь клас:

— Твій батько з колгоспної комори крав, мій батько його познав!

Я думаю, що я уже мертвий, що мій рот ніколи не відкриється, але він відкрився, поза моєю волею:

— Мій батько на фронті воював з німецькими фашистами! А твій поліцаєм був, німцям с… лизав!

Я крізь сльози бачив, як збліднув Сергій, а очі його стали непроглядне злими. Але уже ніщо не могло мене зупинити, я стояв перед класом і горланив йому в лице:

— Поліцай! Поліцай! Поліцай!

Сергій Карусь шарпнувся до мене, але між нами уже стояла Маня Дмитренко. Рослява, дужа, вона не боялася навіть хлопчаків із старших класів:

— Що ви туточки, як два півні, завелися, чубитеся? Теж мені, злодії і поліцаї знайшлися! Навчіться спершу носи, хоч рукавом, витирать… Он уже вчитель іде.

І справді, у коридорі задзеленчав дзвінок. Маня взяла мене за руку, наче малого, і повела до моєї парти.

Після уроків, коли я брів через Загальний двір, з-за клуні вийшов Сергій Карусь. Я за своє життя нікого не вдарив, тоді тим більше битися не вмів. Він повалив мене на вогку, холодну землю і молотив кулаками, скільки хотів.

— Се тобі — за поліцая…

Один раз за життя мене лупив батько. Долонями по м'якому місцю, затиснувши голову між колін. Але щойно відпускав, я знову твердив своє. Так тривало, поки батько і не стомився. Я був упертий. Але тут, після Сергієвих кулаків, мовчки підвівся і подався геть. Я відчував свою провину перед Сергієм. І відчуваю її досі, хоч стільки часу спливло. Син за батька не відповідає, чітко, ще до мого народження, сформулював батько Сталін… Сергій спокутував провину батька до кінця днів своїх.

Переплакавши на ґанку комори і умивши водою з калюжі лице, я подибав додому. У хаті смачно пахло, мати напекла горохов'яників. Я сидів коло миски з горохов'яниками, а сльози знову котилися по щоках і скрапували на дошки столу…

3

Голод голодом, а весна весною. Гуси пливли з вирію ключами, ніби косарі небесні на лузі блакитному. В яркові край городу цвіла верба, котиками пухнастими, жовтоголовими. І цвіли на вербі волохаті джмелі, геть у жовтому пилкові, наче в сонці скупані. Летіли гуси, цвіла верба, гули розбуджені теплом джмелі, а діти на Загальному дворі грали в апуку. Хлопчик стояв у полі, м'яч летів наввипередки з дикими гусьми в чолопочку неба і щасливо падав йому до рук. Він упіймав м'яча в розтулені пелюстки долонь, важкуватого, але м'якого на дотик — випаленого з гуми. Впіймав і кинувся навперейми Мані Дмитренковій, що бігла полем до межового знаку, старого, майже без спиць, колеса, прикоченого з-під кузні. Вона оббігла колесо і мчала назад. У новенькій, ладній куфайчині, пошитій на неї, у довгій спідничці з картатого

трофейного краму, у в'язаних сірих панчохах і лискучих, чорних ботиночках. Біла вовняна хусточка зсунулася на потилицю, з-під неї визирали змійки кіс із вплетеними в них яскраво-жовтими, наче вербові котики, стрічками. Розпашіле від бігу обличчя сміялося до нього викличне, зухвало. Хлопчик розмахнувся правицею із затисненим у долоні м'ячем, Маня шарпнулася вбік, але була зовсім близько, він міг у неї легко вцілити, але пошпурив м'яча в порожнечу, у синю вікнину неба…

І поплентався з двору, знаючи, що сьогодні йому вже ніхто не довірить ані бити цуркою по м'ячу, ані тим більше стояти у полі. Довго сидів під Артемовим в'язом, на вершині якого вже господарював, перебираючи дзьобом сухе гілля, лелека, заздро зирив здалеку на дітей, які грали на вигоні в апуку. Маня бігала, реготіла на весь Загальний двір, ніби й не було на світі Хлопчика. Ніколи. І Хлопчик пішов за хату читати на висвітленій призахідним сонцем ступі книжку, яку йому дав учитель. Книга звалася "Жар-птиця", збірка казок із малюнками. В ночі йому снилася Маня. Маня як Маня, але з крилами Жар-птиці за спиною. Вона сиділа на яблуні, рвала золоті яблука і шпурляла ними в Хлопчика. Яблука були схожі на зорі, що падають з неба, згоряють і гаснуть у високості. Вранці він пішов до школи раніше, але довго стояв під клунею, аж поки з гористого провулку не випірнула Маня Дмитренкова з портфеликом у руці. Тоді він пішов попереду сільською вулицею, жодного разу не озирнувшись, хоч озирнутися дуже кортіло. Але невдовзі Маня наздогнала Хлопчика:

— Доров, Дроздику!

— Доров! — він удав, що вперше сьогодні побачив Маню. — Я думав, ти давно у школі.

— А куди мені спішити? Я учора всі уроки поробила. Луччей скажи, чого се ти мене пожалів, не попав у мене апукою?

— Не знаю… — чесно відповів Хлопчик.

Попід тинню уже зеленіла молода кропива. Стьожки меж на чорних грудях городів, брунатні після зими, встеляла позелень. У садках побіля хат тяглися з-під землі до сонця червоні долоньки півоній. Зігріта весняним сонечком земля пахла, наче дійниця, повна пінистого молока.

— А, мо', ти, Дроздику, в мене улюбився? — раптом спитала Маня.

Хлопчик почервонів, лице вогнем горіло, а ноги самі, як перелякані коні, понесли його вулицею. Він біг щодуху, мовби сто вовків гналося слідом, поки й сил вистачало, і прийшов до тями уже в шкільному дворі. Впродовж усіх чотирьох уроків він і оком не повів на Маню, а в перервах першим вибігав із класу і тікав на спортивний майданчик, де хлопці креслили вологу, втоптану землю саморобними ножиками і грали в "коня". Після останнього уроку вчитель залишив Маню писати стінну газету, вона мала найкращий у класі почерк. І Хлопчик не пішов додому, хоч у печі на нього чекав супчик, зварений без картоплі, картоплі давно не було, зате з горохом. Від згадки про супчик Хлопчику аж в очах стемніло, але він терпляче сидів на лавочці коло попового двору. Звідси було видко шкільний ґанок. Мимо брела їхня сусідка, Явдоха, з оберемком яскраво-жовтого, розквітлого лопушиння.

— А чого се ти туточки сидиш? — запитала вона.

— Дак я хлопців жду, їх учитель без обіду залишив, — знайшовся він.

— Не учитель їх залишив без обіду, а доля наша горька, — зітхнула Явдоха. — Я осьдечки поплелася у Ріг, думала жабок наловить, але ще холодна вода і не видко жабок. Тольки осього бур'яну і насмикала на болоті. Іду та й жую пелюсточки, аби меншєй їсти хотілося…

Явдоха частенько заходила до нас гулять і розказувала, що в минулу голодівку вона тільки жабами і порятувалася. А чоловік не зумів себе пересилити, не їв жаб і помер.

Нарешті Маня з'явилася на шкільному ґанкові. Хлопчик підхопився, перебіг через вулицю, а відтак поплуганився, нога за ногу, вздовж тину, ручкаючись із кожним кілком. Невдовзі Маня наздогнала його:

— А чого се ти, Дроздику, досі не удома? Може, мене чекав?

Він мовчав покірно. І вона замовкла, перестала задаватися. Сонце пригріло, земля парувала. Жінки скопували на городах грядки під часник та цибулю. У сідалах своїх, на деревах, клекотіли лелеки, перегукуючись із кутка в куток. Синиці пурхали з гілки на гілку і видзвонювали в тонкоголосі дзвоники, ніби кликали усе живе з класу на перерву, з морозної зими у яскраву весну.

— Прийдеш сьогодні на Загальний двір в апуку грати? — запитав він.

— Прийду, як матка пустить.

— І я прийду.

— Тольки ти мене уже не жалій, а бий м'ячем, як усіх.

— Як прийдеться вже… — розважливо мовив Хлопчик.

У Затираховій вуличці на колоді Сергій Карусів, Андрій Бабей і Михайло Ковганків грали в карти на щовбани. Побачивши Хлопчика і Маню, вони засміялися і стали гукать на весь білий світ:

— Жених і невіста — наїлися тіста! Жених і невіста — наїлися тіста!..

— Дурні ви, аж світитеся! — гукнула у відповідь Маня.

Тоді вони залишили карти і підступили ближче, перегородивши вулицю. Очі Хлопчика наповнилися слізьми, але він заприсягся подумки, що не заплаче перед ними, і не заплакав. А Маня сказала строго:

— Ось тольки зачепіть мене чи Дроздика, я поскаржуся братові, йон вам вуха поодриває.

Івана Дмитренка, Маниного брата, у селі боялися. І хлопці відступили, повернулися на колоду, до своїх карт. Ми пішли вулицею, проминули Загальний двір, зупинилися на Зевченковій горі. Дмитренки жили унизу, над яром.

— Хочеш, пограємо у класи? — Хлопчикові не хотілося, аби вона ішла.

— Ні, матка сваритиметься, що мене довго нема, потім не пустить в апуку грать.

— А хочеш, я тобі вірша прочитаю? — нарешті наважився Хлопчик.

— Якого вірша?

— А такого, що я придумав. Покуль тебе чекав біля школи.

— Сам придумав чи вивчив із книги?

— Сам. Мені часто придумуються вірші, самі придумуються, я й не хочу, а вони придумуються.

— Ну читай.

Тепер Хлопчик єдиного боявся — збитися. Ніби на святі шкільному читав. Але там поблизу стояла вчителька, готова завжди підказати, якщо забудеться. Він заплющив очі і проказав:

На колгоспному полі —

Усього доволі.

Зеленіють жита,

І верба зацвіта.

Повертаються гуси

Із далеких країв.

Працювати всі мусим

Для нових врожаїв!

Коли розплющив очі, над селом, над Зевченковою горою летів журавлиний ключ. Журавлі щоранку летіли у поля пастися, а серед дня верталися до себе на болото. Вони били крильми об голубого небеснодзвона, що висів над землею, і небо дзвеніло. Маня мовчала, і Хлопчик запитав:

— Ну як?

— Як у газеті, з якої Баран нам читає... А про мене ти напишеш вірша?

— Напишу, — мовив по хвилі Хлопчик. — Але тобі не прочитаю.

— Чому не прочитаєш?

Хлопчик дивився собі під ноги, розчавлюючи передком чобота груддя глевкої глини.

— Не знаю…

Маня засміялася і полопотіла стежкою у яр.

— Дак ти прийдеш грати в апуку? — гукнув навздогінці Хлопчик.

— Не знаю!

Вона не прийшла. І відтоді уже не приходила у Загальний двір, а грала в апуку на іншій вулиці, по той бік яру. І додому зі школи вона верталася тепер Гончою вулицею із тамтешніми дівчатами. І до школи ішла по Гончій, не лінуючись робити чималий гак. Перші ранки Хлопчик ще стовпів біля клуні в Загальному дворі, надіючись, що ось-ось її висока, граблиста постать випірне з яру. Через ту свою надію він запізнювався на перший урок і подовгу стояв коло дверей, перед класом, допоки суворий учитель не змилостивлювався і не дозволяв сісти за парту. Маня зиркала на Хлопчика, нещасного, виставленого на глум класові, насмішкуватими, без співчуття очима, і це його найбільше гнітило.

Ще я гаразд не усвідомлював, що зі мною діється, не знав, що вперше в житті бреду пекельними колами нерозділеної любові. Тієї весни я вперше почав складати вірші, сховавшись десь у закутку, під копицею сіна чи на призьбі, за хатою. Вірші трохи тамували біль, але не лікували. Я не хотів жити.

Але й помирати я не хотів. Хоч і було солодко уявляти, як Маня Дмитренко прийде на сільське кладовище у полі, стане над моєю

могилкою і краятиме собі серце, що через неї помер, таким молодим, майбутній поет…

А якщо не прийде і не краятиме серця?

Ні, таки прийде.

Але що мені з того, коли я не зможу озватися до неї з того світу? Ще ніхто з мертвих — не озивався.

І я вирішив для себе: ніби помру, але не помру.

На той час я вже прочитав чимало, як для свого віку, книжок і підручників сестриних, і "прочотних" із невеличкої шкільної бібліотеки. До сільської бібліотеки мене обіцяли записати, коли я закінчу на відмінно перший клас. Хоч усіх інших записували після четвертого класу. Але була ще одна книга, рукописна, розмальована кольоровими олівцями. Грубий зошит із записаними в ньому народними і вже новими, воєнними та повоєнними піснями. Сільські дівчата передавали той зошит одна одній, якийсь час його читала-перечитувала сестра Марія, плачучи трохи не над кожною піснею. Бо всі вони були про любов, найчастіше нещасливу. В тих піснях закохані, не знайшовши щастя-долі, або топились, або стрілилися. Ідучи на роботу, Марія ховала зошита під подушку. Я, звичайно, ту рукописну книжицю швидко "проковтнув". Досі в пам'яті рядки одної з пісень: "На світанку йшли в дєревню танки, та й остановилися в саду, ішов парень русий, командир безусий, повстречав дівчину молоду…" Наш, рідний, петрушинський діалект… У зошиті на цілу сторінку був малюнок: під вербою, розкинувши руки, лежить хлопець, певно, мертвий, на грудях у нього — револьвер. Цей малюнок і став для мене дороговказом. Усе інше я намислив, нафантазував сам. Маня, коли прибутна (з полів) вода спала і тільки на дні яру дзюрив потічок, ходила до школи гористою стежкою, вздовж потічка, яр переходила по широкій (із трьох колод) кладці. Я вирішив лягти на цій кладці, розкинувши руки, шаньку з читанкою та зошитами сховавши під

спину. На грудях моїх лежатиме револьвер. Справжній. Зовсім як на тій картинці у зошиті з піснями. Маня зверне із стежки, ступить на кладку, побачить мене, заплаче, заголосить, запричитає, наче сільські жінки над труною з небіжчиком. Вона каятиметься, терзатиме себе, що не захотіла зі мною дружити, обминала мене десятою дорогою. Тоді я несподівано розплющу очі і скажу їй так: "Маня! Я ще не помер. І не помру, якщо ти гратимешся зі мною в апуку, у класи та жмурки на Загальному дворі і ходитимеш до школи вищою вулицею, де я тебе чекатиму біля клуні, щоб іти до школи разом..." Вона усміхнеться крізь сльози, витре краєм хустки очі і мовить: "Гаразд, Дроздику, я згодна, тольки ти болєй ніколи-ніколи не помирай!" Я підведуся, пошпурю револьвера у яр, бо він уже не потрібний буде мені, і ми побіжимо разом крутосхилом на гору, де школа.

Револьвера я мав. Таки справжнього. Я відкопав його ще минулого літа у нашому ярку, коли заповзявся добутись до гнізда земляних джмелів. Стрілячка була загорнена у масляну ганчірку. Ганчірка майже зотліла, але іржа лиш де-не-де значила метал рудим лишаєм. Коли я натискав на курок, стрілячка клацала і крутився барабан. Патронів, правда, у барабані не було, але патрони і не були потрібні мені для мого плану. Револьвера я переховав на горищі під самою стріхою, у солом'яній трусі.

Напередодні батько приніс із колгоспу клуночок макухи. Правління виписувало для тих, хто голодував. Макуха була чорна, лляна і біла, соняшникова. Соняшникова, біла, тверда, як камінь, але солодкувата на смак, — делікатес, як тепер би сказали, мати давала її по шматочку в школу. Того ранку я скочив з лежанки, на якій спав, загодя, щойно батько погнав у череду корову, і почав збиратися до школи. Сказав матері, що чергую у класі, а Баран свариться, коли не прибрано, і невитерта дошка, і ганчірка коло дошки суха. Мати пішла на задвірок, цюкала на колоді хмиз, аби розпалити в печі. Я поліз на горище, дістав із солом'яної трухи стрілячку, поклав до шаньки між зошитів. І вже хотів вислизнути з хати, я ж бо мав встигнути до кладки через яр, поки не з'явиться Маня. Але мати перепинила мене в сінцях, наказала вмитись і

розчесатися. Я повісив шаньку на щабель драбини і побіг у двір, де на ґанкові стояли відра з водою. Турботлива мати взяла в коморі шматок макухи, білої, соняшникової, аби згирз я на перерві, і заглянула до шаньки, щоб покласти. І побачила револьвера.

— А се ще що?!

— Дак то я знайшов у кручі, хотів учителю оддать… — я ніколи не умів казати неправди, і досі очі виказують.

— Дізнається батько, йон тобі голову зніме…

Вона взяла стрілячку двома пальцями, наче щось бридке, подалася на задвірок. Я біг слідком. Мати поклала револьвера на колоду, ударила по нім, що було сили, обухом сокири. Трухлувата деревина на руків'ї розсипалася в порох. Потім зігнулася в дугу і відпала цівка револьвера. А мати гахкала і гахкала обухом сокири, поки не відлетів убік барабан і уся стрілячка не стала купкою іржавого, потрощеного на кавалки заліза. Мати дбайливо зібрала ті шматки навколо колоди, перебрела грядку, пошпурила їх до яру, уже заростого молодим бур'янищем, і довго витирала об фартух руки. Окрім усього іншого, то була для матері остання згадка про війну, яку ненавиділа. І — диво дивне! — поки мати трощила револьвера, я тверезів із кожним ударом обуха. Розсипався на залізне ошмаття револьвер, погасло і світло нафантазованого мною театру на кладці через яр. Опустилася завіса, актори розійшлися по домівках, стали звичайними людьми. Почуття до Мані Дмитренко зосталося, але воно тепер лише тліло на споді душі. Я почвалав до школи, спершу повільно, опустивши голову, потім швидше, і вже через Загальний двір я весело і безтурботно стрибав на одній нозі…

Полум'я пригасло, криза минулася.

4

Щасливе сталінське дитинство…

Знову і знову вертаюся подумки до репродукції картини на стіні шкільного коридору. Мабуть, їх продукували тоді масовими тиражами і вони висіли у кожній школі — "от Москви до самых до окраин". Квітучий луг, по ньому іде Сталін, оточений дітьми, що тулять до грудей у піонерських краватках букети квітів, руки Сталіна — на плечах двох щасливців — хлопчика і дівчинки, таке мудре, таке лагідне, висвітлене сонцем обличчя вождя…

Вікно до іншого світу, паралельного, як написали б фантасти, а може, потойбічного, але безсумнівно, як на моє тодішнє переконання, десь існуючого.

Я подовгу стояв перед тою репродукцією в дерев'яній, з позолотою рамі. Господи, як заздрив я мальованим дітям, ситим, гарно вбраним, зігрітим світлом, що його випромінював Сталін!

Бо сам Хлопчик жив у іншому світі. Чорному. Чорне, щойно зоране і пробороноване поле за селом. Торішнє картоплянище. Хлопчик бреде грузькою ріллею з рукавцем через плече, опустивши голову, обмацуючи очима кожну глижку землі, кожну заглибину, поки не зачорніє під ногами чорніша од чорнозему гнила торішня картоплинка. Тоді він нагинався, виколупував знахідку із землі, м'яку, мокру, просякнуту гнилизною, клав до рукавчика. Голодний Хлопчик ледве виборсував чоботи із глевкої ріллі, що налипала важкими ковтюхами, але ішов і йшов, бо пообіцяв матері, теж голодній, що назбирає гнилої картоплі на налисники. По той бік товстолісівської полівки уже вишпиговувалася із землі конюшина. Над нею видзвонювали, зависнувши в небі, жайворонки, їхні хрестаті на тлі неба тіні нагадували картоплини, печені, які хлопці ситої позаторішньої осені діставали з вогнища, нанизували на палиці і шпурляли під самісінькі хмари. Від згадок про печену картоплю, розсипчасту, солодку, у хрускотливій скоринці, йому судорожне зводило щелепи, рот наповнювався слиною, а карк на худій шиї смикався, як решето у віялці. Назбирану Хлопчиком гнилу картоплю

мати сушила в печі, товкла у ступі, просівала і з чорного, схожого на земний порох, крохмачу пекла на сковороді налисники…

Вони були липкі, смерділи гниллю, але їх можна було їсти.

Ще мати товкла чорну, лляну макуху, клала в горщик, заливала водою і ставила до вогню. Вариво було слизьке, драглисте, як оскряки під носом, але його теж можна було їсти.

Ще мати сушила і товкла кору, додавала просяну полову, якісь висівки з остюками, замішувала, клала на сковороду, пекла на вогні у печі, матаржаник був гіркий, дер горло, каменем лягав у шлунок, але його можна було їсти.

Одного весняного дня Хлопчик плівся зі школи, їсти хотілося все менше, тіло звикало до постійного голоду, але сил меншало, ніби їх хто висмоктував з дня у день, з ночі у ніч. Уже він не грав в апуку, не було снаги бігти, не грав би навіть, якби на Загальний двір прийшла Маня. Він плівся повз клуню, повз комору, повз кузню. Нижче кузні жінки перебирали в кагаті картоплю. Мати гукнула його. Він стояв над розкритою кагатою, дивився на картоплю, наче голодний кіт на мишу. Хлопчик їв би її і сирою, немитою, вгризся б в неї зубами, як у яблуко, аби тільки дозволили. Мати поклала на край кагати три картоплини:

— Возьми у шаньку, мо', Галан не побачить, я прийду, зварю тобі. Хлопчик нагнувся, поклав до шаньки між книг і зошитів картоплини і поплівся далі, через двір. А з контори колгоспу, на узвишші, уже біг і сердито гукав до нього Галан:

— Ану зупинися, малий виродку, я тобі покажу, як колгоспне добро красти!

А може, він не біг, а йшов, ходою "кам'яного гостя". Бо й досі, через півстоліття, я чую за спиною важке гупання його чобіт. Нині асфальтівка

до мого Хутора стелеться через колишній Загальний двір. Я приїздив до Чернігова на ювілей районної газетки, у якій вперше надрукувався, і заїхав на якусь годину в село. Попросив шофера зупинитися на тому плацкові, де зупинив мене колись злий окрик Гадана. Вийшов з білої "Волги" у довгім світлім пальті і вже з білою та лисою головою. Майже як герой мого давнішого роману "Спектакль" Ярослав Петруня. Я був, як часто жартую, "широко відомий у своїй сім'ї", а може, і за її межами: мої книги вивчалися у школах і університетах, розцяцькований високими преміями і посадами, і все таке інше. А поруч мене, в болісно пульсуючій уяві моїй, стояв Хлопчик у полотняній, фарбованій у бузині сорочечці, таких самих штанцях, босий, із полотняною шанькою через плече, а в шаньці, біля зошитів та книжечок, — три картоплини, з колгоспної кагати...

Учені люди твердять, що навіть на клітинному рівні наш організм стає іншим кожні шість чи сім років, не пам'ятаю. Але є в людині щось більше, значиміше, аніж її тілесна коробка, те, що залишається у нас незмінним, від першого нашого подиху на землі до останнього. Хай це буде душа, хай це так зветься. Я різко обернувся: Галан виснув над Хлопчиком чорною тінню, чорним привидом, у хромовиках, темному сукняному галіфе і такому ж кітелі, і з лицем — темним. Похнюплений, настраханий, з палаючим від сорому обличчям Хлопчик діставав (по одній) картоплини із шаньки і клав у пригорщі Галана. Я багато що можу зрозуміти і багато вибачити, тому ж таки Талану. Можливо, він справді перейнявся більшовицькими ідеями, вірив у колгосп, у світле майбуття і беріг колективне добро, як своє власне. На підтвердження цього — досить-таки "кіношна" смерть, його прощальні слова. Є й інша версія, яка була поширена серед колишніх петрушан: Галан сам тяг з колгоспу не менше, аніж Іван Дмитренко. На підтвердження цього — хата його, збудована у першому повоєнному році, коли ніхто в селі не будувався, а якщо й будувалися погорільці, то плели стіни з ліси, обтиньковуючи їх глиною. Чимало вдів і віку дожили в тих курятниках.

Але того полювання за голодним Хлопчиком, який ніс у шкільній шаньці три картоплини, ніколи не зможу ані зрозуміти, ані вибачити вгодованому, закутому у чорний мундир галіфетчика Галанові.

Я стояв коло машини, уже сивий, уже похилий, уже витомлений життям, і дивився на ту сцену крізь призму часу, що сплив. Я судив Гадана, від імені нових поколінь. Страшний наш суд нинішній, можливо, не завжди справедливий, ми перекреслюємо, проклинаємо цілу епоху, яка мала і світлі сторінки.

Але дитячі сльози — пекучі сльози. Вони пропалюють нашарування часу і вогняними жаринами падають у наші збурені душі.

Хлопчик, гірко плачучи, поплівся до хати. Галан поступом переможця покрокував до колгоспної кагати, несучи перед себе трофей — три картоплини.

Уже отам, на Загальному дворі, уже отоді, в сорокові роки, а не в мітингові дев'яності, розійшлися назавжди дороги поколінь…

Я пам’ятаю той ранок до найменших дрібниць. Ніби усе відбувалося вчора. Я чомусь спав не на лежанці, як завжди, а на полу. Прокинувся від людського гомону. У вікна червоно зазирало ще соннувате, після ночі, сонце. Посеред хати стояв сам Будьонний — дільничний міліціонер. Будьонним його прозивали за могутню статуру і за довгі, смолисті вуса. Сам він був із сусідньої Чорторийки, але, затримуючись у селі, іноді підночовував у нас, вони з батьком приятелювали. Будьонний підпирав стелю хати міліцейським кашкетом і щось стривожено розказував, ніби дув у найбільшу трубу духового оркестру, такий мав голос. Батько поспіхом натягував, сидячи на краю полу, чоботи, з довгими, вище колін халявами. Знадвору, певно, від корови, зайшла мати, і Будьонний почав усе спочатку:

— Дак ти, Параско, ще не чула, ще мало хто в селі і знає. Только хто був на правлінні вчора. Галана убили…

Мати зойкнула, заплакала, витираючи очі подолом фартуха. Ніби й не Галан якийсь тиждень тому одібрав три картоплинки, з яких вона хотіла зварити супчик для голодної дитини:

— Господи, що на світі твориться, подуріли люди! А хто ж його убив?

— Тепер уже точно знаємо, Іван Дмитренко вбив. Мене вночі з постелі підняли, я чернігівських міліціонерів викликав із вівчаркою. Вівчарка і привела прямісінько до його хати. Йон рівчаком тікав, ще й калошу у грязюці загубив. І ружжо знайшли, з якого стріляв, на його городі, прикопане. Ми свою службу добре знаємо, даремно хліба не їмо, — Будьонний підкрутив кінчики вусів, ніби кишенькового, трофейного годинника заводив. — Галан правління проводив, спиною до вікна стояв, саме виступав. Дмитренко у вікно і стрелив. Галан як стояв, так і похилився на стіл грудьми. Увесь стіл — у кровищі. Только і встиг сказати до правлінців: "Прощавайте, товариші!.." За наші, більшовицькі, ідеї загинув, на бойовому посту, геройською смертю. І хоронитимемо, як героя, усім селом.

Батько з Будьонним невдовзі кудись пішли. Можливо, батькові випало не лише хату Галанові будувати, а й хату вічну — труну, не знаю. Можливо, в контору, де працювали слідчі, їх тоді наїхало в Петрушин видимо-невидимо, у всіляких строях — і міліцейських, і військових, і цивільних. Допитували десятки, якщо не сотні людей. Втім, Іван Дмитренко ніколи і не приховував своєї ненависті до Галана, перед багатьма обіцявся його убити. Особливо, коли Галан побив його матір, що несла з ферми картоплю. І ніби самі вони не один раз одне з одним хапалися за грудки по темних кутках, але люди бачили.

Ідучи того ранку до школи, я думав не так про Галана і Дмитренка, якого майже не знав, а — про Маню, співчуваючи їй. Якщо почнеться у

класі кагал, думав я, і будуть цькувати Маню, як мене колись, перед усім класом, скажу, що сестра за брата не відповідає, що б він не вчинив. Але Маня не прийшла до школи. І не прийшла наступного дня, коли нас вишикували в дворі і колоною повели на кладовище, де урочисто хоронили — з духовим оркестром і промовами — Галана. Потім дорослі розказували, що незадовго до урочистостей хтось сипнув у викопану могилу корзину лайна, знову тягали людей до слідчих, але так і не дізналися, хто це зробив. Над могилою встановили не хреста, а дощату пірамідку з жерстяною зіркою на вершині, вифарбовану в червоне. Пірамідка червоніла на кладовищі усе моє дитинство, а потім струхлявіла, розсипалася, і тепер лише зелений пагорочок мітить місце, де закопано тіло повоєнного голови колгоспу, усе руйнує, вирівнює, згладжує невблаганний час…

Здається, Маня так і не прийшла більше до школи. Дмитренка судили досить швидко, тої ж весни, дали двадцять п'ять років. Нас уже розпустили на канікули, уже я добре завчив дорогу через яр до сільської фельдшерки, бо матері моїй усе частіше робилося погано, вона не могла тижнями підвестися з ліжка і посилала мене просити ліків. Край яру, біля двору Дмитренків стояла підвода. На лантухах з одежею сиділа Маня. Я стишив ходу і ледь чутно промимрив:

— Драстуй…

— Драстуй і прощай, Дроздику! — відповіла Маня.

— Чого се прощай? СКОРО ЗНОВУ У ШКОЛУ ІТИ, ти вже читанку маєш?

— Уже я до іншої школи ходитиму, далеко одсюль. Нас висилають, аж у Сибір, там, кажуть, холодно. Але я холоду не боюся, я на лижах люблю ходити. Згадуй мене, не забувай, як ми в апуку грали…

Я побіг, бо очі мені сльозилися. На містку через яр озирнувся: Маня дивилася мені вслід. Коли я вертався од фельдшерки, підводи уже не було. Маня Дмитренко назавжди зникла з мого життя.

Щоб з'явитись через півстоліття на сторінках цієї книги.

Не знаю, яким чудом ми пережили ту голодну весну. Бо люду, особливо дітей, мерло чимало. Старці, найбільше із сіл північніших, де земля — піски та торфовища, ходили попід вікнами гуртами, а подати їм не було чого. Щойно перечитав я своє оповідання "Солодкий цвіт акацій", видруковане у грудні шістдесят другого року. Все у ньому — правда, окрім оптимістичного обрамлення — на початку і в кінці твору, яке умовив мене дописати редактор: про м'які, теплі паляниці, що "лежать на довгій лаві, хизуються круглими щоками крізь вишиваний рушник — щойно вийняті з печі..." Мати, якій, до речі, присвячене це оповідання, "ласкаво бере їх в обидві долоні і любовно кладе на полицю, під саму стелю, — м'які, теплі паляниці, багато м'яких, теплих паляниць, що пахнуть капустяним листям". Не те що мати не дочекалася тих пишних паляниць, вона пережила весну сорок сьомого року, але не пережила осені, — ніхто не дочекався. Ще в літі п'ятдесят третього року я ночі і дні вистоював черги за хлібом під гастрономом, на П'ятикутках, у Чернігові, і ніс дві цеглинки, двадцять кілометрів, додому, голодний, відщипуючи по крихточці, бо вдома — мачуха... Я написав про це в "Спектаклі", не хочу повторюватися. Тільки й того, що в наступні роки, після сорок сьомого, ми не вмирали з голоду, але і не жили, а животіли. Я вперше наївся хліба аж у п'ятдесят шостому, коли пішов на роботу в редакцію.

Усе в оповіданні — правда. Ще й не повна. У нас справді був цуцик Агай, сестра привела з міста. Він їв хрущів, траву, а потім крихітні зелені яблучка, що сипалися з яблунь, а потім, охлялий, самі ребра, побіг од нас у поля і вже не повернувся. Мати рвала цвіт акацій, сушила, товкла і пекла з нього сковородники. Вони мали нудотно-солодкий, трав'янистий смак, але голод — не тітка, ми їх їли. Відтоді мене нудить навесні, коли цвітуть акації.

"...Над Іванком — небо. А по небу пливуть булки. Мати казала, що булки м'які і білі. "Як хмари?" — спитав Іванко". Здається, булки я вперше побачив на весіллі сестри Люби в Чернігові. А паляниці — в кіно, як про це й написано в оповіданні "Солодкий цвіт акацій". У ті роки багато разів "крутили" в селі фільм "Кубанські козаки". Чого там тільки не було на столах! Грошей на квиток я не мав. Але існувала тісна, задушна лазівка — попід сценою сільського клубу. Пірнаєш у нору, в призьбі повзеш вужем у непроглядній пітьмі, у куряві, а випірнаєш у темній, прокуреній залі, де показують кіно. Вмощуєшся біля чиїхось ніг, під самісіньким екраном, і, роззявивши рота, ковтаючи слинку, "їси" голодними очима на полотнянім екрані "високі, підсмажені паляниці". "Залу проковтнула темрява, безвість; був тільки Іванко та паляниці на екрані, та материна розповідь про хліб — неначе казка".

Тієї голодної весни у шкільному флігелі відкрили їдальню. Але підгодовували у ній лише вчителів і учнів, чиї батьки загинули на війні. Мій батько воював, але повернувся живим. І мені не належало їсти. Яка то була мука, ходячи в перерві навколо флігелька в шкільному дворі, ловити пахощі їжі! Одного травневого дня вчителька пожаліла мене, завела до їдальні і попросила повариху дати мені її порцію. Вперше за багато тижнів, та й місяців, їв я суп із картоплею і їв справжній, без акацієвого цвіту, без остюків хлібець... Досі я пам'ятаю той супчик, кожну картоплинку, навіть як вона лежала в тарілці, і, кусничок хліба, що мені його одрізала повариха. Ще мені налили чаю, із цукром! Але я рукавом перевернув ту чашку, чай розлився по столу, потік на підлогу. Я вибіг із флігелька, сів на ґанку і ридма ридав. Герой роману "Спектакль", що йому я подарував своє дитинство, вигукує: "Часом мені хочеться струсонути світ, як грушу, щоб отой бородатий дідусь із материних ікон глянув із верховіття світу на мене, комашину, а я гукнув йому: "За чиї гріхи ти мучив мене, Боже?!"

Досі не знаю, не відаю.

Але якщо вважати покоління за шмат заліза, з якого належить викувати у сільській кузні щось путнє, то десь так і треба було робити:

розпікати його у горні, знову і знову тиснучи на руків'я міхів, класти розпечений шмат на ковадло й щосили лупити по ньому важкими молотами, брати залізо велетенськими обценьками і класти у корито з водою, гартувати… Так робив із залізом у нашій кузні Петро Петрович. Хай викувало з нас життя не крицю (з багатьох таки крицю!), але живих людей.

Якщо не боятися голосних слів, то воно, покоління шістдесятників, змінило долю земного світу наприкінці двадцятого століття.

Картоплю навесні сорок сьомого садили майже самим лушпинням, з білими, виткими паростками. Але садили. Висівали в землю усе, що могло прорости, що зберігалося жінками навіть на грані голодної смерті у рукавичках, на дні скринь. Аби лише не гуляв город улітку. Бо на грядку біля хати тільки й була надія. І ось літо достигало. А з ним оживала і надія на життя. Картопля, на диво, вродила, навіть із паростків. І ось уже мати варить супчик: із кропиви та молоденьких, ще майже прозорих бульб. І кулешик — із достиглих у полі, на узвишшях житніх колосків, вим'ятих у приполі. Зачервоніли порічки, відтак і вишні. Першу молоду кукурудзу мати терла на терці, увесь качан, довго варила, і те пійло теж звалося супом. Потім налилися соком яблука, ранні, солодкі. І настав день, коли мати нажала в городі снопик жита, вимолотила цуркою у постилці, перебрала по зернині, а батько змолов те зерно на ручних жорнах. І запахло у хаті хлібом: мати спекла сковородника… Але матері нашій уже не їлося.

— Дак не знаю, що б я такоє і з'їла, ніщо яно на душу не йде…

У пам'яті Хлопчика викарбується назавжди: мати стоїть на задвірках у яскравому серпневому сонці, святково вбрана: чорна спідниця, біла, в квіточках, кофта, біла хустинка на голові, можливо, празник, можливо, Перша Пречиста, і батько та Марія пішли на храм у Чорторийку, але очі в матері печальні, біль уже вселився в неї і тепер не залишить її ніколи, до смерті, мати дивиться кудись вище шляху, вище хутірських хат, вище дерев. Хлопчик душею відчуває: щось негаразд діється з матір'ю.

Горнеться до неї, материні руки пестять його чубату голівку, але сама матір — десь далеко-далеко, можливо, на краю світу, хоч Хлопчик і не знає, де той край…

— Принеси, синочку, мені сливку солодку.

Хлопчик біжить стежкою через город, зігрітий сонцем, у вишеньки, де росте слива. Сливи ще тверді, але Хлопчик видряпується на саме верхів'я, тут, у сонці, сливи вже майже стиглі. Рве їх, кладе у кишеньку на грудях, обережно, щоб не розчавити, сковзує вниз. Мати сидить на призьбі хати, притулившись спиною до білої стіни, така ж біла, аж прозора з лиця. Хлопчик простягає до неї пригорщі, повні рожево-сизих слив. Мати бере одну, надкушує і кладе назад, у пригорщі:

— Уже мені ніщо не смакує, синочку…

І невмолимо приходить осінь, найтрагічніша в моєму дитинстві, а то і в житті.

У більшість сімей горе вривається зненацька, нежданo. У нашу родину воно вповзало повільно, як змія.

Мати знала. Наприкінці серпня сестра Люба їхала вчителювати в Ізмаїльську область. Мати прощалася із своєю старшою дочкою, чи не найлюбимішою, назавжди. Підводу, якою батько віз Любу на станцію, вона проводжала до самого містка на Халявинському шляху, а коли батько хвицьнув коней, бо запізнювалися до поїзда, бігла слідом, поки і не упала серед шляху в куряву.

5

Утекти від спогадів чорних до спогадів світлих, від смерті до життя, від ночі в день осінній, пахучий, настояний на літі…

Віддалити мить, яка зробить присмерковим твоє життя на багато років уперед, сховатися в кольоровий сон ранньої осені, як ти ховав голову під подушку, відгородившись од гіркої реальності, згорнувшись клубочком на теплій черені печі…

Жовті листочки осокорів, провісники осені, на ще зеленій траві, у яркові край шляху. Сказати жовті листочки — не сказати нічого. Бо насправді ти сприймаєш їх як чудо, як мазок пензля на геніальному полотні такої близької і такої незбагненної природи, ти їх всотуєш у душу, вони світяться, промінять золотисте сяєво, ніби злетіли не з дерева, а із самого сонця. З темного плеса городу випірнають гарбузи, жовто-оранжево-зелені, поважні, втаємничені, поки батькова сокира не розчахнула їх навпіл, відкривши світові білі, полив'яно-блискучі човники зернят між червоних, соковитих берегів. З волоського розлогого дерева у саду падають горіхи, вони ще в брунатно-зелених кожушках, які від удару об суху землю розстібаються на всі ґудзики, являючи світові коричневу, з вологим блиском голизну…

Шкільний клас пахне осіннім садом, бо в кожного під партою — яблука, які ми гриземо на великій перерві. Одного дня до класу заходить Павло Павлович, викладач ботаніки. Він весь зігнутий, наче знак питання, у нього геть біле волосся і довга, біла борода. Він навчав ще мого батька, давно пенсіонер, але повернувся до школи, бо не вистачає учителів. І мовить до нас Павло Павлович:

— Дітки мої! Ви на перервах їсте яблука, а недогризки із зернятками викидаєте в смітницю. А з кожного зернятка, якщо коло нього розумно походити, може вирости велика яблуня. Так само і груша із грушового зернятка. Люди, які доживуть до того часу, їстимуть із вирощених вами дерев плоди і вам дякуватимуть. Я розстелю на підвіконні газетку, ви зсипайте на неї зернятка яблук та груш, а потім я знову до вас зайду і ми разом даватимемо їм раду.

Ми так і робили. Ми зібрали чимало зернят, ними були засипані усі підвіконня в класі. Потім прийшов знову Павло Павлович із горщиком у

руках. Він зібрав зернятка у горщик. Покликав нас із собою і ми пішли за старим учителем, хто хотів садити майбутній сад. Зернятка у горщику Павло Павлович перемішав із піском, сам горщик поставив у куточку шкільного льоху. Навесні ми з ним посіяли зернятка на грядці. Років через три з них викохалися саджанці. Розсаджували ми їх по схилові, нижче школи, уже без Павла Павловича, його не стало. Уже інші учні щепили дички культурними черенками, ми на той час закінчили семирічку. Але й досі на схилі, над яром — сад. Школу давно розібрали, побудували нову, у центрі села, а сад зеленіє…

Втім, скільки б не малював я оптимістичних, життєствердних картинок, осені сорок сьомого року не обминути, вона в мені, вона навіки зі мною, як невиліковна рана…

Здається, у класі другому я навчився переставляти фігури на шаховій дошці. Сказати, що гра мене захопила, знову ж нічого не сказати. Я марив нею ночами, творив у сні неймовірні комбінації, дохопившись до дошки, тремтів весь, як у гарячці. На всю школу була одна шахівниця із замацаними, надломленими дерев'яними фігурками, на перервах її захоплювали старшокласники. Один час я бігав до школи вдосвіта у мороз, у завірюху, в дощ, з'являвся там разом із прибиральницями, вони розпалювали сирим торфом грубки, а я — біля вікна, за яким ледь сіріло, дерев'яніючими від холоду пальцями совав фігури, розігруючи сам із собою пристрасні шахові двобої. За кожну нову книжечку, яку привозив із міста вчитель, ми, без перебільшення, билися між собою. Одного дня він привіз брошурку про будову Всесвіту, дещицю прочитав з неї на уроці, показав здаля малюнки та схеми, пообіцявши комусь із нас дати її додому на одну ніч. Щойно задеренчав дзвоник, ми підхопилися з парт і кинулися до його столу. Учитель підняв брошурку, тримав над своєю головою. А ми жадібно тяглися до неї руками, оточивши учителя тісним колом. Через півстоліття я віддаляюся від того гуртика школярів, дивлюся на нього збоку. Простягнені до брошурки дитячі руки, ліс рук, то крильця, які з часом зміцніють, виростуть, на них моє покоління полетить у своє майбуття…

Нас палила духовна спрага.

І це в глухому поліському, забутому Богом і людьми, повоєнному селі.

Я знову тікаю від осені сорок сьомого, боюся зазирати в неї, як боявся Хлопчиком зазирати у наш глибочезний хутірський колодязь. Але її справді не обминути і не забуть. Вона — в мені. Перша половина осені наче провалилася в непам'ять, її нема. Хоч горе уже на порозі хати, мати давно лежить у чернігівській лікарні, сестра Марія невміло ковзає рогачами по горщиках та чавунах у печі, плаче, ідучи доїти корову, бо корова знає лише нашу матір і вибиває ратицею дійницю з Маріїних рук. Батько, засукавши рукава солдатської гімнастерки, у якій і досі ходить, місить тісто в діжі, тісто не підходить, лежить каменем на дні діжі, Марія виймає з печі не паляниці, а пласкі матаржаники, та ще й присмалені зверху до вугільної чорноти. Повертаючись зі школи, я зазираю у порожні горщики і смакую картоплею, звареною в мундирах у великому чавуні для свиненяти та курей. Носимо з батьком картоплю з городу, зсипаємо, вогку, під піл, двері — навстіж, хата вихолодає, піч — ледь-ледь тепла, зігрітися нема де, гостре, до сліз, відчуття незатишку і сирітства...

Мати — осердя домашнього світу. Осердя вийнято — і світ вочевидь розвалюється.

Я таки боюся повертатися, навіть подумки, у ту пізню осінь сорок сьомого року, мокру, холодну, осінь мого сирітства. Це все одно, що зривати марлеві бинти, присохлі до рани, або висмикувати шви після операції. Біль (через стільки літ) майже фізичний. Ліпше я процитую з уже написаного про той час, рядки із повісті "Музей живого письменника...": "А потім — пізня осінь. Холодний дощ. Я, виголоднілий, броджу між вишень, шукаю на деревах розмоклий ґлей, гіркуватий од лусточок кори. Батько поїхав зранку забрати матір з міської лікарні. Нарешті уже в сивому, гнітючому надвечір'ї (навіки воно — в серці моїм) — підвода на шляху. Біжу через клинок грузького поля. Мати лежить на

возі, встеленому соломою. Батько, в солдатській шинельці і солдатській шапці, плуганиться поруч із підводою. Мати підводить голову: "Синочку мій, на кого ж я тебе, такого малого, залишу?!" Тепер, уже на схилі життя, я, пишучи ці рядки, плачу. А тоді не плакав. Ще гаразд не розумів, що відбувається. Мати повернулася додому помирати, відмовившись од операції: "Луччей удома помру, анєй під ножем". Наступного дня на печі вона, слинячи хімічного олівця, на аркуші з мого шкільного зошита писала листа старшій дочці. Дописавши, мати згорнула аркушик і поклала на трям, над комином: "Як приїде Любка хоронити мене, оддаси, синку, писемцо йой..."

Подиву гідна пам'ять наша, подиву гідне те, про природу чого ми так мало і досі знаємо, — час. Пам'ять, бо я не те що пам'ятаю, згадуючи тепер, як у тумані, той похмурий осінній день, коли мати писала листа до Люби. Я знову увесь — у тому дні, у тих хатніх присмерках, на печі, коло віконця, а мати лежить, накрившись ряденцем, бо й на печі їй холодно, біля комина. Підклавши мою читанку, мати шепоче про себе, але я чую слова листа: "Донечко моя, сонечко моє, соловеєчко мій, радість моя, надієчка моя..." Потім мати складає аркушик трикутником, як звикла складати листи до батька, коли він був у війську, і просить мене покласти листа на трям: "Ти ж тольки не забудь писемце оддать, як Любка приїде, а мене вже не буде..." Мати — тут, на печі, коло мене, говорить до мене, і я не можу збагнути, як це її раптом не стане, навіть в уяві своїй не здатен я перебрести через якийсь десяток днів і ночей, що відділяють її од смерті. І я запитую по-дурному, зовсім по-дитячому: "А де ж ви, мамо, будете?.." — "У земельці сирій, у земельці, — відповідає спокійно, чи так мені здається, спокійно мати, — а душа моя із Богом розмовлятиме..." Я беруся до уроків (на завтра багато задано), а кінець чверті скоро, потім біжу на вулицю гулять, а коли вертаюся під вечір додому, у нас порядкує сільська фельдшерка, хата повниться важким лікарняним духом. Фельдшерка наказує мені ще трохи погулять на вулиці, я довго сиджу на ступі за хатою, сіється осіння мряка, зі стріхи скрапує вода, сутінки накочуються з поля, мені хочеться плакати, але сліз немає, за мене плаче низьке, хмариste, холодне небо...

— Господи, Боженько, Татоньку небесний, — шепочу я до співчутливого, заплаканого неба, — порятуй мою матінку, зроби так, щоб їй не боліло, зроби так, щоб вона жила довго-довго…

З неба уже не мрячить, а сіється крижана крупа, вона шелестить об сухе яблуневе листя, об сухий бур'ян на городі, шелестить заспокійливо, багатообіцяюче, шелестить до мене. Я обережно, щоб не рипіти дверми, заходжу до темної хати, батька і Марії ще нема, на роботі в колгоспі, а мати спить за комином на печі. Я знімаю чоботи, спинаюся на лаву, чеберяю поза столом на покуття, над яким ікона Спасителя, так його називає мати, в обрамленні із сухозлотиці, що ледь-ледь світиться у загуслій темряві хатнього кутка. Стаю навшпиньки, дотягуюся обличчям до ікони, гарячкове цілую холодне скло, за яким Образ Його, аж тепер плачу, по-справжньому, гіркими слізьми, що зрошують скло. Уже багато років ікона ця (нею вінчалися мої батько й мати) висить у моїй київській квартирі, скло її вимите і витерте до блиску, а й досі на нім — незмиване — сліди моїх дитячих сліз…

Опісля тих молінь моїх матері справді полегшало, вщух біль. Правда, вона нічого не їла, лише узвар пила. Нарешті одного ранку вона попросила їсти — сметанки. Марія налила їй у блюдце, подала на піч. Ми з Марією поспішали до сільського клубу на свято, було сьоме листопада. Я мав читати зі сцени свого віршика, про щастя жити в Країні Рад. Я відбарабанив вірша, жодного разу не збившись, під оплески вдячних і схвильованих односельців зійшов зі сцени, сів біля вчительки. І раптом мені страшенно заболіла голова. Такого болю я ще не знав ніколи. Я трохи не втрачав свідомість. Обхопивши голову руками, прихилився до плеча вчительки. В очах — темніло.

У ці хвилини помирала моя мати.

Біль вщух так само раптово, як і почався.

Коли ми з Марією повернулися додому, на столі горіла свічечка. На лавах сиділи похнюплені сусідки. Побачивши нас, батько схилився на край столу і безутішно заплакав.

Наступні дні — як зойки, короткі, болісні моєї пам'яті.

Батько у дворі майструє з вербової гілляки хреста. Хтось із сусідів зауважує, що верба недовговічна, скоро згниє, струхлявіє. Батько обіцяється згодом витесати і поставити на могилі дубового хреста. Він ніколи цього не зробить, забуде про свою обіцянку, одружившись десь через рік на молодусі. Хрест справді струхлявіє, упаде, і я, з часом порозумнішавши, так і не знайду материної могили, хоч шукатиму її на сільському кладовищі довго і уперто, серед тих же безіменних могильних хвиль.

Мати лежить на столі в труні, у руках її — свічечка. Повна хата людей. Я сиджу на полу серед подушок. Жінки зиркають на мене співчутливо: сиріточка…

Найдовша і найстрашніша в моєму житті дорога — до сільського кладовища. Грузька, розмокла, в баюрах — чорна вода. Січе дощ навпіл із снігом. Солоний — для мене — дощ. Ковзаючи, шпортаючи в баюри, бреду за материною труною. Яма на кладовищі — як рана землі, моя незагойна рана. Навколо ями — в'язка, вперемішу із водою і снігом, глина. Востаннє цілую матір у холодне, як крига, чоло. І вперше у моєму житті — безжальний, діловитий стукіт молотків: забивають гвіздками віко труни. Труну на вірьовках опускають у провалля могильної ями, закидають розмоклою глиною. Дощ ляпотить об глиняний пагорок.

— І небо плаче за Параскою, — зітхають хутірські жінки.

Я не розумію, чому небо має плакати за моєю матір'ю, якщо вона уже на небі. Те, що закопали у мокру глину, не матір моя. Дядьки витирають лопати об бур'ян на канаві довкола кладовища. Обважнілі хмари

торкаються гребеня колгоспної клуні. Вертаємо в село. В Артемовій вуличці нас настигає липка, непроглядна сніговиця. Земля, дерева, хутірські хати — у білому савані. У смерті — білий колір лиця. Як у моєї матері, коли вона лежала в труні.

Того ж чи наступного дня, не пам'ятаю. Білий морок за вікнами. Я у хаті — сам. Сестра — на фермі, батько тупцяється у дворі, по господарству. На підвіконні — кисле, з бочки, потемніле яблуко. Приніс хтось із сусідів на похорони. Я надкушую яблуко і випльовую — смак гнилизни, дух смерті.

Те квашене, зчорніле, підгниле яблуко на підвіконні порожньої, сповитої у сутінковий смуток хати — остання крапка у книзі пам'яті моєї про смерть матері...

Книга третя

1

Хлопчика уже не було, а мене ще не було.

Я вилузувався з Хлопчика, неначе бабка-болотянка з личини, що вибралася з води на гілку вільхи: личина тріскається навпіл, з'являються голова і передні ніжки, а за якусь годину теплий вітер уже сушить її ще крихітні, сизуваті крильця.

Смерть і похорон матері зробили мене не по роках дорослим.

Мені відкрилося небо і я навчився літати. І літаю досі. У снах, звичайно. Хоч це і не просто сни. Занадто вже вони реальні для снів. Що б там не писали мудрі фізіологи, самою фізіологією пояснити їх не можна. Бо у снах відкривається мені інша реальність, неземна. Це спершу, зусиллям волі одірвавшись від землі, я пташкою пурхаю між звичних земних реалій, дерев, будинків, круч, над міськими майданами і

вулицями, виписуючи віражі, аби не торкнутися оголених дротів електромережі. А потім, знову ж таки неймовірним зусиллям волі, я долаю невидимий бар'єр, що відділяє наш світ від сусіднього, і моїм не подивованим, бо я уже тут бував, можливо у снах, можливо, в іншому житті, очам відкривається неймовірно барвиста просторінь, над якою уже не пурхаю, а ширяю, ніби не існує і ніколи не існувало звичних законів земного тяжіння у вільному легкому леті. Минає сон, якщо це сон, опускається завіса, але прокидаюся я з трепетним відчуттям щастя, безмежності, багатоваріантності світу, і це відчуття щастя — надовго в мені, назавжди...

Опісля смерті і похорону матері я існую у двох світах.

Усе, про що пишу і писатиму в цій книзі, я насправді переживав і переживаю, це не данина модній нині містиці, та й містики в оповіді моїй немає, хоч не усе з описаного здатен розікласти по раціональних поличках куций людський розум.

Тіло матері, холодне, наче крига, поклали в труну, віко прицвяшили, опустили труну в яму на кладовищі, закидали мокрою, в'язкою глиною, усе це відбулося на моїх очах.

Але мати ще довго приходила у сни мої, і через багато років приходить, час від часу знову. Почалося це все, коли на підвіконні, у хаті нашій стояла скляночка з водою, аби з неї могла напитися душа материна. Ніхто з неї не пив, хоч я подовгу, звісивши голову з печі, потайки стежив за склянкою на підвіконні. А вночі, щойно засинав, невідома сила одривала моє тіло (таки тіло, бо й потім, прокинувшись, воно пам'ятало дотик тієї невідомої сили, ніби брали мене попідруки і несли перед себе) від постелі, і воно пливло, невагоме, попід стелею через усю хату. Я згадую ті свої польоти уві сні, коли бачу на телеекрані ширяння нинішніх астронавтів у космічному кораблі на орбіті. І так само, як космонавтові годі вийти за межі корабля, в небесний простір, так і можливості невідомої сили були обмежені стінами нашої хати. Я плив над комином, вздовж тряму, де лежав трикутничок материного листа до

старшої дочки (Люба приїхала, здається, лише на сороковини, довго ішов лист про смерть матері), втишувався коло нього, ніби нагадували мені про те послання, аби я не забув, опускався до вікна, за яким білів сніг. Потім той ранній сніг розтанув, і тільки контури дерев проступали крізь осінню, темну ніч. І знову я плив над полом, над столом, над лавами — до божниці на покутті. Тим часом хата наповнювалася холодним, сріблястим сяєвом, ніби відблисками снігу за вікнами або відблисками зір на морозному небі, коли снігу раптом не стало, і в тому сяєві бачив я рушник, вишитий матір'ю, на божниці, очі Спасителя, великі, світлі, з карими зіницями. Його високочоле лице, обрамлене довгим волоссям, Його благословляючу руку у вікнині візерунчастої сухозлотиці. Сяєво лолотливо текло по сухозлотиці ікони, як по чистому зоряному небу, від того здавалося, що стіни хати зникають, розчиняються в просторі і Бог дивиться в душу мою не з рукотворної ікони, а з глибини небес. Але німіла душа моя до нього, бо я не міг вибачити Богові смерті матері. І я плив далі, повз настінного годинника, що невтомно метляв маятником, повз голодний, відколи не стало матері, мисник, що клацав вирізьбленими з дерева зубами. Нарешті підпливав я до комина, сірого в примарному сяєві, з поличками для каганця, сірників, гусиного крила, яким змітають куряву, пічурками для батькового кисета з тютюном, шил, дратви, кленових (для чоботарства) гвіздочків і тут надовго затримувався, можливо, через те, що біля челюстей печі проминула значна частина материного життя. А може, піч, стара, давня, як світ, як хата, як небо над хатньою стріхою, піч, на черені якої виросло уже не одне покоління нашого роду, уособлювала щось більше, значиміше, аніж місце, де булькотить у горшках вариво і печеться хліб. Я підпливав до самої стелі, торкаючись чолопочком голови тряму, опускався вниз, до підпіччя, в якому серед зими жили кури, знову піднімався і плив убік, до лежанки, і вертався назад, аж до рогачів у закутку, між піччю та стіною. І так — багато разів за ніч, і багато ночей. Мати ніби охрещувала мене родовою піччю, благословляла нею на довге життя, знову і знову нагадувала, аби я ніколи не забував гнізда, в якому виріс…

Потім сріблясте сяєво поволі гасло, хата поринала в темряву, у ніч, у сон, а невідома сила вертала мене на черінь, під тепле ряденце. Я засинав у сні. Але і засинаючи, знав, що мати стоїть на лежанці, коло мого узголів'я, пестячи рукою мою давно не стрижену голову, бо батькові не до того, і рука її не крижана, як у труні, а тепла, ніжна, жива. Я прокидався і біг до школи з відчуттям щастя, бо мати моя, хоч і померла, але була зі мною, в мені. Але минуло сорок днів і ночей після її смерті, приїхала з-під Ізмаїла сестра Люба, зійшлися сусіди та близькі родичі, ми пішли по задубілому від грудневих, безсніжних морозів полю на кладовище, Люба впала на закрижавілу глину могильного пагорка, її довго не могли одірвати, назад вели попідруки.

— Не плач, не горюй, Любко, — сказала Ольга Богулина, — теперечки її душонька на небі, їй там лучченько, анєй нам на землі сій проклятій…

Наступної ночі мати не прийшла у сни мої і вже не приходила впродовж десятиліть. Можливо, через те, що я знав із розмов дорослих: тепер моя мати — на небі, далекому, недосяжному для живих. А можливо, з інших причин, згідно одвічних законів людського буття, в які ми віримо і не віримо, боїмося не вірити і боїмося вірити, всупереч тверезому, аж надто тверезому розумові нашому…

Мати прийшла до мене знову декілька років тому. Коли я, зневірений, товкся по закутках свідомості, з гірким посміхом стежачи за колотнечею новітніх політруків у попівських рясах. Втім, не так. Не це — головне, не вони. Земної церкви із фальшю її професійних слуг я не празнував ніколи, вважаючи, що в діалозі між Богом і людиною посередників не потрібно. Тут інше, глибше. У пошуках своїх, болісних сумнівах я підійшов до краю безодні, в яку так солодко пірнути, аби забутися. Тільки погодитися, що нічого нема, і не було, і не могло бути, бо занадто кривава, безглузда товчія людства по колах своєї історії, а ідея Бога над нами — занадто примарна самими людьми з безвиході, сплетена зі страху перед смертю та мінлива в часі. А є лише жорстокий закон виживання в земному болоті, єдиний для всіх істот — від бактерії,

амеби до людини, яка, завдячуючи розумові, хапається за соломинку віри і тоне разом з нею безслідно в безупинному потоці часу.

Мати прийшла до мене, коли я, працюючи над романом "Листя землі", тонув у спогадах про найкривавіші трагедії двадцятого століття. "Як же міг справедливий, людинолюбний Бог дозволити згноїти у в'язницях і таборах, заморити голодівками, забити на фронтах біля ста мільйонів європейського люду?" — запитував я у сановитого церковного діяча. "Це потрібно було, аби люди знову навернулися душею до Бога..." — незворушно відповідав він. Так міг чинити лише жорстокий старозавітний Бог, якого я ніколи не розумів, тим більше, не міг полюбити. Але якщо навіть і так, то чи не завелика, не застрашна плата за навернення людської череди до віри? Тим більше, що через загиблих, замордованих, заморених добра половина люду щиро вірила у Всевишнього. Я вже не кажу про мільйони діток, які так і не встигли согрішити, навіть у наївних помислах своїх, а були безжально покладені під гільйотину історії. Я ніколи не забуду дитячих черевичків, виставлених у музеї Освенціма. Та будь-яка сила, якою б жорстокою і незворушною вона не була, не стрималася б, спостерігаючи з небес за кривавим земним дійством, втрутилася б, зупинила його, якби мала хоч найменшу змогу втрутитися і зупинити.

Отже, Бог — щось інше, аніж старозавітний судія і вершитель доль людей та народів. Або Він — у кожному з нас і страждає разом з людьми на розпеченій земній сковорідці. Або Його нема, що страшно вимовити, не те що написати, бо тоді уся наша кривава колотнеча на планеті, усе наше життя позбавлені будь-якого сенсу...

У ті пам'ятні дні я бродив по халеп'янських полях та кручах і просив, молив Бога: "Дай хоч якийсь знак, що ти є, що Ти чуєш мій зойк до Тебе!" Був єдиний знак, доступний мені: краса світу, земного і небесного. Якщо забутись і не думати, що ховається за цією прекрасною, барвистою завісою. Я не знаходив у собі сили забутись і не думати. Я страждав, як не страждав досі ніколи. Ось тоді мати і прийшла до мене, у мої полохкі, неспокійні сни.

Долаючи тяжіння земне, обминаючи павутиння електромереж і вершини дерев, розриваю невидиму завісу між двох паралельних світів і звільна ширяю над килимом, далеко внизу, зітканим із усіх семи кольорів райдуги. Це вже було, у моїх найкращих снах, це вже я знаю. І раптом коло мене з'являється вона, мати. Ні пам'ятних рис земного обличчя, ні знайомих обрисів постаті, лише щось яскраво біле, схоже на сніп променів стиглого, денного сонця. Але це справді — вона: давно забуте тепло материнської любові огортає мене в такий же яскраво білий (із сонячних променів) невагомий і невідчутний скафандр. Ні, не так, бо це не скафандр. Це щось на зразок космічного човника, як сказали б люди учені, у формі видовженої маківки, згусток невідомої енергії, капсула із замкнутого в самім собі простору, якими їх малювали на середньовічних іконах, а фантасти трактують їх нині як міжзоряні кораблики. Тепер ми летимо поруч, усе вище і вище, тане, зникає, губиться в просторі барвистий килим, і тільки синь небесна навколо нас. Мені стає на мить страшно, бо усе-усе, до чого я звик на землі і навіть у паралельному світі, переінакшується. Я — ніби дерево, яке буря вириває з корінням, несе над землею, і коріння сохне, обпалене гарячим повітрям. Тут мати бере мене за руку. Я не відчуваю руки її, на дотик, але знаю, що моя долоня — в її долоні, пальці наших рук переплетені. І мій страх минає. Синь навколо нас прозорішає, вона вже переплетена золотистими нитками, що їх промінить назустріч нам невідоме світило. Це не сонце, бо сонце, дрібне, комашине, блимає десь збоку од нас, як одна з незчисленних зірок. Сяєво наповнює весь небозвід, увесь світовий простір, зупиняється плин часу, ми вже не летимо, ми застигаємо в золотистому сяєві, як у бурштині, навіки, хоч що таке тут вічність, лише одна мить. Я — на порозі таємниці, якої так прагнув, благав, молив. Незвідане досі щастя переповнює мене. І все гасне. Мабуть, є грань, яку не дозволено переступити живій людині, навіть у сні.

Я прокидаюся. У своєму халеп'янському кабінетику. Шумлять за вікнами дерева у березі Жолудівки, на вербах квилить нічний птах. Пес Жульєн на килимку біля дверей похропує, наче людина, і суче у сні лапами. Примарне місячне світло переповнює кімнату, і вона, здається,

ось-ось одірветься од землі, наче повітряна куля. Я відчиняю вікно у сад. Під яблунями в траві шерхотять їжаки. Місяць ще пасе череду зірок на чистій половині неба, але друга половина уже затягнена хмарами, в яких спалахують ще німі, бо далекі, блискавки. Теплий літній вітер, з полів пахне жнивом і дощем. Я запалюю сигарету і вже не сплю до ранку, несподівано яскравого, сонячного, бо хмари відсалютували і попливли у бік Києва — мити чуби міщанам.

Щастя, любов і вдячність до матері нуртують у душі моїй збуреній. Щось таки є у світі, хай наш куций земний розум і не здатен збагнути — що.

Можливо, це теж ілюзія, але щаслива ілюзія, без якої неможливо жити.

Батько відвозив Любу на станцію по голощоку. Сніг, який було випав у листопаді, розтанув, земля взялася мерзлим струп'ям. Віз торохкотів по вибоїстій дорозі, наче трієр на току. Сестра сиділа на краєчку воза біла, аж синя з лиця. Напередодні я сказав їй нарешті про листа, залишеного матір'ю, хоч батько і забороняв мені це робити. Але ослухатися матері, хай і мертвої, я не міг: вона знову і знову нагадувала про нього в снах моїх. Читаючи материного листа, сестра ридала ридма, її відпоювали водою, — уже тоді слабувала на серце. До школи я того дня не пішов і довго брів за підводою, сестру я любив, та й не хотілося вертатись у порожню хату. На клинку поля за Хутором паслися по озимині колгоспні коні. День був хмурий і пронизливо холодний.

— Випустиш корову на озим, — сказав батько. — Тольки наглядай, щоб вовки йой тельбухи не випустили…

Я одчинив хвіртку на город, і корова повільно, злизуючи із закрижавілої землі сухий бур'ян, побрела через сад на озимину. Дорогу вона знала. Я переступив поріг хати. Тиша обценьками здавила серце. Що б я тільки не дав (хоч що я міг дати і кому?), аби з-за комина

прошелестів — хай тихий, кволий! — голос матері: "Се бо ти, Володю?" Не прошелестів, лише мишва шкреблася в підпіччі. Крізь давно немиті, зарюмсані шибки вікон цідився грудневий день, але по кутках і навіть під стелею клубками кіптяви висіла похмур. Немає нічого страшнішого, аніж людська оселя, з якої нещодавно винесли ногами уперед господиню. Немає нічого страшнішого, аніж тиша в осиротілій хаті. Я кинувся геть, хряснув дверми, і хатніми, і сінешними, аби відгородитися від важкої, моторошної тиші. Вороння текло над Хутором чорною, болотяною рікою. Зрідка політував сніг, спіймана у долоню сніжинка танула і ставала сльозою. Світ був широкий, але не було у нім гнізда, в якому я міг би згорнутися в клубок, одігрітись тілом та душею і забутись. Мати пішла з цього світу і усе забрала з собою. Лише мене навіщось залишила. Уже на вулиці згадав, що Богулів Володя сьогодні не в школі, застудився в своїх постоликах, хворіє, і побіг до Ольжиної хатки. По її глиняній, притрушеній соломою долівці бігав, тягаючи слідом поламане крило, болотяний кулик. Богулині хлопці пасли влітку людську череду, спіймали калічку в очеретах, відтоді він у них і жив. Я зняв чоботи і заліз на піч, де кашлюкав Володя. Ми довго лежали мовчки, бачилися ж бо щодня і уже про усе, здається, переговорили. Відтак я запитав:

— Що яно луччей: коли батька нема чи коли матка помирає?

— Дурбас ти, калі такоє питаєш, — відповів Богуля.

— А таки луччей, калі матка є, — зітхнув я. — Яна і їсти наварить, і пожаліє, а батько тольки гримає…

Потім ми виривали листки із старого Володиного зошита, майстрували з них паперові літачки, пускали літачки з печі, через комин, а кулик ловив їх на долівці і шматував на клапті дзьобом та кігтиками лап. Про нашу корову на озимині я згадав, коли Ольга вже повернулася з роботи. За вікнами сутеніло. Ковзнув ногами в чоботи і побіг додому. Корови у дворі не було. Не було її і в саду, і на клинкові поля за садом. Серце моє в грудях під куфайчиною тріпотіло, як горобчик чи синичка в

долоні. Десь об ту пору вовки вкрали Артемову свиню, продерши вночі благеньку лісу хлівця. Ніби хтось із фермівських бачив удосвіта, а може, дуросвітили люди, як два вовки, вхопивши зубами за вуха, вели її вуличкою у поля. Звісно, втішав я себе, корови навіть вовки за вуха не вхоплять і не поведуть, корова ж бо має ще й роги, та ще наша Лиска, в якої не роги, а гострі списи. Втім, підупадав я за мить духом, вовча тічка і Лиску нашу може загнати до яру, а там уже і насправді — випустити тельбухи. І я побрів довкола Хутора, сторожко вдивляючись у млисту сутінь, що облягала поля.

Обминувши Хутір, перетнув полівку, що ледь припорошена сніжком сірим, невибіленим полотном стелилася у бік Чорторийки, і знову попхався по струпкій ріллі. По той бік толоки, зораної під зиму, влітку росла колгоспна кукурудза на зерно, кияхи давно виламали, стеблом обтинькували вівчарню край села, але на землі залишилося листяне ошмаття і голодна Лиска могла на нього звабитися. Кукурудзище зашерхотіло під ногами, проте корови ніде не було. І не було нікого й нічого довкола. Десь там, у млі, чорним, звивистим змієм лежав Ближній рівчак, до якого ми з матір'ю колись, коли мати була ще жива, востаннє ходили по щавель. Потім мла згусла, зчорніла, ковтнувши обриси яру, змій розпластався між небом і землею, заполонивши собою все довкілля. Ще бовваніли на тлі низьких, снігових хмар хрести кладовища на узвишші, невдовзі і їх зітер вечірній морок. Пасмуга Хутора ще ледь-ледь мріла привидами припорошених снігом стріх, але жодне віконце в хатах не світилося. Я, маленький, хирлявий, осиротілий, нікому в світі не потрібний Хлопчик, незрушно стояв посеред поля, наче вмерзла у землю, обхльостана морозними вітрами бадилинка, і тихо, гірко плакав. Я плакав не від жалю за коровою, не зі страху перед вовками і ніччю, навіть не зі страху перед сердитим батьком, який ось-ось повернеться і запитає про корову, я плакав від сирітства свого, яке відчув по-справжньому лише тепер, гостро і глибоко. Чорна, мерзла земля ковтнула небо, а може, небо ковтнуло землю, але не лишилося в світі нічого, окрім холодного, мертвого, непроглядного мороку. Ніколи до того і ніколи вже потім не відчував я з такою гостротою, безнадійністю чужості живій людині земного і небесного світу. Бо у ньому не

залишилося, принаймні для мене, ані крихти любові. Мати пішла з цього світу і забрала любов із собою. Вистуджений зсередини, залишений усіма, залишений без любові, я міг би того вечора так і зостатися в темному полі, замерзнути, померти, бо вже мені не хотілося вертатись у світ людей, не хотілося жити. Але блимнув каганчик у вікні Ольжиної хати, той вогник розбудив мене, покликав до людей. Я кинувся бігти, ковзаючи по струпчастому полю, по замерзлих ковдобинах, коли вибрався на дорогу, захлинаючись від безутішного плачу. Страшок, простерши з кладовища свої кістляві, холодні ручища, хапав мене за плечі, проте я уже проминав вівчарню, під якою жеврів самокруткою сторож, дід Халимон, і страшкові ручища слабли. Я вбіг у Артемову вуличку і тільки тут стишився. З Малащиної гори торохкотіла по голощоку підвода, то вертався з міста батько. Корова Лиска терлася об тинок двору напасеним на озимині боком.

— Ти корову поїв? — запитав батько. — На, осьдечки тобі Любка бублика передала.

— Дак я тольки пригнав її з поля, паслася добре. Зараз поїтиму.

Бублик був солоний од сліз моїх…

2

А Хутір жив своїм життям, приземленим і суворим, таким далеким од вирувань у моїй юній душі.

Упали глибокі сніги, вітер котив сніги з полів білими, велетенськими куделями, куделі облягали у хутірській вуличці, і скоро замети стали вищими од тинів та парканів.

Хати стриміли із заметів засніженими стріхами, як білі лісові гриби із опалого осіннього листя.

І кожна хата хутірська — то окрема Книга із карколомними житейськими сюжетами, людськими характерами і долями, яких би вистачило найписучішому письменникові на усе його життя.

І ту велетенську бібліотеку із ще не написаних книг я інтуїтивно, передчуваючи своє майбутнє ремесло, том за томом збирав у запасниках пам'яті.

Тієї зими я частенько, повернувшись зі школи, тікав од пусткуватості і незатишності нашої хати гулять до Артема з Артемихою. Старший син їхній служив у війську, молодшого забрали на Донбас у шахти, і старі, здається, раділи моїм візитам. Артем виписував і читав газету. Всівшись на лаві коло вікна, він починав читати газету з низу першої сторінки, де сповіщалося про візити до Кремля високих зарубіжних гостей і урочисті обіди з цього приводу. Прочитавши вголос рядок про приймання і обід у Кремлі, він одривався од газети і запитував у мене?

— Як ти, Володю, думаєш, що яни тамочки єлі?

Я мовчки знизував плечима, моєї фантазії не вистачало, аби підтримувати розмову на таку далеку од мене і таку гостру, бо вдома у нас тепер мало що було їсти, окрім хіба що пісного капусника, кремлівську тему…

— Навєрно, єлі яни, бляха, наваристий борщ із куркою, — розважливо, прицмокуючи, казав Артем, не дочекавшись од мене відповіді. — А може, бульйон із курки з вермішеллю. Як служив я у німця, бауера, у миколаївську, дак хазяїн з хазяйкою найболєй бульйон із курки полюбляли. Густий бульйон, як недоїдки з кісточками обгризаними мені у двір виносили, то скалки по мисці — наче іскри од сонця, бляха…

Я не знав, що таке "бульйон" і що таке "вермішель", і знову мовчав, ковтаючи слиньки.

— А на друге яни, бляха, єлі, навєрно, смажену курку…

Тут уже і я міг дещицю додати:

— З картопелькою розваристою, дядьку Артеме…

— А на третє їм, бляха, подавали кохвей, — продовжував свою смачну пісню Артем, навіть не завваживши моїх слів. — Тольки не такий кохвей, як у нашій лавці, ячмінний, із сахарином, а кохвей справжній, із цукром і вершечками. Мій бауер у войну такий кохвей щоранку пив, і мені коли-не-коли гуща перепадала. Ти, Володю, ніколи такого кохвею не питимеш, хіба що, як виростеш, на ветеринара вивчишся, бо у ветеринара — завжди свіжа копійка…

З тими напутніми на моє майбутнє життя словами Артем клав газету на покуті, під божницю, скидав валянці, ліз на піч і невдовзі уже хропів на всю хату. Він був страшенно скупий, про це на Хуторі всі знали. Батько мій частенько сміявся з Артема за ту його скупість: "Як бере Блюм (так їх прозивали по-вуличному — Блюм і Блюмиха) сире яйце на косовицю, то половину яйця випиває, а другу половину додому несе, щоб і на завтра було…" Артемиха була добріша, принаймні до мене. Як тільки з черені долинав храп Артема, вона відкривала заслінку печі, діставала горщика, пітунчика, з молочним кисилем чи пшоняною кашею і пригощала мене, зирячи на сирітку співчутливо, жалісливо, певно, думала про синів своїх у далекій далечині…

Артемів Сашко повернувся з війська десь наприкінці сорокових, прослуживши більше п'яти років. Ми з ним частенько ходили по гриби аж у Чорний ліс, за болото, і поверталися з повними кошиками біляків. Невдовзі Сашко одружився на дівчині із Киселівки, що за Чорторийкою, там — льонозавод, Сашко на ньому працював. Було пишне весілля, Артем розщедрився. Бочка з рожевим, солодким морсом стояла на ґанкові, ми черпали з неї мідним кухлем і пили, скільки хотіли. Сашко забрав теличку, кабана і поїхав з Петрушина назавжди у прийми.

Молодший син Миколай так і прижився в Донбасі, став якимось начальником на шахті, хвалилася Блюмиха, одержав квартиру. Артем прожив ще років з двадцять, до останнього свого дня земного возив на базар у місто яйця велосипедом. Повернувшись із торжища, заліз на піч подрімать, та уже й не прокинувся. Хоронили сини. Миколай примчав у село на таксі од самого Києва. Опісля похорону довго шукали гроші, сховані Артемом. Знайшли, коли розібрали лежанку, замуровані були — чимала пака, але скільки — ніхто із сусідів так і не дізнався, навіть Артемиха не проговорилася. На зиму матір забрав до себе Сашко, але невдовзі привіз назад — не зжилася із невісткою. Відтак приїхав Миколай, продав хату, і Блюмиха з усіма своїми подушками, ряднами та рушниками покотила потягом на Донбас. І вже не повернулася в село, тільки листа прислала зовиці. Мачуха моя згодом так розповідала про того листа: "Дак се ж Артемиха присилає зовиці своїй писемце, а там накарлячено, що йой живеться непогано, хоч і скучає сильно за Хутором. Одне погано, що Миколай не дозволяє їй своє стелити, що з дому взяла, і на стіні вішать. Бо, каже, начальники до нього ходять у гості і не треба, аби яни бачили, що матка у яго сельська. Розсердився Миколай, усе її манаття — рядна, рушники, постилки ткані, скатерті, коци — згріб, виніс у двір і порубав сокирою на шмаття. А про шо се йон так уже зробив, не знаю. Дак чоловік зовиці одписав Артемисі: "Живіть, бабо, як живеться, а своїх законів у синовій хаті не правте..." Яна болєй і не писала".

Навпроти нас, через вуличку, жила баба Новичка. Один час, може, з рік, скоро по війні, у неї гостював онук, моїх літ, але городський. Він мав повітряну кулю, червону, у білих квітах, вона висіла на ниточці під стелею. Для мене то було, та й залишилося на все життя, послання з іншого, городського світу. Це все одно, що для землянина — послання з Венери чи Юпітера. Невдовзі баба Новичка з онуком переїхали до Чернігова, де її зять працював лікарем. Хату купила тітка Олена з Роїща. Вона мала дочку Явдошку, трохи меншу од мене, від першого чоловіка, а вдруге вийшла заміж за сліпого Матвія, що втратив зір, підірвавшись на міні десь аж під Берліном. Фронтовикові, інваліду сільська Рада купила приймача, справжнього, лампового. Хтось із сусідів напнув

дротяну антену (між хатою і хлівцем) на високих жердинах, і приймач заговорив, заспівав. Досі приймача в селі мав лише фінагент. Я приходив до них гулять, тихенько сідав у куточку коло печі і слухав. З того приймача я вперше почув музику.

Матвій, ще зовсім молодий, страшенно нудився без роботи. Влітку, коли зацвітали гарбузи, він вирізав із гарбузового пагона дудку, сідав на городі під тинком і сурмив у неї на весь куток.

Скільки часу минуло, давно немає Матвія серед живих, а й досі у пам'яті моїй те хриплувате, протяжне, сумне, до сліз, сурмління…

Ніби згуки знедоленої людини до неба, німого, без надії на хоч якусь відповідь і співчуття.

Скоро Олена почала народжувати Матвію діток, трохи не щороку, було їх четверо чи п'ятеро, уже не пам'ятаю. Але пам'ятаю, цього й не можна забути, як Олена піднесла до Матвія первенця, спеленутого, сліпий пробіг чутливими пальцями по його личку, торкнувся оченят і заплакав з радощів. Він довго боявся, що діти од нього народжуватимуться сліпі. Але діти народжувалися очасті, жваві, виростали з нестатків, як рогоза з болота. Троє перших були хлопці. Один став військовим льотчиком, Борис. Михайло скінчив шоферські курси, працював на будівництві в Чернігові. Відбувати військову службу випало йому в далекому Казахстані. Возив зерно на елеватори. Одного зимового дня його захопив серед степу сніжний буран. Михайло боровся із негодою і долею, допоки у баках був бензин. А потім став замерзати в холодній кабіні. Уже йому не хотілося жити, уже він, як потім признавався мені, опустив віжки… І тут (уже на межі смерті) Михайлові привиділися квітучі сади:

— Наче іду я нашою хутірською вуличкою, а навколо цвітуть яблуні, груші та вишні, так рясно цвітуть, і у вашому саду, і в моєму, і в Рачишиному, і по всьому Хутору. А вітер — сильнющий вітер, несе

пелюстки цвіту по небу білою хмарою, вуличку замітає. Уже не сніги навколо мене, а той цвіт — ніжний, пахучий. І так мені захотілося ще хоч один раз побувати на Хуторі нашому, коли сади цвітуть! Жити мені захотілося. Я через силу вибрався з кабіни, хоч ноги уже не гнулися, примусив себе іти через сніги, крізь буран і таки добувся до села в цілинному степу…

Олена Матвієва була жінкою сварливою, нестримною на язик, побила горшки з усіма своїми сусідами. Довго, пристрасно, зле лаялася за межі, за курей, за дітей. Аби зачепенька. Такою дурепою, як казала мачуха, вона і залишилися в моїй дитячій пам’яті. На початку сімдесятих помирав мій батько. Я примчав із Києва. Навколо батькового узголів’я сиділи родичі, сусіди, стиха балакали. Я вийшов на ґанок покурити. Слідом вийшла, закушкана, завинена в теплу хустку (була зима) і Олена Матвієва. Самого Матвія уже не було на світі, помер він досить ще молодим наприкінці шістдесятих років.

— Пойду, Володько, поратися. Трьох синів народила і виростила, а нема коло мене — жодного, побрели в чужі краї, залишили матку. Горя людяцького у світі — як моря, усіх сліз людяцьких не осушиш, сколько не старайся. Бо ж ми, людяки, наче снєжинки майські, калі уже земля теплою зробилася давно, а тут схолодало. Живемо дотуль, докуль летимо із неба весняного. А далєй на землю сиру упали, та й нема уже нас, сама сльоза од нас зосталася…

Так вона говорила, довго і мудро, наче з книг моїх майбутніх начитувала, ще ненаписаних книг. Бо усе, що я досі написав, нацвірінькав на папері, здалося мені раптом дурним і нікому не потрібним, так воно, певно, й було. Я зрозумів тільки там, на ґанку, як треба писати книги. Олена нап'яла невидимі нитки між небом і землею, між людьми і Богом, кросна нап'яла між землею і небом, драбину до неба приставила, як на давній іконі.

— Жисть наша земна — се терниця, в якій нас, льонок небесний, мнуть і тріпають, покуль тіла наші кострицею в землю ляжуть, а

волокінця душ туманом сизим повернуться на небеса. А що уже Господь з тих волоконець тче та що із полотна зітканого шиє і для кого та для чого, тольки Господу і відать…

Так сіяла Олена в душу мою зерна майбутнього роману "Листя землі". Щоб із часом проросли вони і колос викинули.

Батькове тіло занесли до сільської церкви, так він заповів перед смертю, хоч ніколи не належав до церковної пастви. Сестра Люба і чоловік її залишилися стояти коло паперті, надворі, демонструючи, що вони учителі, городські, і релігійного дурману не визнають. Починалися ідеологічно круті сімдесяті роки. Але через два роки раптово помре і сестричка моя Люба, і усі ті застороги її перед земними богами здадуться такими смішними! У церкві було страшенно холодно, проте сонце щедро сіятиметься крізь високі вікна, висвітлюючи дощаті стіни, обвішані рушниками та іконами, гуртик півчих та родичів покійного навколо труни, панотець з кадилом. Труну нестимуть полем, вистеленим глибокими, іскристими снігами, і батькове лице в сонці, як у золотому німбі…

На поминальному обіді, коли повернулися з кладовища, Василь Будаш так начаркувався, що почав за столом співати: "Ішов Ваня поляною, Зустрів Галю чорнявую, Ішов Ваня поляною, Зустрів Галю чорнявую!.." Мачуха моя сказала йому: "Ти, Василю, сусіде мій дорогенький, як ти хочеш, а песєнь не співай, бо се у нас не свадьба, а похорон, хазяїна мого поминаємо". На те Василь Будаш відповів їй так: "Знаю, Тихонівна, що не свадьба сьогодні, а поминки. Але хазяїн ваш, а мій сусіда добрий, дядько Грицько, у сій жисті сильно кріпко намучився, і я знаю, що на тім світі, куди йон переселився, буде йому лучченько, аніж на землі. Тому і співаю, бо радуюся за яго…" З тими словами Василь Будаш підвівся, вибрався з-за столу і похилитав глибокими снігами через городи до своєї хати. І ще довго лунало над Хутором у дзвінкому морозному повітрі: "Постій, Галю, постій, Галю, Щось я тобі сказать маю, Шість загадок загадаю, Щось я тобі сказать маю, Шість загадок загадаю, Одгадаєш — люблю теб'я, Не дгадаєш — уб'ю теб'я…"

Лише літ через десяток, записуючи на диктофон пісні петрушинського самодіяльного хору, дізнався я, що то були за загадки і розгадки. "Ой, що бєжить без повода, Ой, що горить без полум'я? Ой, що в'ється крузь деревця? Ой, що росте без корінця? Ой, що ж плаче без голосу? Ой, що чеше русу косу?"

Стала Галя, подумала,

Шість загадок одгадала.

Вода бєжить без повода,

Любов горить без полум'я.

Що хміль в'ється крузь деревця,

Камінь росте без корінця,

Трава плаче без голосу,

Гребінь чеше русу косу…

Трава має голос, коли плаче, тільки ми, люди, його не чуємо. Невже ж і небо так само глухе до плачів людських?!

Страшнішого варіанту діалогу між Богом і людом земним годі уявити…

Багато хлопців петрушинських з усіх сил рвалися з повоєнного села, аби не "крутити волам хвости…" Вступали, хто вхопив шкільної науки, до інститутів і технікумів, залишалися в містах після служби армійської, приставали у прийми до міських дівчат. Сашка Рачишиного виривали із села силоміць, як морквину чи редьку з грядки. Сашко не хотів у місто.

Пам'ятаю, як сьогодні, десь року сорок шостого, серед літа на Хуторі його ловив міліцейський загін: Сашко черговий раз утік із фабрично-заводського училища. Один час він переховувався у нас на горищі, вечорами спускався по драбині у сінці, пив молоко і плакав, так йому не смакувало міське життя. Здається, тоді його вперше судили і загнали років на п'ять у донбаські шахти. Там Сашко з кимось побився, втрапив до в'язниці. Рачиха, допоки була жива, сушила сухарі і відправляла посилками кудись на Північ. До села він уже так і не повернувся. Я закінчував школу, коли в селі з'явилася висока, дебела молодиця з дитиною від Сашка, поселилася на Хуторі у спорожнілій хатині Раків. Це уже померла Параска, від раку, за якийсь місяць, і догорів, погас її сухотний син Іван. Сашко знову потрапив до в'язниці, надовго, когось пірнув ножем по п'янці, як казала його дружина. Невдовзі і вона зникла із села, подальшої Сашкової долі я не знаю. Хата завалилася, її розібрали сусіди на дрова, старий сад вирубали, а нового не було кому садити. Тепер на Рачишиному городі, такому пам'ятному мені, побудувався дачник.

З Іваном Рачишиним я приятелював, хоч він і був старший од мене літ на п'ять. Він грався зі мною, як із однолітком. А ще брав книги із сільської бібліотеки, багато читав. Коли читати не було чого, ми переказували один одному прочитане раніше, Іван мав добру пам'ять. Певно, його життя склалося б інакше, якби не сухоти, пам'ять про воєнне дитинство, голодне і холодне. "Якби мені мед та масло, — казав Іван, — я б одужав". Але ні меду, ні масла не було. Він ловив їжаків, топив з них жир, пив. Ще як був дужчий, возив волами на молокозавод у Чернігів із колгоспної сепараторної вершки. Вершки, гарячими, наливали в металеві бідони, закривали кришки, обв'язували кришки нитками, вішали сургучеву печать. "Цоб-цабе!" — гукав Іван, воли вирушали в далеку дорогу. Я городами біг у поле, чекав у житі чи кукурудзі, поки заремигають воли і задзвенять бідони на товстоліській полівці. Тоді підсідав на воза до Івана. Ми довго їхали полями, прислухаючись, як сплескують у бідонах вершки. Переїхавши Дуброви, де закінчувалися Петрушинські землі і вже не загрожувала зустріч з об'їждчиком чи кимось із колгоспного начальства, Іван зупиняв на пагорбку волів,

починав ворожити з нитками на бідонах. Од обрію до обрію, під синім, спечним небом колосилися жита. Гарячий вітрець котив по житах хвилі, схожі на тіні від хмар. Небо дивилося на нас пильним, жовтим оком сонця, але небо не було колгоспним начальником, галіфетчиком. Іноді Іван так умудрявся напнути нитки, не порушивши сургучеву печать, що кришка бідона майже відкривалася. Тоді він згортав із газети ополоничок і ми по черзі так начерпувалися вершків, що животи ставали, як бубни, і починало нудити од масного. Часом кришку вдавалося лише ледь-ледь підняти, і ми цмулили вершки з бідона ще зеленкуватими соломинками...

Немає меж винахідливості голодної людини.

Історія двадцятого століття (та хіба лише двадцятого?) переконує у гідній подиву живучості людини як земної істоти.

Потім Іван віз вершки далі, у місто, а я поволі вертався полівкою додому. Одного дня мені трапився у журналі "Перець" вірш Степана Олійника про візничого, який так само пив з бідона колгоспні вершки, звернувши волів у лісок край дороги. Герой вірша засунув голову в бідона і вже не міг її вийняти, бо розпасся на дармовиці. Я певен був, що цього вірша написано про нас із Іваном, тільки не знав, як міг письменник із такого далекого, аж нереального Києва побачити наші смакування вершками у безлюдному полі. Потім придумав собі, що письменникам видають спеціальні біноклі, аби вони з Києва могли бачити, що діється на оспівуваній ними землі. Опісля того вірша я уже жодного разу не чекав на Івана край товстоліської полівки. Втім, невдовзі у колгоспі з'явилася вантажівка, полуторка, як тоді казали, і вершки вже возили на молокозавод машиною.

Так я уперше відчув (на собі) силу поетичного слова...

У кожній із хат хутірських я впродовж дитинства свого гостював, чи з матір'ю, чи, уже осиротівши, сам приходив гулять. Порога лише одної

хати не переступив жодного разу — хати Карусів, крайньої на Хуторі. Карусі — так їх прозивали по-вуличному, бо переселилися на Хутір з Карусівщини. Навіть колядуючи чи засіваючи, наш дитячий гурт обминав Карусів. Обійстя було огороджене високим парканом, ворота і хвіртка — завжди на защібці, а в дворі — злющі не приланцюжені пси. Головне ж, ми знали, що у Карусів колядувать чи засівать не можна, вони цього не визнають. Двір прозивали ще партєйним, бо і господиня, і господар були "членами ВКП(б)" і нагадувати про це де треба і де не треба. Марію я знав мало; висока, породиста, горда з лиця, вона пропливала повз наш двір, вертаючи з дитячого садка, яким завідувала, наче вітрильник повз туземні береги. Вона ніколи не ходила з ланкою, ніколи не виходила на посиденьки до Артемової лавочки. Городом, коровою, усім хатнім господарством займалася її сестра Параска. Більмоока, худа, як жердина, вона ніколи не була заміжня, прожила життя у сестриній родині. Але й Параска трималася замкнуто, мовчазно, осторонь хутірського люду. Петра Петровича я знав добре, бо од самої війни він пропрацював у кузні, а в кузні я любив бувати з раннього дитинства. Впродовж повоєнного десятиліття, розмовляючи з Петром Петровичем трохи не щодня, бо ще ж і свиненя я пас у Загальному дворі, неподалік кузні, я не чув од нього і словечка докору владі, як би тяжко не жилося селянам. Він говорив про життя виключно газетними фразами, як і належало "членові ВКП(б)". І тільки після двадцятого партійного з'їзду, навесні п'ятдесят шостого року, коли я уже налаштовувався на самостійне життя і прощався з Петрушином, складаючи рядки на кшталт: "десь тут дитинство я залишив, а де — шукаю й не знайду...", з нього раптом вихопилася одна, ледь-ледь критична нотка. Стоячи на белебені, біля кузні, він підсмикнув штани, обережно роззирнувся навколо і мовив:

— От, мать його, чи ж... повужчала, чи жисть послі з'їзду похудшала, штани спадають...

Вітер суспільних перемін недовго тривожив Петра Петровича. В один із своїх приїздів додому дізнався я, що Марія, Параска і Петро Петрович померли водночас. Підсліпкувата Параска зачерпнула разом із

борошном стрихнину, яким у коморі труїли пацюків, напекла млинців... З усієї сім'ї Карусів порятувалася лише їхня дочка Віра Петрівна, моя вчителька, яка у ці дні була на педагогічних курсах у Чернігові. Невдовзі Віра Петрівна прийняла приймака, народила дочку. Чоловік її часто хворів, кілька років лежав паралізований. Залишившись вдовою, і Віра Петрівна якось недовго топтала ряст, переселилася до іншого світу. Декілька років обійстя Карусів стояло край поля чорною пусткою. Дочка Віри Петрівни, закінчивши інститут, працювала десь далеко і не з'являлася в селі. Нарешті хату Карусів купив заїжджий вірменин, який рятував своїх шістьох діток од війни у Карабасі...

А колгоспна кузня і господар її — Петро Петрович — досі у пам'яті моїй вдячній. Червоніє вогник, присипаний вугіллям, у чорному горені. Петро Петрович милостиво дозволяє мені взятися за слизьке довге руків'я ковальських міхів, я підстрибую, повисаю на ньому своїм худеньким тілом і повільно опускаюся вниз, на засипану жужелицею долівку. Міхи, шкіряні, латані-перелатані, сопуть, вугілля в горені спалахує синіми язичками полум'я. Нарешті Петро Петрович велетенськими кліщами дістає з вогню шмат розпеченого заліза, кладе на ковадло, б'є по ньому молотом: віяло багряних іскор у сутінках кузні злітає до закінченої стелі і гарячим дощем падає в жужелицю. Залізо під молотом коваля гнеться, наче віск, вочевидь, набуваючи форми ножа, сапки або рогачів. Невдовзі залізо вичахає, гасне, стає сизим, і Петро Петрович знову відправляє його в горен або шпурляє в корито з водою, і тоді кошлатий привид, зітканий із білої пари, виростає посеред кузні... Але найбільше любив я спостерігати, як Петро Петрович взуває у залізного обруча новенькі колеса, привезені моїм батьком. Колесо чекало біля дверей кузні на жорновому, з колгоспного млина, камені з виїмкою для колодки посередині, а залізний обруч достигав у дихаючому вогнем горені, повільно наливаючись соком. І ось уже червоне коло, підтримуване кліщами, випливає з дверей кузні, жевріючі обійми стискаються навколо колеса, спалахує і гасне дубовий обід, швидкі, точні удари коваля та молотобійця — і колесо взуте. Таємнича, вабляча сила вогню, дивина перетворень і народжень нових форм із заліза, яке упокорюється людським рукам і людському розумові, запах

вугілля, жужелиці, їдкого диму, паруючої води, розпеченого металу — все таке матеріальне, первісне, справжнє і все таке загадкове, наче прочитана в ранньому дитинстві книга, якої уже ніколи тобі не забути. Такою книгою для мене був і залишився назавжди вічний "Робінзон Крузо". А може, ще й через те асоціюється він у пам'яті моїй з колгоспною кузнею, що я читав ту загадкову у своїй простоті книгу вголос для Петра Петровича, під перестук молотків і сопіння шкіряних міхів, під жебоніння вогню у горені, під схвальні кивки "члена ВКП(б)", який умів упокорювати залізо...

І через багато літ у новітні, ринкові часи я знову і знову, розгинаючись на грядці в Халеп'ї над прополеним рядком буряків чи моркви, підсмикую штани і варіюю безсмертну фразу Петра Петровича:

— Чи яно жисть похудшала, чи ж... повужчала...

Тієї першої (після смерті матері) зими я з гуртом хлопчаків і дівчаток щедрував під вікнами Палажчиної хати. "Щедрий вечір, пане господарю! Бережи, Боже, свойого товару. Свойого товару і всякого статку, щоб не було на дворі упадку", — виспівували ми хриплими, бо вже прощедрували через увесь Хутір, голосами. Скрипнули сінешні двері, Палажка запросила нас до хати. Господаря, Івана Лозового, не було вдома, я, хоч і малий був, а вже добре знаю, що він частенько підночовує у молодиць сільських. Під стелею блимала гасова лампа, восьмилінійка, із закіптявілим склом, на столі, прихилена до склянки з водою, стояла фотографія загиблого у війну Палажчиного сина Мишка. Усім щедрувальникам господиня дала по коржику, посипаному маком, а мені — ще й карбованця. І пригорнула мене, приголубила, як рідного:

— Ти ж бо сиріточка, як і я у сьому світі...

Хата Лозових уже й тоді була незавидна, перехняблена у бік поля. А хліви над вулицею, у кінці двору — добрі, нові, брусовані. Затиснутий у руці карбованець грів долоню, буде на кіно, на три фільми, квиток

коштував тридцять копійок, я уже снив тінями на полотняному екрані, як п'яниця горілкою. Очі сльозилися, як завжди, коли мені нагадували про моє сирітство. А може, то від морозу, що дужчав, сніг рипів, аж потріскував під ногами. Зачувши нашу ходу на стежці, мукнула у хліві корова, тріпнув крильми півень, зарохкала свиня.

А десь за тиждень хліви Івана Лозового загорілися серед ночі. Батько мій не спав, смоктав самокрутку біля припічка, він часто тепер тупцявся ночами по хаті, і одним із перших хуторян помітив пожежу. Тоді кожному в селі на воротах чи хвіртці писали червоною фарбою, що брати з собою на випадок пожежі. Батько ухопив відра і кинувся городами до двору бригадира. Я теж швиденько одягся, побіг слідом, мріючи про героїчний подвиг, тоді в піонерських газетах часто писали про мужність школярів у боротьбі з вогнем, правда, на колгоспних фермах і дворищах. Але місця для подвигу уже не було: хліви Івана Лозового догоряли. Уже впала стеля, завалилася стіна од вулиці. Кури клубками вогню летіли через город і падали у сніги. Крізь червону завісу лопотливого полум'я темніла туша геть обгорілої корови. Гіркувато пахло смаженим м'ясом. Небо над Хутором, вище стріх і дерев було закінчене, як скло гасової лампи. Висвітлені вогнем лиця хуторян були суворі і насмішкуваті. Жаліли скотину, безневинну, але ніхто не співчував господареві.

— Ось такочки, бляха, бахурувать, — просторікував Артем, тулячись до тину по інший бік вулички, він був не з тих, хто мріє про подвиг на пожежі. — Попотоптав Іван удів, теперечки і по ньому потоптались. Гасом хліви облили і підпалили з усіх чотирьох сторін. А добренна була корівка, я у них молочко брав, як наша в передойках ходила. Та й свиноматка поросна. Плодюча була. Та й курочки були як курочки, уже б за якийсь місяць і неслися, вози яєчка на базар та й складай грошики у капшука. Усе яно з вогнем пішло, з димом. Ох, бляха, і допік Іван якійсь лахудрі, ох і допік...

— Яно, мо', і так, як ти гомониш, тольки не так яно буде, — мій батько згорнув чорними, в сажі — прибіг одним із перших на пожежу,

вибив двері, намагався вивести худобу, але було вже пізно, задихнулася худоба у диму — руками самокрутку, облизав край газетного папірця і сунув її до рота. — А буде так, що власть сельська запише сей підпал по графі — помста несознательних елементів за мудре керівництво бригадою, бо так їм вигідно перед вищеньким начальством. Ніхто з них і не згадає, що Іван Лозовий — блядун несусвітній, а тольки пам'ятатимуть, що йон — галіфетчик. Ще нас усіх попотягають…

Аж так воно і сталося, як передрікав мій мудрий у цих справах батько. Наїхало міліції. Днями і ночами хуторян сповідували у сільській раді. У батька мого допитувалися, як це він одним із перших помітив пожежу і прибіг на дворище бригадира, не спалося, а чому не спалося. Артема звинувачували, що він стояв збоку, біля тину, не намагався гасити пожежу, отже, мовчки співчував паліям. Сашка Малащиного, який кидався у вогонь і розтягав багром стіни хліва, підозрювали, що він, колишній поліцай, робив це про людське око, а насправді — чи не він і підпалив, помщаючись колгоспному активістові. Найважче прийшлося Василю Будашу: він так і не з'явився на пожежі, бо підночовував у своєї дівки, в Розі, і довго не хотів у тім признаватися. До всього, Василь напередодні посварився з бригадиром, який не дав йому коней — вивезти гній на город. Мабуть, на Будаша б і списали той підпал, відправивши на кілька літ заготовляти ліс для Країни Рад. Але комісія, розгрібаючи недопалки, знайшла під ними ящик новеньких гвіздків, що восени пропали з бригадної хати, і справу прикрили…

Усі сільські галіфетчики у той чи інший спосіб, а тягли з колгоспу, і злодій злодія оберігав.

"Ворон воронові ока не виклює", — казав мій батько, і це була правда.

Тієї зими з'явився на Хуторі, поселившись у Явдохи Теленової, міський хлопець. Його прислав у село завод, аби встановити на фермі парові котли і навчити селян варити картоплю для свиней за останнім словом науки і техніки. Він недочував, був контужений на фронті.

Хлопець уподобав нашу Марію, щовечора приходив до нас, водив її до клубу, на танці чи в кіно, хоч і Явдоха мала дочку, Наталку, одних літ із Марією. Невдовзі він посватався до Марії з тим, щоб забрати її з собою, до Чернігова. Сестра навідріз відмовилася. Можливо, душа не лежала, а найвірогідніше, що був хлопець чужаком. Ще й родичі та сусіди лякали: "Завезе йон тебе невідь-куди та й покине..." Хлопець поїхав до Чернігова — з Наталкою Явдошиною. І прожила за ним Наталка вік свій, як за кам'яною горою, баринею прожила. Хлопець виявився метикуватим, майстровитим, вимурував дім на околиці міста. А Марія наша десь через рік вийшла заміж за сільського красеня з Рогу. І пробідувала вік увесь, короткий, правда, у хатині над болотом. Бо красень невдовзі потрапив до в'язниці на багато літ за крадіжки та розбій і помер за ґратами, в Сибіру. У злиднях, хворобах, виростила Марія, не без моєї помочі, двох дочок, старшу встигла віддати заміж. Обидві дочки подалися до Чернігова, не вельми часто провідуючи матір-страждалицю. І стоїть Марія в пам'яті моїй біля хатинки своєї, виглядає дочок своїх невдячних, чи не бредуть вони з гостинцями по грузькій, болотистій вулиці, хапаючись за тинки. Виглядає і досі, хоч давно уже, ще в середині сімдесятих, упала коло призьби на землю сиру та уже й не підвелася, зійшла в самотині кров'ю...

Господи, за віщо покарав Ти сестер моїх життям коротким і страдницьким?!

Переконую себе, що сестри віддали роки свої непрожиті мені, аби зміг щось зробити у цьому житті.

Через те і сідаю кожного ранку, як каторжанин за весла, за друкарську машинку — єдине моє виправдання і єдина моя спокута.

3

Сьогодні стільки пройдисвітів тиндичать нам з екранів телевізорів і газетних сторінок про свої контакти з інопланетянами, що я нізащо б не

наважився до тої словесної бурди додати ложку ще й свого варива. Якби не розповів уперше про цей випадок із власного дитинства ще року вісімдесятого, задовго до суспільної пароxи, в новелі "Подих чудесного". Можливо, я був перший божевільний з численної когорти хворих на голову. Можливо, і справді не усе в нашій земній, такій реальній реальності піддається строгому логічному аналізові. Так чи інакше, а я можу чесно стверджувати і будь-чим присягатися, що такий випадок був, принаймні він — у пам'яті моїй. Трапилося це уже десь після пожежі на дворищі Лозового, наприкінці зими чи на початку весни батько мій уже торгував у сільській лавці, повертався пізно і вечорами я сам залишався у порожній хаті. Сестра Марія, звісно, дівувала: прибігши з ферми, швиденько переодягалася в чисте і спішила до клубу. Я боявся хати, навіть серед дня. Я боявся підпіччя, такого таємничого, боявся підпілля, де лежала картопля, а за картоплею, у глибині лежала ніч, боявся пічурок у печі, боявся закутків між стіною і піччю, навіть закапелочків на трямові, бо й там лежав чорний обмилок ночі. Коли сутеніло в хаті, темрява, виповзаючи з кутків, потроху відтісняла мене до одного з вікон, найчастіше до того, що виходило в сад, бо його ніщо не застило, тільки засніжена білизна городу і небо над ним. На небі проступали зорі, я переконував себе, що то матір дивиться на мене, і вже не було так страшно, так самотньо в незатишному земному світі. Найчастіше я й засинав біля вікна, прихилившись до лутки, батько, повернувшись із лавки, переносив мене, геть захололого, на лежанку. А одного вечора… Ось як описував я цей випадок у "Подиху чудесного":

"І раптом над вишняком у кінці городу засвічується зоря. Мовби невидима рука повісила її в небі на нитці-промені. Зоря погойдалася крихітним, але сліпуче яскравим маятничком і попливла вниз, за нею стелився білий слід. Зоря вочевидь росла, аж поки не стала яскравою кулею, більшою од сонця і навіть од старого, повного місяця. Куля зависла над вишняком, пульсуючи, наче жива. І вишняк, і город, і весь Хутір освітилися, як серед дня, і хата наповнилася білим, легким, схожим на місячне сяєвом. Раптом тіні од вишень простелилися через город аж до призьби, поповзли по шибках химерним мереживом — куля опускалася. Вона приземлилася одразу за вишняком, на колгоспному

клинці і різноколірно запромінилася, немов сонце, яке сходить. Коротку мить тривало те видиво. І вишні, і яблуні, і курінь під яблунями, складений із старого соняшничиння, і весь наш город аж до пригребиці, до призьби були у райдужній поливі. Потім кольори згасли, куля знову стала біла, тільки білизна її тепер аж різала очі. Сійнувши іскрами, вона повільно попливла в небо і пливла, поки не стада завбільшки з яблуко, відтак завбільшки із звичайну зорю, нарешті розтанула, загубилася, зникла з очей. Тієї ночі я літав у сні і вперше бачив кольоровий сон… Ледь розвидніло, я одягся і побіг у вишняк, за яким приземлялася біла куля…Одразу за нашими вишнями крихітним острівком цвіли червоні маки. Мати моя страх як любила червоні маки… Тієї ж миті пелюстки маку, наче сполохані птахи, почали повільно злітати…" І так далі. Годі цитувати, бо далі — література… Не було, звичайно, жодних маків. А було відчуття, що зі мною щось важливе відбувалося тієї ночі. Що саме — не міг пояснити тоді (та й кому було пояснювати?! Обсміяли б — і тільки), не можу і тепер. Пам'ятаю лише ту променисту кулю над вишняком, а потім мене ніби відключили. Скільки часу минуло — не знаю. Можливо, і час зупинився. Я став схожим на ватяну ляльку, яку невідома сила несе над городом назустріч сяєву, що його випромінює куля. Сяєво ковтає мене, і все, жодного спогаду. Потім я знову сиджу на підвіконні у порожній і темній хаті, а куля прощально пульсує далеко в небі. Щось схоже я відчував у лікарні, коли мене провідувала мати, а потім брала кошовку на плечі і йшла в село, залишаючи мене серед чужих людей. Мене провідали, тут, на Землі, а хто? Звідки? Провідали і знову залишили самого.

Отже, навіщось я був потрібен тут, на Землі, якщо мене залишили.

Часом мені на думку спадає зовсім божевільна ідея: а може, це я сам і накликав гостей, щовечора сидячи на підвіконні у порожній, холодній хаті і зирячи на небо із журбою та надією?

Нещодавно, випадково увімкнувши телевізор, я побачив шмат американської фантастичної кіноказочки про дитину інопланетян, схожу на земну жабку, яка загубилася на нашій планеті. Схоже на жабку

дитинча інопланетян дивилося в зоряне небо і жалісливо скиглило: "Хочу додому, додому, додому..." За ним справді прилетів корабель із космосу, і корабель був схожий на ту кулю, яка опустилася в кінці нашого городу наприкінці зими сорок восьмого року, коли я ще й гадки не мав про телевізор, а із зарубіжних кінофантасмагорій знав хіба що стрічки про Тарзана у джунглях.

Я теж пристрасно прагнув додому, на небо, до матері, але вони, прилетівши і зустрівшись зі мною, вирішили, що мені ще зарано повертатися додому, що я здатен вижити в земній веремії і хоч дещицю зробити для всесвітнього експеримент у...

Ще божевільніша думка: а якщо пережите нами на Землі і відлите в Слові потрібне не лише для нас, землян і не так для нас, як для тих, з інших світів, з інших вимірів, хто експериментує над нами?

Воістину, чим би люди не тішилися, аби не плакали...

Так чи інакше, але для мене той зимовий вечір, з'ява променистої кулі над вишеньками в кінці городу не минули безслідно. Саме відтоді я став літати у сні. Уже не в материних обіймах, уже самостійно. Спершу мене навчали літати. Навчання тривало довго і було воно не вельми приємне для мене. Щойно засинав, тіло моє (таки тіло, бо я відчував опір повітря і навіть біль від падіння) одривалося від черені, крутилося млинком, веретеном у руках невидимої пряхи, летіло, крутячись, над лежанкою, над полом, падало на підлогу. Ніхто мене не піднімав, прокидався я на черені, під рядном. Так було багато ночей. Я почувався пташеням, підлітком, яке випадало з гнізда високо на дереві, розчепірювало свої ще слабосилі крильця і, замість ширяти в небі, пльохалося в траву. Згодом я вже міг перелетіти через усю хату і опуститися десь у порозі чи в миснику, біля відер з водою. Ще згодом я навчився повільно облітати хату, уже володіючи своїм тілом, без виснажливого, неприємного крутіння млинком. Одної ночі я наважився підлетіти до вікна, за шибками якого біліла місячна весняна ніч. Скло і хрестовиння рами не чинили мені опору, я проник крізь них, наче крізь

тінь. Чи то лолотливе місячне сяєво, чи безмежжя зоряного неба налякали мене, я шарпонувся назад, під стріху, торкнувся хатньої стіни — і проплив крізь неї у хату, наче то було пасмо тіні, а не твердь із дерев'яних брусів, обтинькованих глиною. У наступні ночі я уже звільна ширяв над нашим двором, уперше так зблизька розглядаючи млинці зеленкуватого моху на старій солом'яній покрівлі та іржаві залізяки, якими батько приклав новенькі снопики, аби їх не здер зі стріхи вітер. Кожна ніч тепер дарувала мені нові відчуття, нові перемоги над простором. Ось я, долаючи страшок, піднявся над яблунею коло хати, над грушею-дичкою, над могутнім в'язом обабіч дороги, виписав коло над садом, над городом, відтак наважився облетіти весь Хутір, що сонно мрів, залитий по самі димарі місячною сріблястою повінню. Сам політ не давався легко. Тіло тяжіло до землі і лише зусиллям волі я примушував його ширяти в повітрі. Щойно забував про це, замилувавшись мереживом місячного сяєва на листі дерев чи блиском зірок у небі, тіло починало нестримно ковзати, як на крутій, крижаній стежині, униз. І довго ще я не так літав, як пурхав, у небі, неначе дрібна пташка, що, попрацювавши крильцями, складає їх і каменем падає назустріч землі, аби за мить знову тріпнути ними і шугануть угору.

Прокидався я на своїй печі, за комином, чи на лежанці з трепетною, щасливою думкою, що відтепер не лише вночі, а й серед дня я зможу літати, немов пташка. Але відчуття польоту у пам'яті і тілі ще було таке реальне! Я вибігав за вишеньки, у поле, де мене ніхто не побачить, щодуху мчав товстоліською дорогою, між молодого жита, піднімав руки, мов крила, — ось-ось злечу! — але не злітав, земля міцно тримала мене коло себе.

Уже в наші дні я прочитав в одній із книг такі слова: Бог дарує сни своїм дітям, що перебувають далеко від дому.

Я справді почувався у ті роки дитям, далеким від дому. Втім, як і тепер. У довготривалім відрядженні. І усі мої писання, вартують вони чого чи ні, лише вісточки додому або ще — обов'язкові для будь-якої канцелярії, навіть небесної, звіти про відрядження. Ніколи ще я не писав

так багато, як нині, коли уже — осінь життя мого, і невдовзі відрядження закінчиться, мене відкличуть. Десь у сорокові чи п'ятдесяті роки в одному з фільмів про розвідників, їх було тоді достобіса, була така сцена: фашисти стукають, ломляться в двері, а наш радист гарячкове вистукує останні радіограми тим, хто його послав. Отак і я: час уже стукає у двері, мені — під шістдесят, я гарячкове вистукую на друкарській машинці свої послання у безвість, у надії, що вони комусь потрібні, що на них хтось чекає.

4

Історію про зайця, якому батько одрізав косою шматочок вуха, а потім приніс додому, годував усе літо, мріючи про шапку із заячого хутра, а я випустив зайця на волю, можна було б розповісти кількома словами. Що, власне, я уже і зробив. А можна написати на її основі і грубезну книгу. Потрактовуючи цю історію як конфлікт поколінь у селянському середовищі, як крок сільської, вимушено практичної людини від прагматизму до ірреальності, історичний, так би мовити, поворот селянства до нового світосприйняття…

Я часто згадую того зайця з надкушеним косою вухом у розорі, серед жита дозріваючого, розцяцькованого волошками. І очі в зайця, як волошки, червонясто-сині. Уже він сидить на денці розори, прищуливши вуха, а я збоку, навпочіпки, і руки мої — на колінах, але зайцю усе ще не віриться, що він — вільний. А може, йому не хочеться розлучатися зі мною, бо де ще він зустріне серед людей такого дурня, що випускає на волю хутряну шапку і кілограмів зо два зайчатини? Нарешті він стрибає вбік, здається, і лап не випроставши, наче гумовий, і мчить безоглядно вже в поля, в жита, у світ живий, широкий.

Можливо, того серпневого дня я порятував Всесвіт….

Пам'ятаєте відоме оповідання американського фантаста, на нього і без мене занадто часто посилаються. Справді, мандрівник по часові у

далекому минулому згубив якусь там комашину, в результаті — світові катаклізми, через багато тисячоліть…

Можливо, лише задля цього вчинку, із зайчиком, мене і послано у світ земний, і, порятувавши зайця, я усе, що мав зробити, давно зробив, і відтоді (уже чимало десятиліть) лише доживаю віка…

Батько ішов з поля, від акацієвого гайку, де вздовж канави ріс рясний пирій. В одній руці він тримав ношку трави, перекинуту через плече, в іншій — косу і крихітне зайченя, з вушка його текла кров.

— Осьдечки якеє добро я викосив. Якщо не здохне, оклигає, буде нам восени і дичина, і шапка…

Верхівку вушка коса одтяла, як бадилинку. Батько помазав ранку дьогтем, яким звичайно лікував корову, коли їй у череді басаманили рогом бока. Декілька днів і ночей зайченя шерхотіло в хаті, під полом. Я наливав йому молока у денце розбитого горшка, наче коту, проте молока зайченя не визнавало, а молоденьку траву желібало, сторожко стригучи вушками сутінки підпілля. Серед дня, коли нікого не було у хаті, я читав йому з прочотної книжки, зайченя слухало. У неділю батько опустив у яму, в якій зимувала картопля, над ярком драбину, зібрав у кошика залишки гнилля, дно ями вистелив травою. І переселив зайченя у його нову хату, звідки полонянику стелився єдиний шлях — до чавунця для смажені і на батькову голову, шапка якого, солдатська, геть витерлася і зносилась. Уночі пішов дощ. Я думав про зайця: як там йому, під дощем, у сирій ямі? Ранесенько, ще до череди, побіг провідати бранця. До ями зазирав з острахом, після похорону матері я боявся нутрощів землі. За ніч майбутня батькова шапка вигребла собі нірку в стіні, і тепер лише писок її губокопилився з глинища. Підрісши, заєць цілісінькі дні і ночі бурив нори, наче кріт. Можливо, сподівався в такий спосіб здобути собі волю. Але яма була надто глибока.

Згодом він перестав мене боятися і вже не ховався в нору, почувши мою ходу. Тим більше, що я приходив до нього з оберемком свіжої трави і навіть із молоденькими бурячками, які висмикував із грядки. Я розмовляв із ним, як із людиною, подовгу, бо й не було мені з ким того літа розмовлять. Ще начитував уголос із книжок, які мені уже видавали в сільській, для дорослих, бібліотеці. Кращого слухача я ніколи не мав і не матиму. Підібгавши під себе лапки, заєць, ворушачи розкриленою губою, зосереджено жував молоду бурякову гичку, яку найбільше полюбляв, і, як частенько тепер кажу, кепкуючи з колег у президіях усіляких зібрань, робив розумне обличчя і розумні, уважні очі... І лише коли я починав зображати, як татакає кулемет (більшість тогочасних книжок було про війну), слухач мій злякано нашорошував вуха або й кидався стрімголов у нору. Перші, написані опісля смерті матері, поези свої я теж читав лише зайцеві, стоячи на краю ями, наче Пушкін на відомій, продукованій у читанці, картині, з простягненою угору рукою і натхненним обличчям, звернутим до рукопису. Заєць тривожно косував оком на випростану над ямою правицю, стриг вухами, коли голос мій у патетичних місцях гучнішав до крику, але вірші йому, здається, подобалися...

Тим часом спливало літо. Заєць, завдяки моїй турботі про нього і неволі, ріс, як на дріжджах тісто, повнів, хутро на нім — од вух до куцого хвостика — вилискувало. Уже й школа була не за горами. Батько усе частіше заговорював про шапку. Я боявся, повернувшись одного дня зі школи, побачити на тинку розіп'яту заячу шкуру, а в хаті почути пахощі смажені. І десь у середині серпня я остаточно вирішив для себе, чим би це мені не загрожувало, подарувати зайцеві волю. Якраз і нагода трапилася: батько на весь день поїхав до лісу по ломаччя. Кинувши у яму свіжої травиці і прочитавши перед полоняником свої нові вірші, я приволік од пригребиці драбину. Заєць шмигнув у нору, але я вперто сидів на дні ями, прихилившись до драбини, поки йому знову не закортіло бурякової гички. Притиснувши бранця до грудей, я вибрався по драбині з ями, і усі приваби стиглого літа відкрилися полохким заячим очам. Сердечко його билося, як двигун коло молотарки, хвилювання його через невидимі паси передавалося мені. Я боявся

зустріти когось із дорослих у вуличці і побіг стежкою через городи, проминув вишеньки, вибрався на клинок поля, де ще колесило жито. Присівши на суху, теплу землю в житі, я виголосив промову. Не пам'ятаю уже її всю, але були там такі слова:

— Прощавай, зайчику. Не забувай мене. Як зустрінемося у полі, хоч вушками до мене ворухни. І я тебе ніколи-ніколи не забуду…

Відтак я опустив зайця на дно заростої волошками розори, розняв руки. Якусь хвилину він сидів непорушне, прищуливши вуха, ніби не вірив у своє щастя, у свою несподівану волю. По тому, справді, як гумовий, не випростуючи лап, стрибнув убік. А за мить уже чкурав розорою од мене в поля, в жита, що тільки шелеснули за ним. Я поплівся до двору свого, уже дорогою, передчуваючи скорий приїзд батька. І він не забарився. Щойно я встиг витягти з ями і прихилити до пригребиці драбину, як у вуличці заскрипіли колеса і занокав до коня батько. Коли я з'явився з-за хати, він уже відчинив ворота, заїхав у двір і тепер закурював, прихилившись до воза, повного ліщиння.

— Дак ти там за своїми книжками не забув свиненя погодувать?

— Не забув, тату.

— А теляті трави нарвав?

— Нарвав.

— І зайцю кинув?

— А зайця я випустив…

— Куди ти його випустив? — батько ще нічого не зрозумів, спокійно смалив цигарку.

— У поле одніс і випустив.

— Ти що, здурів?!

— Зайчик теж жити хоче на волі…

Батько мовчки висмикнув ліщину з оперезаного вірьовкою воза, кинувся до мене. Я метнувсь за задвірки, там, в огорожі, була хвірточка. Вислизнувши у хвіртку, щодуху біг крутим Халявинським шляхом, повз наш ярок, повз Малащин двір, батько, з довгою ліщиною у руці, важко хекаючи, — за мною. Проминувши Малащин двір, батько зупинився. Я був далеко попереду.

— Щоб ти й додому не вертався! Живи у полі із своїми зайцями! — гукнув гнівно батько і повернув назад, у село.

Я побрів у жита, сів на край розори, де нещодавно прощався із зайчиком. Житні колоски шелестіли над моєю головою, лагідно і зичливо, волошки тулилися до моїх колін, ніби утішали мене. Я гірко і довго плакав, просячи жито, землю, небо повернути мені матінку рідну. Усе живе навколо співчувало мені, я відчував на собі теплий подих світу живого, чув голос його німий, добрий до мене. Але матері не було, і я знав, що вже й не буде. Ніколи. Сонце покотилося по верхівках верб над шляхом, час було виганяти на пашу свиненя. Свиненя паслося в Загальному дворі, я сидів на ґанкові колгоспної комори, читав книгу. Батько пройшов повз мовчки, похнюпивши голову, ніби й не помітив мене, але уже й не сварився. Мабуть, у лавку. Більше ми ніколи не згадували про зайця. Він ходив у своїй старенькій солдатській шапці, поки й не оженився вдруге. Нову, цигейкову шапку йому купила в місті молода дружина, моя мачуха.

Через багато років, поки я займатимуся громадськими справами, зайці геть обгризуть мій молодий сад у Халеп'ї.

Але то, певно, інші зайці, не родичі порятованого мною…

Щойно я буквально "проковтнув", як у дитинстві, коли вдавалося добути цікаву книгу, роботу Георгія Касьянова: "НЕ ЗГОДНІ: українська інтелігенція в русі опору 1960-80 років". Уже наш час настільки віддалився, що стає потроху історією. В цій роботі, серед іншого, є такі рядки: "…Поява шістдесятників — подія революційного характеру. Тоталітарна система, яка масово продукувала інтелігенцію виконавського типу й суворо регламентувала її діяльність, раптом видала "побічний продукт" — ціле покоління відвертих нонконформістів і, що важливо, саме з середовища інтелігенції… Якщо розглядати шістдесятництво в контексті розвитку руху опору, то воно, звичайно, було відступом. Серед шістдесятників не було відвертих противників режиму. Більше того, майже всі вони прагнули удосконалити цей режим…"

Це все — правда, хай і гірка. Роздвоєність свідомості була закладена в генах наших. Породження тоталітарної системи і водночас — народу з його страшним історичним досвідом виживання в часи революцій, колективізацій, голодоморів, війн, рабства, ми волею долі виростали на перехресті, з якого в майбутнє вело чимало доріг. Багато хто з нас намагався іти розкаряч, двома дорогами, поки вони не розбігалися так, що доводилося нарешті вибирати одну з них, аби не розчахнутися навпіл. Це й відбилося на долі як окремих шістдесятників, особливо з-поміж творчої інтелігенції, так і покоління загалом. Але, ще раз наголошую, початкова стадія роздвоєності простежується в такому далекому дитинстві, коли ще й сформованої свідомості не було, не могло бути, а були тільки емоційні спалахи особистості, яка народжується…

Вечір. Сиджу в куточку прокуреної конторської кімнати серед дядьків, які затято смокчуть цигарки з міцного, смердючого самосаду. Це десь той же сорок восьмий рік, бо сестра Марія ще не вийшла заміж, ще працює на фермі. Засідання правління колгоспу. Я правдиво хвилююся, очікуючи, коли дійде до моєї заяви. Нарешті голова колгоспу

дістає аркушик із учнівського зошита, читає мої каракулі: "До правління колгоспу "Шляхом комунізму" від піонера Володі Дрозда. Прошу довірити мені догляд за телям на колгоспній фермі. Довір'я правління колгоспу виправдаю!" Це була графоманія, і творча, і життєва, у ті роки піонерські газети рябіли від подібних заяв і захоплених оповідок про патріотизм, трудовий подвиг сільських школярів. Але петрушинські правлінці, певно, піонерських газет не читали.

— Дак шо йон хоче, малий Гуцик? — стенув плечима у чорному, заяложеному на рукавах кітельку голова колгоспу. — Сестра коло телят ходить, хай сестрі помагає, хіба ми проти?

І розсерджено, що правління одволікають од серйозних справ дитячими витребеньками, кинув мою заяву на край столу, де сиділа секретарка, тлуста тітка Орина, прозвана за повноту Бомбою. Аркушик спарашутив, упав на підлогу. Розгодована на конторських хлібах Оришка навіть не нагнулася, щоб підняти його. Правлінці гомоніли про своє. Я був глибоко розчарований. Моїм патріотичним вчинком знехтували…

І десь того ж року, можливо, кількома місяцями раніше чи пізніше, відбулася у мене пам'ятна розмова з моїм товаришем і сусідою Володимиром Богулею. На стежці через наш город, біля волоського горіха. Коли пишу ці рядки, ще він топче ряст земний, ще може підтвердити. Нашпигований книгами про партизан і підпільників, я запропонував Богулі:

— Давай будемо писати і розклеювати по селу листівки…

— Дак німців уже ж давно у нас нема… — це були точно його слова, пам'ятаю, ніби вчора.

— А хіба наші начальники луччей німців?! — я говорив пристрасно і щиро, можливо, у чомусь повторюючи батька. — Облігаціями і

податками геть людей замучили. Уже мій батько сад намірився вирубувати, бо нема чим платити за кожну яблуню і кожен кущ. А що в колгоспі платять за роботу тяжку? Дулю велику платять. Подивися на себе, ти голий і голодний, хоч матка і не розгинається на колгоспному полі. А начальники — мордаті, бо з дармовиці, з мозолів людських живуть. Хужей панщини, про яку нам у школі триндичать учителі, сеє все. Тольки що на псів людей не міняють. Дак у тюрми волочать, хто лише писнуть посміє. А товаришу Сталіну начальники брешуть, що в колгоспах живеться щасливо і ситно. Наш піонерський обов'язок — людям правду казать...

— А нащо її людям казать, калі люди і так правду знають, бо туточки живуть і все бачать та чують? — цілком слушно зауважив мій товариш і сусіда Володя Богуля, по-вуличному Гек. Коли ми бували з ним у сварці, Богуля гукав зі свого двору: "Гуц!..", я відповідав йому: "Гек!.." Потім ми робили кроки назустріч один одному по хутірській вуличці і врешті-решт мирилися на нейтральній території, коло криниці. В одне з літ ми з ним провели нитяний телефон від хати до хати. Телефонними ручками слугували нам порожні коробки від сірників. Я гукав у сірникову коробку на всю хату, на весь двір, але Богуля мене не чув. Ось у такий же, нитяний телефон розмовляв я з ним, стоячи поруч на стежці через город. Його селянська розважливість гасила мій книжний романтизм. Жодних листівок ми з ним, звичайно, не писали і не розклеювали на тинах. Але таке поривання у мене було. Як і поривання здійснити трудовий подвиг, доглядаючи колгоспне теля. Обоє щирі і десь в один і той же час на одному і тому ж етапові будівництва соціалізму на одній шостій земної кулі.

А як це все поєднувалося в мені — розмірковувати психологам.

Найбільша загроза так званому соціалістичному суспільству не зовні, як нас навчали багато років, а всередині того ж таки суспільства. Поява шістдесятників, пише уже згадуваний мною Георгій Касьянов, "стала першою ознакою внутрішньої деградації тоталітарної системи, яка допустила формування альтернативного інтелектуально-духовного

простору". Якщо сказати про усе це коротко, не науковою, а людською мовою, система допустила духовне народження особистостей. Особистість — найбільший, найзагрозливіший ворог соціалізму. Про це було відомо ще в дев'ятнадцятому столітті, і пропозиція була слушна — прополювати нове суспільство кожні тридцять років. Система не прополювала, а косила, регулярно, і поки косила, існувала. Шістдесятників вона теж косила, але уже не з тою ретельністю, як раніше. ПРИШЕСТЯ шістдесятників — пришестя ОСОБИСТОСТЕЙ, таких різних, таких самобутніх, таких неповторних.

Вони і підписали, врешті-решт, вирок тоталітарній системі.

Поки що моя особистість, мій суспільний темперамент проявлялися у кпинах над дрібним сільським начальством. Фінагент, були тоді такі в кожному селі, вважався ще й агітатором у нашій бригаді. Один раз на тиждень, вранці, він приходив на бригадне дворище, збирав дядьків і, сидячи на возі, читав їм газету. Але, напівграмотний, читав так, що трохи не кожне слово вилузувалося з його вуст перековерканим або з неправильним наголосом, або і з загубленими складами. Я стояв збоку і вперто поправляв:

— Не попаїстські, дядьку, а популістські…

— Не вершин комунізму, дядьку, а вершин комунізму…

— Не буржазних, дядьку, а буржуазних…

Агітатор зукоса, сердито зиркав на мене, червонів, набурмосувався, але читав далі, водячи білим, канцелярським пальцем по газетних рядках. Дядьки, які із зрозумілих причин ненавиділи сільського фінагента, мовчки тішилися, спостерігаючи, як хлоп'я втирає йому носа. Нарешті агітатор не витримував, ковзав з воза, хапав вуздечку із стіни упряжної і, матюкаючись, шерхотячи крильми галіфе, гнав мене з двору. Тим часом дядьки, підсміюючись, розходилися по роботах. Агітбесіда

закінчувалася в сільській лавці, де фінагент привселюдно скаржився на мене. Батько наливав йому чарку з графина — горілка тоді була розливна, привозили її у бочках — і примирливо казав:

— Ну, що ти, хай уже з нами, а ще і з дитям дурним воюєш… Фінагент таки одігрався на батькові, описавши не лише дерева на садибі нашій, а й геть усі кущики, навіть кущі здичавілого барбарису в ярку.

Тоді ж я вперше потрапив на замітку до органів, правда, поки що усну. Це уже бригадирував у нас Данило Земський, Лозового таки зняли, доручивши завідувати млином. По-вуличному нового бригадира звали Супчик. Прозвиська цього він страшенно не любив. Була неділя. Я сидів на шпилі Зевченкової гори, як завжди з книгою, нижче, в ярку, паслася моя свиня. На Халявинському шляху заторохкотіла кованими колісьми бричка, зупинилася коло мене. У бричці сидів плюгавенький, але в кітелі, галіфе і хромовиках, чоловічок:

— Де тут ваш бригадир живе?

Я показав хату. Бригадир жив близько, під горою.

— А як його фамілія?

— Супчик його прізвище, — відповів я і опустив очі в книгу, щоб не розсміятися.

Чоловічок залишив бричку на шпилі гори, сам похилитав до двору бригадира. Прочинив було хвіртку, але назустріч кинувся пес. Гість поспіхом бамкнув хвірткою, підійшов до тину і загукав на весь куток:

— Товаришу Супчик! Товаришу Супчик!

Бригадирова хата німіла.

— Товаришу Супчик! — аж надривався голосом гість.

Нарешті розчахнулося вікно і з'явилося зле, набубнявіле лице бригадира:

— Дак, мать-перемать, який я тобі Супчик? Я — Данило Данилович Земський!..

Врешті-решт, якось вони там порозумілися. Довго сиділи на призьбі, розмовляли, час од часу позираючи у мій бік. Відчуваючи свою провину, я швиденько зайняв свиню і погнав додому. Але бричка таки наздогнала мене уже біля Артемового в'яза. Чоловічок у бричці був такий лютий, що очі його здавалися двома більмаками:

— Ти, г… мале, де живеш?!

Я мовчки кивнув на своє дворище. Батько дивився на нас із дровітні, зіпершись на встромлену у колоду сокиру. Чоловічок зліз із брички, ухопив мене за вухо чіпкими, твердими пальцями, повів у двір:

— Твій ублюдок?!

— Дак наче ж мій… — батько поліз до кишені по кисета з махоркою.

— А ти знаєш, хто я такий?

— Одкуль мені знать? Буду знать, калі скажете.

— Я — з органів. При виконанні службових обов'язків. А твій виплодок свідомо дав мені неправильну інформацію, познущавсь наді мною і керівництвом бригади! Ти знаєш, що я можу з вами обома зробить, куди запроторити?!

Тут уже, здається, і батько злякався, так справа поверталася. Ухопивши мене за друге вухо, повів до ґанку, дав стусана в спину. Я шмигнув у хату. Батько з гостем довгенько сиділи на колоді. Зайшовши нарешті до хати, батько мовчки показав мені кулака…

На цьому інцидент було вичерпано. Як пишуть тепер в офіційних звітах.

Ще належало мені відбути шість років Петрушина. Наприкінці серпня п'ятдесят четвертого року чоловік Люби посадить мене на раму старенького велосипеда, як це й описано в повісті "Ирій", і повезе до Чернігова, аби я там навчався у дев'ятому та десятому класах, а після уроків няньчив їхню дитину. Відтоді і до кінця днів своїх я уже буду в своєму селі лише гостем. Усе рідшим і рідшим. Згадані шість петрушинських літ будуть уже іншими, одружиться батько, із сусіднього Роїща привезе молоду жінку, у них народиться дитина, але для мене — не менш гіркими, аніж описані мною у цій книзі. Ще багато сліз моїх проллється на в'язку, торф'янисту петрушинську земельку.

У перший день літа п'ятдесят шостого року, навідавшись на одну ніч до Петрушина, я пішкуватиму Артемовою вуличкою, а далі — полівкою, повз Загальний двір, вівчарню, кладовище — у самостійне, доросле життя. Уже на мене чекатиме робота в редакції Олишівської районної газети. Пішкуватиму з трьома карбованцями у кишені, які батько зі скрипом, неохоче, але дасть мені на дорогу. Можна сьогодні іронізувати, скільки кому заманеться, але і справді я, басаманячи парусиновими черевиками попелястий пісок полівки, глибоко відчував історичну, принаймні для власного життя, мить мого виходу з Петрушина. Ось востаннє хутірські хати, блискаючи вікнами назустріч ранковому сонцю, усміхнулися прощально вслід мені і зникли за косогором. Ось блакитна маківка петрушинської церкви майнула між плескатих пагорбів наших, неначе благословила мене в дорогу, і не стало її. Матір з кутка занехаяного сільського кладовища перехрестила мене, хоч я уже і ще ні в що таке не вірив. І тільки поля, де я знав і сходив босими ногами по стерні та колючках кожен видолок, кожну торбину та рівчаки, Ближній і

Середній, та ліс по той бік болота, підперезаного очеретистим Джерелом, проводжали мене аж до Чорторийки. Час од часу я обертався, не без туги й ніжності зиркав на наші пагорби, шепотів то "Прощай, село!", то "Прощай, дитинство!", але я вже був там — у своєму новому, майбутньому житті...

Я ще не знав, навіть не здогадувався, що і Хутір, і село, і пагорби наші, і поля, і рівчаки, і болото, і ліс — усе-усе завжди буде зі мною, у пам'яті моїй, у душі. І найкращі з написаних мною книг будуть про село моє, Петрушин, яке я перейменую в Пакуль.

Усе рідше і рідше буваю я в Петрушині. Власне, уже ніщо, окрім могил рідних мені людей на сільському кладовищі, край поля, не зв'язує мене з ним. А ще — пам'яті моєї. І найчастіше, заплющивши очі, згадую я не грязюку по коліна, не голод і холод, не сльози свої сирітські, а одну з місячних ночей літа сорок восьмого року. Здається, сестра Марія уже дояркувала на колгоспній фермі, корів вигнали у літній табір за болото, і вона часто там підночовувала, щоб не бігти вдосвіта через усеньке довге село. Батько допізна засиджувався у сільській крамниці. Я уперто чекав його на лавочці коло Артемового двору, поки й не грюкнув сінешними дверима та не пішов спати дядько Артем, буркнувши на прощання: "Ходи уже й ти, хлопче, на своє сідало..." Я не поспішав на "своє сідало", бо хати порожньої страхався. Побрів до себе у двір, сів на ґанкові, прихилившись спиною до ще теплої стіни. Певно, я задрімав, а коли розплющив очі — місяць, повнющий, круглий, як віко діжі, як нове колесо до воза, змайстроване батьком, висів над Хутором. Місячне світло сіялося на хати, двори, городи, як густий, рівний сніг глибокої зими. І так само — тихо, без жодного звуку. Двір нагадував чисту, світлу долоню, обрамлену короткими тінями од тинів та хлівця. По ній беззвучно стрибав білий кролик, мабуть, Артемів, утік із клітки. Місячне світло скрапувало із посрібненого листя дерев і текло по грядках у хутірську вуличку. Біла річечка викочувалася на розстаньки і розливалася по Загальному дворові, як тала, ранньої весни, вода.

Батька не було. Хоч давно мусив бути: місяць, велика стрілка небесного годинника, показував середину ночі. Я підвівся і побіг, по коліна у місячній повені, у село, у бік лавки, де затримувався батько. Водокачка, уся в місячній поливі, мріла високо в небі, торкаючись крилами зірок. Непорушне, ніби вилитий із димчастого скла, стояв на в'язі, в гнізді лелека. Хати вздовж вулиць нагадували білі паперові кораблики з вітрилами стріх. І жодного звуку навкруг, лише лопотіння моїх босих ніг об тверду, биту дорогу, од якого я тікав, ніби намагався перегнати самого себе. Був, звичайно, страх перед безлюддям, безгомінням, загадковістю ночі, він, власне, і гнав мене через село, до лавки, до батька. Але було і гостре, можливо, не усвідомлене гаразд, інтуїтивне відчуття краси навколишнього світу, воно і викарбувало ту місячну, літню ніч назавжди у душі моїй. Найбільше випробування — проминути цвинтар із давніми могилами навколо церкви. Ось темне громаддя церкви, тінистим боком своїм повисло наді мною, крихітним, беззахисним, наче шуліка над пташеням. Я заплющую очі і біжу, біжу наосліп, а коли розплющую їх — церква уже поміж мною і місяцем і вже зовсім не хижа і темна, а наповнена місячним сяєвом, що ллється на мене, лагідне, благодатне, крізь високі, стрільчасті вікна. Вздовж гористої вулиці — круча, з якої викочуються, коли весняна вода підмиває глинище, жовто-білі черепи людей, які колись, давним-давно жили в нашому селі і тут похоронені. Але цієї ночі глинище, висвітлене місяцем, нагадує вінця полив'яної макітерки, вони дихають теплом, а не лякачкою, вони добрі до мене. Унизу, під горою, — криниця з високим дерев'яним журавлем і дерев'яним коритом, з якого вранці та ввечері п'ють бригадні коні. Місячне сяєво тече по журавлеві, по жердині в криницю, ось через що тут завжди багато води і вона по-джерельному чиста. По той бік видолка на згір'ї, озерним плесом виблискують засклені колгоспні парники. Нарешті місток через потік, серед літа пересохлий, сільський клуб і лавка під бляшаним дахом, що сяє в місячному світлі, як новенький п'ятак. Я підбігаю до лавки — двері її замкнені, вікна затулені дощатими віконницями, їх перехрещують залізні стяги. Отже, батька у лавці немає. Аж тепер я плачу, ридма, безутішно. Але ніч німує, і тільки солдат по той бік вулиці над братською

могилою у місячному сяєві, як у маскхалаті, знявши каску, співчутливо, по-батьківськи лагідно дивиться на мене...

Я сідаю на ґанку під дверми лавки, згортуюся, підібгавши ноги, в клубок. Невдовзі місяць у небі починає гойдатися, наче колиска. Я засинаю. Батько приходить під ранок, з якихось гульок своїх, заносить мене, сонного, до кладовки. Там, на мішках, біля бочки з яблучним повидлом я добуваю ніч.

Яка відтепер буде зі мною повік.

5

На межі літа і осені того року я знову закохався...

Вона була польовою русалкою, царювала в житах, а коли жита скосили, прийшла в село і назвалася вчителькою.

Одгриміла остання літня гроза. Хмара відповзла на край неба і зависла над болотом та лісом. А над Хутором яскравіло стигле, серпневе сонечко. Повз наш двір, з гори, дзюрив, вилузуючи з полотна дороги камінчики, потік дощової води. Я сидів на порозі задвіркових дверей і, підклавши читанку, надписував новенького зошита, уже як учень третього класу. А не якийсь там першокласник чи другокласник. Вона з'явилася з-за Малащиного хлівця, де у сільську вулицю впадав Халявинський шлях, у мокрому брезентовому плащ-наметі, з відлогою на голові, боса, у руках несла по черевичку. Уже коло нашого двору перебрала черевички в одну руку, відкинула з голови відлог. І чи мить така трапилася, особлива, чи пороблено було мені, чи так уже судилося, але я закохався одразу. Ще яскравішим зробилося сонце, небеса заіскріли, як новенькі, дощова вода на дорозі блищала, як живе срібло у ватерпасі, як у нас називали столярський важок. Згодом я платитиму за це щасливе осяяння довгими, тяжкими, хоч і солодкими муками. Але тої хвилини я почувався як у сні, коли літав над Хутором, неймовірно легко і

радісно. Вона була руденька з лиця, в ластовинні, коротке, до плечей, волосся — кольору стерні, а очі — несподівано блакитні і добрі. Можливо, ще й тому я так раптово закохався: бо найбільше я любив і цінував тоді в людях доброту.

Несподівано вона зупинилася коло нашої хвіртки і мовила:

— Хлопчику, а чи не можна залишити у вас плаща, аби не волокти в село?

Я мовчки кивнув. Мені раптом забракло сил, аби щось говорити. Плаща свого вона повісила у сінцях на драбині, приставленій до горища. І лишилася в світлому, в жовту смужечку, наче виплетеному з житньої соломи, платтячку. А по нім — сині квіти волошок. Розчісувала, стоячи на задвірках, волосся, воно бралося золотистими хвильками, наче вітер котився по хлібному полю.

— Хлопчику, а де тут у вас школа?

Я провів її до самої школи і полопотів по калюжах назад, сіючи навколо себе іскристі бризки. Час було гнати на стерню свиненя, але я уперто сидів на лавочці під Артемовим двором, не зводячи очей з вулиці по той бік Загального двору, де вона мала з'явитися. Серце билося, як у спійманого в долоню дурного горобчика. Вона випурхнула з Артемової вулички нежданo. Можливо, заблукала чи хтось показав їй стежку навпрошки, через городи і ферму. А може, вона уміла літати.

— Я навчатиму у вашій школі першокласників. А ти, Хлопчику, до якого класу ходитимеш?

Господи, як я хотів тої миті знову стати першокласником! Але мусив промимрити з величезним жалем:

— До третього…

Вона згорнула плаща, поклала на руку і пішла гористою вулицею у бік Халявинського шляху. Я, мов сновида, плівся слідом. Біля Малащиного хлівця зупинився: вона була вже далеченько, а бігти, наздоганяти було чомусь соромно. Але вона озирнулася, засміялась і прощально помахала до мене рукою. Я довго стояв і дивився вслід, аж поки її постать не зникла у видолку.

Назавтра у школі я дізнався, що нову вчительку звуть Тамара Василівна і що вона — халявинська. Закінчивши нашу семирічку, я навчатимусь рік у Халявині у восьмому класі, я розпитуватиму про Тамару Василівну і місцевих учителів, і людей, які вік звікували в Халявині, але ніхто про неї нічого не знав і не чув: "Такої людяки у нас наче ж не було..."

Тепер я кожного дня, прибігши зі школи, чекав на неї біля нашого двору або під Малащиним хлівцем. І ми повільно ішли Халявинським шляхом між кучмастих верб, за якими стелилися поля, у стерні, як у золоті. Я розповідав про книги прочитані, про те, що я, коли виросту, теж писатиму книги, навіть читав свої віршики. Вона уважно слухала, схвально кивала головою, усміхалася, але ніколи й нічого не розповідала про себе. І проводжати вона дозволяла себе лише до містка через ярок, ані кроку далі. Я подовгу стояв на містку, а вона танула в золотистих, уже осінніх полях, як привиддя. Уранці я із шкільною шанькою через плече знову чекав на неї коло двору і ми разом пішкували до школи. А в середині дня знову прощалися на містку, на Халявинському шляху, до наступного ранку.

Найщасливіші, найчарівніші дні мого дитинства.

І це щастя тривало біля двох тижнів.

Досі мене ранками будили іволги, які літували у верховітті наших осокорів та верб. Того ранку, прокинувшись, я вперше не почув лунких їхніх голосінь, а тільки шум вітру над хатою. Жовкле листя, зірване

вітром, сипалося з дерев і шерхотіло об шибки вікон. Вітер був сіверний, з-під "лаптей", як казали у нас, схолодало раптово, за одну ніч. Волохаті хмари бігли по спохмурнілому небу, накрапав холодний дощ. Я довго, із шанькою через плече, гріючи по черзі об коліна босі ноги, стояв біля свого двору. Її не було. Я побіг за село, на Халявинський шлях. Шлях безлюдно, сирітно стелився до хмаристого видноколу. Тривожно і сумно вишумовували верби, сіючи листя, як сльози. Я поплентався до школи, ховаючи од стрічних зарюмсане лице.

У школі її не було.

Ще багато днів бігав я на Халявинський шлях до містка і далі, виглядаючи її.

Але вона уже ніколи не прийшла.

Вона перекинулася на золотисту іволгу і відлетіла з птахами у вирій, забравши з собою моє дитинство…

1995–1996

Халеп'я — Київ